

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΟΜΕΑΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

Η ΜΕΣΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΜΟΝΤΕΛΑ ΚΑΤΟΙΚΗΣΗΣ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΕΠΙΒΙΩΣΗΣ

Τριανταφυλλόπουλος Ματθαίος-Χρήστος

Διπλωματική εργασία
Α' κύκλος Μεταπτυχιακών Σπουδών
Προϊστορικής Αρχαιολογίας
Αθήνα 2018

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θα ήθελα να ευχαριστήσω κατ' αρχάς την επόπτριά μου, κ. Κουρτέση-Φιλιππάκη, για την καθοδήγησή της και την στήριξή της στα στάδια συγγραφής της εργασίας αυτής. Επίσης εκφράζω ευχαριστίες στα μέλη της εξεταστικής επιτροπής για την προσεκτική ανάγνωση της εργασίας μου και τον κ. Βαβουρανάκη, ιδιαίτερα, για τις ουσιώδεις υποδείξεις του. Τέλος ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω στη Δανάη για την ψυχολογική υποστήριξη σε όλη τη διάρκεια της εκπόνησης του έργου αυτού και σε όλους τους φίλους μου, για την κατανόησή τους.

Περιεχόμενα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	6
ΜΕΡΟΣ 1ο	10
ΤΟ ΓΕΝΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ	10
1.1 Η ιστορία της έρευνας: Η διάκριση της Εποχής του Λίθου	10
1.2 Η αναγνώριση της Μεσολιθικής Εποχής.....	22
1.3 Το χρονολογικό πλαίσιο	25
1.4 Η έρευνα της Μεσολιθικής στην Ελλάδα	32
ΜΕΡΟΣ 2ο	40
ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ	40
2.1: Οι ανασκαμμένες θέσεις	40
Σπήλαιο Φράγχθι	40
Σπήλαιο Θεόπετρας	46
Σπήλαιο Σαρακηνού.....	50
Σπήλαιο Κλεισούρας.....	52
Ανώνυμο Σπήλαιο Σχιστού.....	56
Σιδάρι.....	59
Σπήλαιο Κύκλωπα	62
Μαρουλάς	67
Κεραμέ Ι.....	72
Στελίδα.....	73
Λιβάρι-Σκιάδι.....	74
Δαμνόνι.....	76
2.2 Έρευνες επιφανείας.....	77
Ήπειρος.....	77
Πελοπόννησος.....	79
Σποράδες.....	80
Κυκλάδες	81
Ανατολικό Αιγαίο	82
Δωδεκάνησα.....	83
Κρήτη.....	84
ΜΕΡΟΣ 3 ^ο :	86
ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΚΑΙ ΣΥΝΘΕΣΗ.....	86

3.1 Μεθοδολογικά ζητήματα και Χρονολόγηση	86
3.1.1 Απόλυτες χρονολογήσεις	88
3.1.2 Σχετική χρονολόγηση με βάση τα λίθινα τέχνηρα	89
3.2 Παλαιοκλίμα και παλαιοπεριβάλλον	91
3.3 Εποικισμός και νησιωτισμός	94
3.4 Οικονομία-Στρατηγικές επιβίωσης	99
3.5 Δίκτυα επαφών και θαλάσσιες μετακινήσεις	105
3.5.1 Η διακίνηση του οψιανού	105
3.5.2 Η διακίνηση των λοιπών λίθινων πρώτων υλών	110
3.7 Οι μεσολιθικές ταφές και οι κυκλικές κατασκευές του Μαρουλά	111
3.8 Προς μια Νεολιθική Εποχή	113
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ	118
Βιβλιογραφία	124
ΠΙΝΑΚΕΣ-ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΑ	144
ΕΙΚΟΝΕΣ	156
ΧΑΡΤΕΣ	201
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ	208
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ	212
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΑΡΤΩΝ	213

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ιστορία της έρευνας της Εποχής του Λίθου στον ελλαδικό χώρο, δεν μετρά περισσότερα από 150 χρόνια. Ακόμα λιγότερα χρόνια μετρά η έρευνα της Μεσολιθικής Εποχής, μιας περιόδου αρχικά παρεξηγημένης, τόσο όσον αφορά τη φύση της, όσο και τη διάρκειά της. Η αναγνώρισή της ως ενδιάμεσης μεταξύ της Παλαιολιθικής και Νεολιθικής Εποχής, προϋπέθετε την αναγνώριση των χαρακτηριστικών εκείνων που θα έδειχναν με έναν διαφορετικό τρόπο, την προσπάθεια του ανθρώπου να επιβιώσει σε ένα διαρκώς μεταβαλλόμενο περιβάλλον.

Η εργασία αυτή είναι δομημένη σε δύο κύριους νοηματικούς άξονες. Ο πρώτος αφορά την ιστορία της έρευνας της Εποχής του Λίθου, από τις πρώτες νύξεις των αρχαίων συγγραφέων, έως και τα πρώτα χρόνια του 20^{ου} αιώνα. Μέσα από αυτή την εξιστόρηση, θα προσπαθήσω να γίνει φανερό, πώς εξελίχθηκε η σκέψη των ερευνητών και πώς καθοδηγήθηκε με βάση τα νέα ευρήματα που έρχονταν στο φως. Η ανακάλυψη του Νέου Κόσμου τον 15^ο και 16^ο αιώνα, θα δώσει ισχυρό έναυσμα στην μεταβολή της αντίληψης για την παλαιότητα του ανθρώπινου είδους, μέσα από τη μελέτη γηγενών πληθυσμών που ζούσαν σε ένα «πρωτόγονο» οικονομικό στάδιο. Τα χαρακτηριστικά που προξένησαν μεγαλύτερη εντύπωση, είναι η άμεση εξάρτηση από το περιβάλλον για την εξασφάλιση της επιβίωσης και η άγνοια των μετάλλων για την κατασκευή όπλων και εργαλείων. Αντίθετα, οι λίθοι αποτελούσαν αντικείμενο πολύπλοκης επεξεργασίας και χρησιμοποιούνταν ως εργαλεία, για πολλές δραστηριότητες. Η σύγκριση με αντίστοιχα αντικείμενα από τον ευρωπαϊκό χώρο που ήταν γνωστά ως «κεραύνια», θα οδηγήσει στο συμπέρασμα πως, παρόμοια πορεία εξέλιξης με τους γηγενείς, παρατηρούνταν και αλλού στον κόσμο και πιθανώς αναγόταν σε μια πολύ παλαιά περίοδο. Η σταδιακά ανοδική πορεία της έρευνας και η επιρροή από νέες ιδέες όπως η εξελικτική θεωρία του Δαρβίνου θα εδραιώσουν αυτή την άποψη. Το 1865 θα διατυπωθεί ρητά από τον John Lubbock ο οποίος θα πραγματοποιήσει τον χωρισμό της Εποχής του Λίθου (που εν τω μεταξύ είχε αναγνωριστεί ως ξεχωριστή περίοδος) σε Παλαιά και Νέα (Lubbock, 1865: Bahn, 1996).

Η αναφορά σε μια ενδιάμεση περίοδο θα γίνει διστακτικά από τον Hodder Westropp το 1872 (Westropp, 1872), ο οποίος θα βασιστεί σε περιορισμένες παρατηρήσεις από την Αγγλία και τις βόρειες χώρες. Τις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου}

αιώνα, οι σημαντικότεροι αρχαιολόγοι που ασχολήθηκαν με το ζήτημα, ήταν ο Miles Burkitt και ο Hugo Obermaier. Ο πρώτος προσδιόρισε τη Μεσολιθική όχι ως μια μεταβατική περίοδο απλώς, αλλά ως μία περίοδο που φανερώνει τάση για εναλλακτικές στρατηγικές επιβίωσης που έτειναν προς το νεολιθικό τρόπο ζωής (Obermaier, 1924). Ο δεύτερος πραγματοποίησε συγκρίσεις εργαλείων, κυρίως γεωμετρικών μικρόλιθων, από άλλες «μεταβατικές» θέσεις της Βόρειας Αφρικής και της Σκανδιναβίας (Burkitt, 1925). Σταδιακά, η Μεσολιθική άρχισε να αντιμετωπίζεται ως μία εποχή με ξεχωριστό χαρακτήρα και όχι ως ένας «αρνητικός χώρος», ευρισκόμενος μεταξύ των «θετικών» προσδιορισμένων Εποχών της Παλαιολιθικής και της Νεολιθικής (Czarnik, 1976, p. 60-61) και γινόταν σαφές πως σχετιζόταν με ομάδες κυνηγών τροφοσυλλεκτών που έμοιαζαν σε πολλά με τους παλαιολιθικούς κυνηγούς. Ήταν επίσης σαφές πως η δράση των ανθρώπων αυτών συνδεόταν με το τέλος της παγετώνειας περιόδου και τη ριζική αλλαγή των κλιματικών συνθηκών που θα οδηγούσαν τελικά στην επινόηση της γεωργικής πρακτικής από τους νεολιθικούς διάδοχούς τους (Price, 1991, p. 762).

Η Ελλάδα θα μπει στο χάρτη της Μεσολιθικής της Ευρώπης τη δεκαετία του 1920, όταν ακόμα υπήρχαν διχογνωμίες όχι μόνο για το χαρακτήρα, αλλά και για το όνομα της περιόδου. Στο τελευταίο κεφάλαιο του πρώτου μέρους, θα εξετάσουμε την πορεία της έρευνας της Εποχής του Λίθου στον ελλαδικό χώρο, από τις ανασκαφές του Χρήστου Τσουντα στη Θεσσαλία την πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα, έως και τα πορίσματα του Δημήτριου Θεοχάρη τη δεκαετία του 60. Οι ανασκαφές είναι ακόμα ελάχιστες, ωστόσο η αναφορά στη Μεσολιθική γίνεται για πρώτη φορά από δύο καινοτόμους αρχαιολόγους, τον Adalbert Markovits και τον Αύγουστο Σορδίνια, με ανασκαφές στην Αττική και την Κέρκυρα αντίστοιχα. Η τελευταία θέση θα παράσχει πρωτοφανή στρωματογραφικά δεδομένα, που θα αποτελέσουν την αρχή της διερεύνησης της περιόδου με διανγή αρχαιολογικά κριτήρια. Στη συνέχεια, το σπουδαίο έργο του Θεοχάρη *Η Αυγή της Θεσσαλικής Προϊστορίας*, θα αποτελέσει μια πρώτη σύνθεση όλων των μέχρι τότε γνωστών δεδομένων της Εποχής του Λίθου σε ένα ενιαίο σύνολο, θέτοντας σε νέα βάση το ερώτημα για την ύπαρξη ελληνικής Μεσολιθικής.

Αφού εκθέσω το ιστορικό κομμάτι της έρευνας, θα προχωρήσω στην καταγραφή των μεσολιθικών θέσεων, αρχικά των ανασκαμμένων και έπειτα των

επιφανειακά ερευνημένων. Η αναφορά μου στις ανασκαμμένες θέσεις, θα γίνει με φθίνουσα σειρά, ξεκινώντας από εκείνες με την πληρέστερη στρωματογραφική ακολουθία και καταλήγοντας σε εκείνες με τα πιο περιορισμένα ευρήματα. Στην καταγραφή αυτή, εντάσσονται όλες οι γνωστές θέσεις, από τις παλαιότερες έως τις πιο πρόσφατες. Θα περιλαμβάνονται σχετικές και απόλυτες χρονολογήσεις, καθώς και στοιχεία για την πανίδα, τη χλωρίδα, τη λιθοτεχνία αλλά και πιο σπάνια πολιτισμικά χαρακτηριστικά όπως ταφές ή κατάλοιπα κτηρίων. Στο τρίτο μέρος θα πραγματοποιήσω σύνθεση των παραπάνω δεδομένων προσθέτοντας τα εξής ζητήματα:

1) Παλαιοπεριβαλλοντικά δεδομένα σχετικά με το κλίμα του ελλαδικού χώρου κατά τη Μεσολιθική Εποχή και το Πρώιμο Ολόκαινο

2) Προβληματισμοί σχετικοί με τις χρονολογήσεις και τη μεθοδολογία της έρευνας: Κατά πόσον τα διαθέσιμα στοιχεία διαμορφώνουν ή καθοδηγούν, ίσως και ασυνείδητα, την αντίληψή μας για το χαρακτήρα της ελληνικής Μεσολιθικής;

3) Το ζήτημα του εποικισμού και του νησιωτισμού: Πότε ξεκινά η Μεσολιθική εποχή σε κάθε θέση; Πόσες απόλυτες χρονολογήσεις έχουμε; Παρατηρείται στρωματογραφική ή πολιτισμική συνέχεια με την Ανώτερη Παλαιολιθική; Υπάρχουν θέσεις που καταλαμβάνονται τώρα για πρώτη φορά και πόσες από αυτές βρίσκονται σε νησιά;

4) Τάσεις επικοινωνίας ή απομονωτισμού των μεσολιθικών ανθρώπων. Δύο προσεγγίσεις είναι ασφαλέστερες εδώ, από αρχαιολογική άποψη: η διακίνηση μηλιακού οψιανού και ο εντοπισμός εξωγενών πρώτων υλών σε διάφορες θέσεις, δηλαδή η διερεύνηση των δικτύων επαφών.

5) Στρατηγικές επιβίωσης. Για τη διερεύνησή τους θα αξιοποιηθούν τόσο στοιχεία της λιθοτεχνίας που συνδέονται με συγκεκριμένες δραστηριότητες, όσο και φυτικά και ζωικά κατάλοιπα από κάθε ανασκαμμένη θέση

6) Διερεύνηση των χαρακτηριστικών εκείνων κάποιων θέσεων, που διαθέτουν μια μοναδικότητα και ένα διαφορετικό τρόπο έκφρασης των ανθρώπων, είτε σε υλικό, είτε συμβολικό επίπεδο

7) Τέλος θα γίνει μία σύνδεση με το επόμενο στάδιο, δηλαδή την αρχή της Νεολιθικής Εποχής, από τα πρώτα επιβεβαιωμένα δείγματα γεωργικής πρακτικής και εξημέρωσης ζώων. Θα εξεταστεί η συνέχιση ή όχι της κατοίκησης στις μεσολιθικές θέσεις και με ποια αρχαιολογικά δεδομένα εμφανίζεται η αλλαγή στις στρατηγικές επιβίωσης.

Μία καινοτομία της εργασίας αυτής, είναι πως αποτελεί την μοναδική, ή μία από τις ελάχιστες συνθετικές εργασίες που περιλαμβάνει όλες τις μεσολιθικές θέσεις, από τις πιο παλιές, έως τις πιο πρόσφατες (2018), ανασκαμμένες και επιφανειακές. Βασικός στόχος τελικά είναι να γίνει μία ανασύνθεση της εικόνας της ελληνικής Μεσολιθικής με βάση όλα τα μέχρι σήμερα γνωστά δεδομένα και να εξεταστούν τα στοιχεία εκείνα που κυρίως χαρακτηρίζουν την Εποχή αυτή στον ελλαδικό χώρο. Θα προταθούν όσο το δυνατόν πιο σύγχρονες και έγκυρες ερμηνείες για τις επιλογές των μεσολιθικών ανθρώπων όσον αφορά τις επαφές-μετακινήσεις και τις στρατηγικές επιβίωσης. Ταυτόχρονα, η επεξεργασία κάποιων ιδιαίτερων χαρακτηριστικών, όπως οι ταφές, θα επιχειρηθεί να ρίξει περισσότερο φως στην ταυτότητα των μελών που αποτελούν την κοινότητα κάθε θέσης.

Η ταυτότητα είναι η κεντρική ιδέα που διέπει την εργασία αυτή, και γι αυτό το λόγο βασική επιδίωξη είναι η αναζήτηση των κοινών σημείων. Η ανασκαφή και επιφανειακή έρευνα ολοένα και περισσότερων θέσεων τα τελευταία 10 χρόνια, έχει αλλάξει οριστικά την εικόνα που είχαμε σχηματίσει για τη Μεσολιθική Εποχή, για μεγάλο χρονικό διάστημα. Η συγκέντρωση και η σύγκριση έτσι όλων των στοιχείων, είναι απαραίτητη για να γίνει σαφής η πορεία της έρευνας σήμερα και να προταθούν κατευθύνσεις για το μέλλον. Για το λόγο αυτό, δεν υπήρχε καλύτερος τρόπος για να ξεκινήσει η αναφορά μου στη Μεσολιθική, από την ιστορία της έρευνας και τις διαδικασίες που οδήγησαν στην ονομασία της εποχής που μελετάμε ως Μεσολιθικής. Εξάλλου, πριν ξεχωρίσουμε με σχετική αυτοπεποίθηση το καινούριο, οφείλουμε πάντα να ρωτήσουμε πρώτα τι ακριβώς είναι το παλιό.

ΜΕΡΟΣ 1ο

ΤΟ ΓΕΝΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

1.1 Η ιστορία της έρευνας: Η διάκριση της Εποχής του Λίθου

Ο Βοιωτός ποιητής Ησίοδος είναι αυτός που πρώτος μιλάει για τα γένη των ανθρώπων, στο ποίημά του Έργα και Ημέραι, που συνετέθη την Αρχαϊκή Εποχή, μεταξύ 9^{ου} και 7^{ου} αιώνα π.Χ. Κατά τον Ησίοδο, το ανώτερο και ευγενέστερο γένος ανθρώπων που έζησε πρώτο, ήταν το χρυσό, κατά το οποίο δεν υπήρχαν βάσανα και κόποι αλλά ούτε και γηρατειά και οι άνθρωποι ζούσαν όμοια με τους θεούς. Δεύτερο ήταν το αργυρό γένος, πολύ κατώτερο από το χρυσό, κατά το οποίο οι άνθρωποι πέθαιναν νέοι και απομακρύνθηκαν από τη θεϊκή χάρη. Ακολούθησε το τρίτο, το χάλκινο γένος, που συγκροτούσαν άνθρωποι γενναϊόψυχοι αλλά πιο σκληροί και βίαιοι. Αυτοί δούλευαν πολύ με τα χέρια τους και χρησιμοποιούσαν το χαλκό για τα όπλα και τα σπίτια τους και αγνοούσαν τον σίδηρο. Τέταρτο, έρχεται το ξεχωριστό γένος των ηρώων και πέμπτο, εκείνο στο οποίο ισχυρίζεται ότι ανήκει και ο Ησίοδος, το σιδερένιο γένος, στο οποίο βασιλεύει η ανηθικότητα και η ασυδοσία, αλλά και οι κόποι των ανθρώπων είναι μεγαλύτεροι από ποτέ.

Είναι γνωστός ο συμβολικός χαρακτήρας του ποιήματος του Ησίοδου, στο οποίο συνδυάζει τις μυθολογικές γνώσεις της εποχής, με την πορεία του ανθρώπινου γένους από μια ιδανική κατάσταση προς μία εξελικτική πτώση και παρακμή. Ο ίδιος, προερχόμενος από αγροτική οικογένεια σε πολύ δύσκολες βιοτικές συνθήκες, ονειρεύεται την εποχή των θεών και των ομηρικών ηρώων κατά τις οποίες οι άνθρωποι ζούσαν ευτυχισμένοι. Ο λόγος που παρατέθηκαν τα παραπάνω αποσπάσματα όμως, είναι για να αναδειχθεί η πρώτη ιστορική προσπάθεια απόδοσης ταυτότητας, σε διαφορετικές ομάδες μέσα στην ανθρώπινη ιστορία! Ο Ησίοδος είναι πρωτοπόρος σ' αυτό που θα επιχειρηθεί αιώνες αργότερα, τον διαχωρισμό ανθρώπινων φάσεων με βάση την κυρίαρχη πρώτη ύλη. Γνωρίζοντας τις μοναδικές ιδιότητες του χρυσού, τον αποδίδει στο ιδανικό γένος, αργότερα όμως η πορεία συνεχίζεται με βάση το υλικό που αποτελούσε τον μοχλό εξέλιξης των ανθρώπινων δραστηριοτήτων. Χαλκός για τα όπλα, τα εργαλεία (αλλά και τα σπίτια) ο οποίος αντικαθίσταται από τον σίδηρο αμέσως μετά. Οι πρώτες ύλες δηλαδή, συνδέονται με

την *επιβίωση*. Κατά συνέπεια, το υλικό που έχει αντοχή και διάρκεια και μπορεί να μετασχηματιστεί σε πολλές μορφές, εξυπηρετεί περισσότερο από οτιδήποτε άλλο τον άνθρωπο και είναι αυτό που καθορίζει τις ζωές του, καθώς και την ταυτότητά του στο χώρο και τον χρόνο. Η διαδικασία αυτή βέβαια είναι ακόμα υποσυνείδητη και υποκειμενική, γι αυτό ο Ησίοδος αναφέρεται σε παρακμή, παρά σε εξέλιξη.

Στη συνέχεια ο Λουκρήτιος τη Ρωμαϊκή Εποχή, θα εξιστορήσει την εξέλιξη του ανθρώπινου είδους, με βάση την χρήση και ανακάλυψη των διαφόρων πρώτων υλών (De rerum natura V, 1281-1296). Αναγνωρίζει και εκείνος πως τα πρώτα εργαλεία ήταν τα χέρια του ανθρώπου, ή και υλικά από το άμεσο περιβάλλον, όπως πέτρες και ξύλα. Αργότερα θα ανακαλυφθεί ο χαλκός και μετά από αυτόν ο σίδηρος. Αναφέρει μάλιστα πως ο χαλκός ήταν πιο εύκολος στην επεξεργασία του. Με το χαλκό οι άνθρωποι καλλιεργούσαν τη γη, έφτιαχναν όπλα και διεξήγαγαν πολέμους. Αργότερα έκαναν το ίδιο με το σίδηρο, όμως πιο αποτελεσματικά. Πιο συγκεκριμένα, περιγράφει πως τα υλικά αυτά χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή εργαλείων όπως αιχμές και οπείς που θα βοηθούσαν καθημερινές εργασίες όπως η υλοτομία, η εξομάλυνση επιφανειών, ή η διάτρηση άλλων υλικών (ό. π. 1241-1268).

Το κοινό σημείο και στα δύο κείμενα, είναι η αναφορά της πρώτης ύλης, ως προσδιοριστικό ταυτότητας του ανθρώπινου γένους συνολικά, χωρίς αναφορά σε συγκεκριμένα έθνη ή ομάδες. Οι άνθρωποι δηλαδή εξελίσσονται σαν σύνολο όσον αφορά την στρατηγική επιβίωσης, όρος που φυσικά δεν συναντάται αυτούσιος στα παραπάνω κείμενα, αλλά θα μπορούσε να πει κανείς ότι υπονοείται. Ο αγρότης-πολεμιστής-τεχνίτης, ανακαλύπτοντας τις νέες πρώτες ύλες, διευκόλυνε τη ζωή του και επιτάχυνε την πρόοδό του, μέσα από την κατασκευή αποτελεσματικότερων εργαλείων. Παράλληλα ο Λουκρήτιος κάνει σαφή διαχωρισμό μεταξύ των λίθων που ήταν το πρώτο ανθρώπινο εργαλείο και μετά κατά σειρά τοποθετεί το χαλκό και τον σίδηρο. Με τους δύο αυτούς ιστορικούς, ουσιαστικά καθιερώνεται η ιδέα των τριών φάσεων, ως διαδικασία εξέλιξης του υλικού πολιτισμού, διαδικασία που θα γίνει γνωστή αργότερα ως *σύστημα των τριών εποχών*.

Οι ιδέες του Ησύχιου, αλλά ακόμα περισσότερο του Λουκρήτιου, θα αναβιώσουν πολλούς αιώνες αργότερα. Κατά τον Μεσαίωνα, η θρησκευτική προσήλωση και η ερμηνεία της Βίβλου, είχαν μεταδώσει τη γνώση για τους πρώτους γεωργούς που

ήταν ταυτόχρονα γνώστες της μεταλλουργίας (Κουρτέση-Φιλιππάκη, 1996, p. 7). Την εποχή της αναγέννησης όμως και χάρη στις ανακαλύψεις των πληθυσμών του Νέου Κόσμου, ήρθαν για πρώτη φορά στο φως λίθινα εργαλεία, όμοια με εκείνα που ήταν γνωστά στην Ευρώπη ως κεράννια, δηλαδή ως προερχόμενα από τον ουρανό. Ο χαρακτηρισμός αυτός είχε γίνει ήδη γίνει από τον Πλίνιο κατά τη Ρωμαϊκή Εποχή (Shorr, 1935, p. 427; Schnapp, 1996, p. 151). Το πρώτο αποφασιστικό βήμα λοιπόν, ήταν η διαπίστωση πως τα αντικείμενα αυτά αποτελούσαν ανθρώπινα δημιουργήματα, κάτι που αναπόφευκτα επηρέασε τη μελέτη των αντίστοιχων από την Ευρώπη.

Τον 16ο αιώνα, Ο Michele Mercati (1541-1593), καρδινάλιος και έφορος του Βασιλικού Κήπου στο Βατικανό, συνέγραψε το πόνημά του *Metallototeca Vaticana*, στο οποίο παρουσίαζε τα αποτελέσματα της μελέτης ορισμένων απολιθωμάτων και λίθινων τεχνέργων που είχε στην κατοχή του (Κουρτέση-Φιλιππάκη, 1996, p. 7). Ο Mercati επέστησε την προσοχή σε χωρία από τη Βίβλο που ανέφεραν τη χρήση λίθων ως εργαλείων, ενώ ο ίδιος κατέφυγε στη σύγκριση της συλλογής του, με τα πρωτοφανέρωτα δείγματα από τον Νέο Κόσμο, καταλήγοντας στο συμπέρασμα πως είχαν το κοινό χαρακτηριστικό να είναι κατασκευασμένα από ανθρώπινο χέρι. Ταυτόχρονα, τα θεώρησε ως ισχυρά πολεμικά όπλα μιας περιόδου που ο χαλκός και ο σίδηρος ήταν ακόμα άγνωστοι (Trigger, 2005, p. 93; Bahn, 1996, p. 39). Την ίδια εποχή διάφοροι άλλοι ερευνητές και συλλέκτες μελετούσαν τα λίθινα εργαλεία που οι εξερευνητές έφερναν μαζί τους, πραγματοποιούσαν συγκρίσεις και περιέγραφαν ενδελεχώς το σχήμα των εργαλείων, καταλήγοντας στα ίδια συμπεράσματα. Μάλιστα ήδη από αυτή την τόσο πρόωμη περίοδο, φαίνεται πως πιθανώς είχαν ξεχωρίσει κάποια σχήματα, όπως λεπίδες και πελέκειες (Goodrum, 2008, p. 488; Shorr, 1935, p. 428). Δύο από τους ερευνητές αυτούς ήταν ο Ιταλός φυσιοδίφης Ulisse Aldrovandi και ο Γάλλος θεολόγος Isaac de la Peyrère, ο οποίος ενεπλάκη και σε θεολογικές διαμάχες για την προέλευση του ανθρώπου (Trigger, 2005, p. 93; Daniel, 1981, p. 35-36; Goodrum, 2008, p. 487-497).

Τον επόμενο αιώνα, ακόμα περισσότερο έμφαση στα ανθρώπινα τέχνηρα, θα δοθεί από δύο πιονιέρους της αρχαιολογικής μεθόδου, τον Γάλλο μοναχό Bernard de Montfaucon (1655-1741) και τον επίσης Γάλλο Anne Claude Philippe de Turbieres (1692-1765). Οι δύο αυτοί ερευνητές, καινοτόμησαν, ταξινομώντας διάφορα

ευρήματα ανά περιοχή, συνοδευόμενα από σχέδιο και περιγραφή τους. Φαίνεται πως στην έρευνά τους συνέβαλε πολύ το έργο του Mercati, το οποίο εκδόθηκε μόλις το 1717 (Bahn, 1996, p. 39:Shorr, 1935, p. 36:Trigger, 2005, p. 56) . Ο Montfaucon, στο έργο του *L' antiquité expliquée et représentée en figures*, περιλαμβάνει λίθινα αντικείμενα μεταξύ άλλων αρχαιοτήτων, για τα οποία αναφέρεται πως φέρουν επεξεργασία από ανθρώπινη παρέμβαση, ερχόμενος έτσι σε ρήξη με την παράδοση των «κεραυνίων» και επινοώντας την πρακτική της συσχέτισης κειμένου και εικόνας που θα παγιωθεί έκτοτε στην αρχαιολογία (Schnapp, 1996, p. 237:Moser, 2014). Ο Philippe de Turbnières, εκδίδει το πόνημα *Recueil d'antiquités égyptiennes, étrusques, grecques, romaines et gauloises* και προχωρά σε συγκρίσεις μεταξύ παρόμοιων τεχνέργων μελετώντας τον τρόπο κατασκευής τους, ενώ ταυτόχρονα προσπαθεί να τα εντάξει σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, αποδίδοντάς τους πολιτισμικά χαρακτηριστικά (Trigger, 2005, p. 56:Schnapp, 1996, p. 238-242). Είναι ίσως ο πρώτος που υπογραμμίζει τη σημασία των «ταπεινών» λίθινων αντικειμένων, σε αντίθεση με τα μεγάλα έργα της αρχαιότητας που διαδόθηκαν μέσω της Αναγέννησης, ως ικανά να προάγουν ισότιμα τη γνώση για το παρελθόν. Ο ίδιος πιστεύει πως η πλήρης περιγραφή ενός αντικειμένου, μπορεί να αποκαλύψει περισσότερα στοιχεία για την προέλευσή του και το πολιτισμικό του υπόβαθρο. Έτσι, ο Philippe de Turbnières μπορεί κατά μία άποψη να θεωρηθεί πρόδρομος της τυπολογίας (Schnapp, 1996, p. 241:Moser, 2014, p. 90), ενώ βρίσκουμε σ' αυτόν και έναν πρώιμο υπαινιγμό για την έννοια της ταυτότητας (Caylus 1752, Πρόλογος, I-II): «Όταν πια έχει παγιωθεί ο πολιτισμικός χαρακτήρας ενός έθνους, τότε κανείς δεν έχει παρά να παρακολουθήσει την πρόοδό του ή τις αλλαγές του. Η δεύτερη αποστολή είναι και η δυσκολότερη[...]. Οι προτιμήσεις ενός ανθρώπου, διαφέρουν από εκείνες ενός άλλου, τόσο ξεκάθαρα, όσο τα χρώματα διαφέρουν μεταξύ τους...».

Δύο περιοχές του κόσμου που θα συμβάλλουν τα μέγιστα στην μετέπειτα εξέλιξη της έρευνας της Εποχής του Λίθου, είναι η Αγγλία και η Σκανδιναβία. Στην Αγγλία, δρα τον 17^ο αιώνα ο Robert Plot, συλλέκτης αρχαίων έργων τέχνης, λίθινων εργαλείων από τον Νέο Κόσμο και «κεραυνίων», και ερασιτέχνης γεωλόγος (Goodrum, 2008, p. 500). Ο Plot, στο έργο του *Natural History of Stafford-shire* το 1686, εξετάζει λίθινα αντικείμενα από την Αγγλία που περιγράφει ως αιχμές βελών. Ο ίδιος πιστεύει πως προέρχονται από μια «πολύ μακρινή εποχή», έχοντας

χρησιμοποιηθεί από πρόγονους των Βρετανών και συγκεκριμένα από τις φυλές που περιγράφει ο Ιούλιος Καίσαρας στο *De bello gallico*, αλλά και άλλοι συγγραφείς στα δικά τους έργα. Σύμφωνα μ' αυτούς, κάποιες βρετανικές φυλές χρησιμοποιούσαν σίδερο για τα όπλα και τα εργαλεία τους, όμως οι περισσότερες μόνο πυριτόλιθο. Ο Plot συνέκρινε τα ευρήματα από την νέα ήπειρο που είχε στην κατοχή του με αυτά από την Βρετανία και διέκρινε ομοιότητες στην επεξεργασία, καταλήγοντας ότι και στις δύο περιπτώσεις ήταν κατασκευασμένα από άνθρωπο. Έτσι για μια ακόμη φορά, καταρρίφθηκε με βεβαιότητα ο μύθος περί λίθων που έχουν πέσει από τον ουρανό (Goodrum, 2008, p. 500-502; Shorr, 1935, p. 429; Daniel, 1981, p. 36; Heizer, 1962, p. 260).

Ο Άγγλος αρχαιολόγος William Dugdale, επίσης μέσα στον 17^ο αιώνα, θα εντοπίσει μερικά αντικείμενα από πυριτόλιθο που φαίνονταν διαμορφωμένα σε σχήμα πέλεκυ, ενώ έφεραν ίχνη που φανέρωναν επεξεργασία (Dugdale, 1656). Πιθανώς έχοντας κι εκείνος γνώση των ιστορικών πηγών και επειδή ο πυριτόλιθος αφθονούσε στην περιοχή, τα θεώρησε ως όπλα των αρχαίων Βρετανών, οι οποίοι θα αγνοούσαν την ύπαρξη οποιουδήποτε μέταλλου (Heizer, 1962, p. 263; Goodrum, 2008, p. 503; Daniel, 1981, p. 36; Trigger, 2005, p. 93), απηχώντας και ενισχύοντας έτσι τις ιδέες του Mercati, τις οποίες πιθανότατα γνώριζε (Schnapp, 1996, p. 284). Άλλοι ερευνητές, την ίδια περίοδο, συνέβαλαν επίσης με αναπάντεχα ευρήματα, στην αποδοχή της ερμηνείας των εργαλείων ως ανθρώπινων κατασκευών. Ιδιαίτερα πρέπει να αναφερθεί η ανακάλυψη από τον John Conyers μέσα στη σημερινή πόλη του Λονδίνου, μίας αιχμής από πυριτόλιθο δίπλα σε ένα σκελετό που πιθανώς ανήκε σε μαμμούθ, το 1690 (Schnapp, 1996, p. 47; Daniel, 1981, p. 36), καθώς και η σημαντικότερη ανακάλυψη στην πόλη Cocherel στη Γαλλία, ενός νεολιθικού μεγαλιθικού θαλαμοειδούς τάφου (Bahn, 1996, p. 38-40). Ο τάφος περιείχε συνολικά 20 ανθρώπινους σκελετούς, ανάμεσα από τους οποίους υπήρχε πληθώρα οστέινων και λίθινων αντικειμένων (ό.π.). Τα ευρήματα μελέτησε ενδελεχώς ο Montfaucon, διαπιστώνοντας πως έφεραν ομοιότητες με αντίστοιχα του Νέου Κόσμου, της ρωμαϊκής περιόδου, αλλά και με κάποια όπλα που περιέγραφε ο Ηρόδοτος πως χρησιμοποιούσαν οι φυλές των Αιθιόπων. Τελικά τα θεώρησε δημιουργήματα κάποιων πληθυσμών «μιας πολύ παλιάς εποχής», χωρίς να μπορεί να την προσδιορίσει ακριβώς. Αυτή η εποχή ωστόσο θα πρέπει να προηγούνταν της γνώσης

των μετάλλων (De Montfaucon, 1722, p. 70-71:Goodrum, 2002, p. 261:Goodrum, 2008, p. 505:Daniel, 1981, p. 33).Τις ιδέες του Montfaucon ασπάστηκαν και άλλοι φυσιοδίφες της εποχής, όπως ο Άγγλος John Woodward (1665-1728) και ο Γάλλος Antoine de Jussieu (1686-1758). Ο τελευταίος μάλιστα τόνισε ακόμα περισσότερο τη λειτουργία των αντικειμένων ως όπλα ή εργαλεία, βασιζόμενος αποκλειστικά στις συγκρίσεις με τα ευρήματα από τον Νέο Κόσμο. Κατά τον Jussieu, όπως ακριβώς οι σύγχρονοι «άγριοι» πληθυσμοί της νέας ηπείρου δεν γνώριζαν τον σίδηρο και τον χαλκό, έτσι και οι αντίστοιχοι πρωτόγονοι πληθυσμοί που προέρχονταν από τον τάφο του Cocherel, θα ανήκαν σε μια παρόμοια εποχή, δηλαδή μια «Εποχή του Λίθου» (Schnapp, 1996:Bahn, 1996:Goodrum, 2002)

Τον 18^ο αιώνα, φαίνεται πως η αντίληψη σχετικά με την ύπαρξη μιας πολύ πρώιμης εποχής του ανθρώπινου είδους, είχε αρχίσει να εδραιώνεται. Η ιδέα των τριών εποχών, υπονοείται πρώτη φορά από τον Nicolas Mahudel το 1734 (Trigger, 2005, p. 105). Αναφέρει πως ασπάζεται τις ιδέες του Mercati και θεωρεί εύλογη την ύπαρξη μιας παλαιότερης εποχής κατά την οποία οι άνθρωποι επεξεργάζονταν κυρίως την πέτρα. Η εποχή αυτή θα ακολουθούνταν από μία άλλη στην οποία κυριαρχούσε ο χαλκός και μία τρίτη που θα κυριαρχούσε ο σίδηρος (ό.π.). Ο ίδιος είχε ίσως μελετήσει τα εργαλεία από τον Νέο Κόσμο και φτάνει μέχρι να προσδιορίσει την ιδιότητα του πυριτόλιθου να προσφέρει ελεγχόμενη θραύση, δημιουργώντας αιχμηρά αντικείμενα όπως πελέκεις, μαχαίρια ή αιχμές βελών. Η θεωρία του Mahudel, μαζί με εκείνη του Montfaucon και των άλλων φυσιοδιφών του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα, θεωρούνται από τα σημαντικότερα πλήγματα κατά της υπόθεσης των κεραύνιων (Peake, 1940, p. 117:Heizer, 1962, p. 261:Goodrum, 2002, p. 262).

Θα πρέπει να περάσουμε στη Σκανδιναβία και συγκεκριμένα στη Δανία για να βρούμε στο πρόσωπο του Christian Jürgensen Thomsen (1788-1865), τον επόμενο πρωτοπόρο ερευνητή της ανθρώπινης προϊστορίας (Trigger, 2005, p. 151). Ο Thomsen ήταν πλούσιος έμπορος που ασχολούνταν με τη συλλογή και μελέτη αρχαίων ρωμαϊκών και σκανδιναβικών νομισμάτων. Μέσα σε κάποιο διάστημα, κατάφερε και τα ταξινόμησε με βάση επιγραφές που έφεραν, ανάλογα με τη χώρα ή το βασίλειο προέλευσής τους. Σε κάποια από αυτά δε που οι επιγραφές ήταν δυσδιάκριτες, βασίστηκε αποκλειστικά σε στυλιστικά κριτήρια, βρίσκοντας τα κοινά σημεία κάθε φορά, καταφέροντας έτσι να φτιάξει ένα σύνολο με εσωτερική συνοχή,

που βασιζόταν τόσο σε «γραπτές» πηγές (οι επιγραφές των νομισμάτων), όσο και σε συμπεράσματα που εξάγονταν μέσα από τη συγκριτική μέθοδο (ό.π.). Αργότερα, διορισμένος πια ως υπεύθυνος της συλλογής αρχαιοτήτων από τη βασιλική επιτροπή, ανέλαβε την αναζήτηση αρχαιοτήτων από όλη τη Δανία, με σκοπό τη διαλογή και την έκθεσή τους σε μια «εθνική συλλογή» (Peake, 1940:Heizer, 1962:Eskildsen, 2012). Ο Thomsen έπρεπε να ταξινομήσει τις αρχαιότητες με λογικό και σαφή τρόπο, που θα αναδείκνυε την προέλευση, το είδος και τη χρήση του κάθε αντικειμένου, δηλαδή όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που θα το διέκριναν από τα υπόλοιπα και θα αναδείκνυαν την «ταυτότητά» του. Παράλληλα, έπρεπε μέσα από αυτά να προσδιορίζεται σαφέστερα από πριν η αρχαιότητα του ανθρώπου, τουλάχιστον για την περιοχή της Δανίας και με τη φιλοδοξία να έχει ευρύτερη εφαρμογή. (Peake, 1940, p. 118:Eskildsen, 2012, p. 32-33).

Ο Thomsen πιθανώς γνώριζε ήδη την ιδέα των τριών εποχών, μέσα από τα κείμενα του Ησίοδου, του Λουκρήτιου, και των άλλων φυσιοδιφών. Επίσης πιθανώς γνώριζε τα χωρία της βίβλου που μιλούσαν για μια εποχή που ο άνθρωπος γνώριζε μόνο την πέτρα και αγνοούσε τα μέταλλα (Trigger, 2005, p. 122-123:Heizer, 1962, p. 260). Αν και αρχική ιδέα του ήταν να χωρίσει τα ευρήματα με βάση το υλικό τους, συνάντησε ένα βασικό εμπόδιο: σε ανασκαφές που είχαν πραγματοποιηθεί στη Δανία, τόσο σε τάφους όσο και σε άλλες θέσεις, στο ίδιο επίπεδο (δηλαδή συνάφεια), αντικείμενα τόσο από πέτρα όσο και από χαλκό ή σίδηρο. Αυτά τα χαρακτήρισε «κλειστά ευρήματα» και θα αποτελούσαν τη βάση του διαχωρισμού του (Trigger, 2005:Grasslund, 1976). Ξεχώρισε αρχικά τα χρηστικά σκεύη από τα εργαλεία και τα όπλα, καθώς και από τα αντικείμενα κόσμησης. Στη συνέχεια διέκρινε λεπτομέρειες όπως σχήματα, υλικά κατασκευής και διακοσμητικά σχέδια. Τελικά μπόρεσε να διαχωρίσει ομάδες αντικειμένων που πιθανώς ανήκαν στην ίδια περίοδο, οριοθετώντας τρεις εποχές με κυρίαρχα υλικά την πέτρα, το σίδηρο και το χαλκό. Ειδικά για τα λίθινα, απέδωσε τα απλούστερα τέχνηρα σε μια Εποχή του Λίθου, ενώ για τις υπόλοιπες εποχές, πρόβαλλε στοιχεία που έδειχναν πως χάλκινα, σιδερένια ή λίθινα αντικείμενα κάποτε χρησιμοποιούνταν όλα μαζί ταυτόχρονα (Trigger, 2005, p. 124).

Εκείνος που ανέλαβε να επιβεβαιώσει τη θεωρία του Thomsen, ήταν ο διάδοχός του στη διεύθυνση του Εθνικού Μουσείου, Jens Jacob Asmussen Worsaae. Ο

Worsaae πραγματοποίησε ανασκαφές σε τύμβους, οστρεοσωρούς και έλη της Δανίας, διαμορφώνοντας μια ευρεία στρωματογραφική διαδοχή που επιβεβαίωνε πλήρως την ύπαρξη τριών διαφορετικών εποχών με βάση τον υλικό πολιτισμό (Bogucki, 2014:Bahn, 1996:Daniel, 1981:Heizer, 1962:Eskildsen, 2012). Περίπου τριάντα χρόνια μετά, ο αρχαιολόγος Ferdinand Keller, θα εκδώσει το σύγγραμμά του *Οι λιμναίοι οικισμοί της Ελβετίας και άλλων περιοχών της Ευρώπης* (1866), στο οποίο παρουσιάζει τα αποτελέσματα των ανασκαφών του στη λίμνη Ζυρίχη και σε άλλες περιοχές, με πληθώρα λίθινων εργαλείων αλλά και άλλων ευρημάτων τα οποία κατέταξε με τον ίδιο τρόπο (Daniel, 1981, p. 60-61). Με τις εξελίξεις αυτές, θεωρείται πως παγιώνεται ουσιαστικά το Σύστημα των Τριών Εποχών στην αρχαιολογική επιστήμη. Οι ιδέες του Thomsen, δημοσιεύτηκαν το 1837 στο έργο *Μία σύντομη ματιά στις αρχαιότητες και τα μνημεία του σκανδιναβικού παρελθόντος*, όπου περιέγραφε και ευρήματα από άλλες περιοχές της Σκανδιναβίας, τα οποία προέρχονταν από τις ίδιες αρχαιολογικές συνάψεις. Εκεί προχώρησε σε γενικότερες τυπολογικές ταξινομήσεις, θέλοντας να εξάγει κοινά συμπεράσματα για το παρελθόν όλης της Σκανδιναβίας, που θα εκτεινόταν από την Εποχή του Λίθου, έως και τις ιστορικές περιόδους (Eskildsen, 2012, p. 34) Ο Thomsen κατά τον Trigger (Trigger, 2005, p. 121), μπορεί να θεωρηθεί ίσως ο «πατέρας» της σχετικής χρονολόγησης. Εκείνο που σίγουρα εισήγαγε, είναι η συγκριτική ερμηνευτική μέθοδος, ενισχύοντας την ίδια τη φύση της αρχαιολογίας ως επιστήμης που αξιοποιεί το πείραμα και την απόδειξη και όχι ως μιας ακαθόριστης ενασχόλησης με περασμένους αιώνες της ανθρώπινης δράσης (Peake, 1940:Schnapp, 1996:Heizer, 1962:Kristiansen, 1981:Eskildsen, 2012).

Τον 19^ο αιώνα πια, ένα πολύ σημαντικό βήμα στην εξέλιξη της αρχαιολογικής επιστήμης, θα γίνει από τον Άγγλο γεωλόγο Charles Lyell (1797-1875), ο οποίος μεταξύ 1830 και 1833, θα εκδώσει το έργο του *Principles of geology*. Εκεί, ο Lyell επιχειρηματολογεί υπέρ της θεωρίας του ομοιομορφισμού στη γεωλογία, δηλαδή πως οι γεωλογικές διαδικασίες που λάμβαναν χώρα από την αρχή της ιστορίας της γης, συνεχίστηκαν αδιάκοπα, οδηγώντας στα σημερινά ευδιάκριτα φαινόμενα (Trigger, 2005). Ο Άγγλος γεωλόγος πίστεψε πολύ νωρίς στην αλληλεπίδραση της φυσικής με την ανθρώπινη ιστορία σε κάποια πολύ μακρινή περίοδο που υποδήλωναν τα γεωλογικά στρώματα. Η ιδέα αυτή του Lyell, ενισχύθηκε ακόμα παραπάνω χάρη στη

δράση και άλλων ερευνητών, όπως του Γάλλου Georges L.L. Compte de Buffon (1707-1788) και του Georges Cuvier (1769-1832). Από αυτούς, ο πρώτος γράφοντας το *Epoques de la Nature* (1749-1789, 1788-1804) υποστήριξε την ύπαρξη ζωής στη γη εκατομμύρια χρόνια πριν την εποχή του και ο δεύτερος με το έργο του *Recherches sur les ossements fossils* (1821-1823), προχωρεί σε μια αρκετά λεπτομερή ταξινόμηση των απολιθωμάτων των σπονδυλωτών, θέτοντας τις βάσεις της επιστήμης της Παλαιοντολογίας (Κουρτέση-Φιλιππάκη, 1996α:Daniel, 1981:Bahn, 1996). Ο Cuvier ενδιαφέρθηκε ιδιαίτερα για τη στρωματογραφία των απολιθωμάτων εξαφανισμένων ειδών, προτείνοντας τη σύνδεση ανθρώπινης και γεωλογικής ιστορίας, δηλαδή πως ο άνθρωπος έπρεπε να εξετάζεται ως μέρος της ιστορίας της γης (Schnapp, 1996, p. 286). Ο Buffon στην ίδια λογική κατέθεσε μία πολύ σημαντική έμπνευση του σχετικά με την μέθοδο μελέτης των ανθρώπινων καταλοίπων: «Όπως στην ιστορία συμβουλευόμαστε βιβλία, νομίσματα ή μετάλλια[...]έτσι και στην φυσική ιστορία πρέπει να σκάψουμε στις αποθέσεις της γης, να συλλέξουμε τα αρχαία υλικά και το χώμα από τα σωθικά της και να συνθέσουμε σε ένα σύνολο όλες τις ενδείξεις των μεταβολών...» (compte de Buffon, 1776, p. 3), αποτελώντας έτσι έναν ακόμα υπέρμαχο της σύνδεσης ανθρώπινης και φυσικής ιστορίας (Schnapp, 1996:Spears, 1996).

Ενώ είχαν ήδη εκφραστεί διάφορες ξεχωριστές θεωρίες για την αρχαιότητα του ανθρώπινου είδους που υπερέβαινε πολύ περισσότερο την μέχρι τότε αποδεκτή χρονολόγηση που υπαγορευόταν από την ιερή παράδοση της Βίβλου, έλειπε ακόμα η ισχυρή επιστημονική απόδειξη. Ο Georges Cuvier είχε μελετήσει την στρωματογραφία που αντιστοιχούσε στα εξαφανισμένα είδη, προτείνοντας πως τα πιο πρόσφατα από αυτά πολύ πιθανόν να συνδέονταν με κάποια περίοδο που δρούσε ο άνθρωπος. Ωστόσο, κανένα από τα απολιθώματα που γνώριζε, δεν συνυπήρχε με ανθρώπινα ή ανθρωπογενή κατάλοιπα όπως λίθινα εργαλεία ή οστά (Bahn, 1996, p. 66:Grayson, 1983, p. 59-69:Spears, 1996, p. 347). Το ζήτημα αυτό θα λυθεί οριστικά με τις γνωστές έρευνες των Γάλλων Casimir Picard και Boucher de Perthes στην κοιλάδα της Abbeville στη Γαλλία μεταξύ 1830-1840, όπου λίθινα εργαλεία Παλαιολιθικής Εποχής, θα ανακαλυφθούν στις ίδιες συνάφειες με οστά εξαφανισμένων ζώων όπως το μαμμούθ και ο μαλλιαρός ρινόκερος. Οι έρευνες της στρωματογραφίας από την ανασκαφή ήταν πρωτοποριακές (εικ. 1). Παράλληλα, η

τελική διαπίστωση από τον Lyell για την αρχαιότητα του ανθρώπινου είδους, οδήγησε στην έκδοση ενός έργου, με τίτλο *The Geological Evidences of the Antiquity of Man* (1863), στο οποίο διαπίστωνε πως τα απολιθώματα που συνόδευαν τα εργαλεία, ανήκαν σε μια περίοδο παλαιότερη απ' οποιοδήποτε ανθρώπινο αντικείμενο ήταν γνωστό ως τότε (Trigger, 2005; Gamble and Moutsiou, 2011).

Το 1859 κυκλοφορεί το εμβληματικό βιβλίο του Κάρολου Δαρβίνου *On the origin of species*, παρουσιάζοντας τις ενδείξεις για τη βιολογική εξέλιξη των ειδών, συμπληρώνοντας την έννοια της γεωλογικής εξέλιξης του Lyell. Ο Δαρβίνος στην περίφημη θεωρία του, υποστηρίζει την εξέλιξη μέσω της φυσικής επιλογής, η οποία δίνει το προβάδισμα στον οργανισμό που είναι περισσότερο έτοιμος να προσαρμοστεί στις αλλαγές του περιβάλλοντος. Η θεωρία περιελάμβανε και τον άνθρωπο, ο οποίος με την ίδια λογική θα έπρεπε να έχει εξελιχθεί από απλούστερες μορφές που προσαρμόστηκαν επιτυχώς. Μόλις τρία χρόνια πριν, το 1856, είχε ανακαλυφθεί το κρανίο και τα οστά του πρώτου ανθρώπου του Νεάντερταλ στη Γερμανία, ξεκινώντας τη συζήτηση για τις βιολογικές απαρχές του ανθρώπινου είδους.

Ο Σκωτσέζος Daniel Wilson, ήταν ένας ακόμα από τους πολλούς αρχαιοδίφες της εποχής που ενδιαφέρθηκε ιδιαίτερα για τις αρχαιότητες της πατρίδας του. Ως μέλος της Εταιρείας Αρχαιοτήτων της Σκωτίας από το 1846, ο Wilson καταπιάστηκε με το έργο της συλλογής και ταξινόμησης των ευρημάτων, σύμφωνα με τη μέθοδο του Thomsen, δηλαδή σε ένα χρονολογικό άξονα, με βάση την τεχνολογική τους εξέλιξη. Τα πορίσματά του, εκδίδει στο βιβλίο *The Archaeology and Prehistoric Annals of Scotland* (Kehoe, 1991). Το 1855-56, θα έχει την ευκαιρία να ταξιδέψει στον Καναδά και σε περιοχές της Αμερικής, μελετώντας από κοντά τη ζωή και τις συνήθειες των γηγενών πληθυσμών. Γίνεται έτσι ένας από τους πρώτους που εφήρμοσαν εθνοαρχαιολογικές πρακτικές στην έρευνά του. Το 1862, στο έργο του *Prehistoric Man: Researches into the Origin of Civilization in the Old and the New World*, ο Wilson περιγράφει πως οι άνθρωποι αυτοίαντιπροσωπεύουν ένα προγενέστερο στάδιο εξέλιξης που πιθανώς να σχετίζεται με το αντίστοιχο των αρχαίων πληθυσμών της Σκωτίας τους οποίους είχε μελετήσει. Επίσης θέτει πρωτότυπα ερωτήματα για την αρχαιολογική έρευνα, όπως «ποια είναι η καταγωγή του ανθρώπου και ποιοι οι πρόγονοί του;», ή ακόμα και πιο σύνθετα όπως «ποια είναι η πορεία του πολιτισμού; Κάνει κύκλους ή όχι η πορεία της πολιτισμικής εξέλιξης;» (Wilson, 1862, p. 3-4).

Καταλήγει πως το πιο πρωτόγονο στάδιο που παρατηρείται, μπορεί να θεωρηθεί ότι ανήκει σε μια «εποχή του λίθου», ενώ οι αγροτικές και κτηνοτροφικές κοινωνίες θα είχαν εξελιχθεί από τις απλούστερες αυτές δομές. Κινητήριος δύναμη αυτής της εξέλιξης, είναι πρώτιστα η ίδια η ανθρώπινη διάνοια. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο Wilson αποδεικνύεται εξελικτικιστής, οπαδός των θεωριών του Δαρβίνου, δίνοντας ταυτόχρονα βάρος στον ίδιο τον άνθρωπο (Trigger and Kehoe, 1994. P. 47:Lightfoot, 1995, p. 200).

Ακολουθεί στην ίδια προβληματική, το έργο και άλλων ερευνητών, όπως ο Robert Chambers. Ο Chambers είχε το όραμα για τη δημιουργία ενός εθνικού μουσείου ανάδειξης των ευρημάτων της Σκωτίας. Εμβριθής μελετητής του έργου του Δαρβίνου και υποστηρικτής της θεωρίας της εξέλιξης και της φυσικής επιλογής, πίστευε στην εφαρμογή τους στην ιστορία του ανθρώπου. Στο έργο του *Vestiges of the Natural History of Creation*, εισάγει την έννοια των παραλλαγών, σύμφωνα με την οποία κατώτερες μορφές, στη φύση, παράγουν παραλλαγές που οδηγούν σε ανώτερες μορφές (Chambers, 1846, p. 144-157). Όπως στη φύση, έτσι και στον πολιτισμό κατά τον Chambers, παραλλαγές προκύπτουν κάποιες φορές ανεξάρτητα από άλλες και οδηγούν σταδιακά σε συνθετότερες μορφές ανθρώπινων κοινωνιών. Η εξέλιξη αυτή αντανακλάται στο μέγιστο βαθμό, στα τέχνηρα που οι άνθρωποι αφήνουν πίσω τους και που εντοπίζονται με τις αρχαιολογικές μεθόδους (Chambers, 1846, p. 176:Francis, 1998, p. 64). Τόσο ο Wilsonόσο και ο Chambers, δέχονταν το σύστημα του Thomsen, όμως προσέθεσαν σ' αυτό την κοινωνιολογική προέκταση της μελέτης των αρχαίων κοινωνιών, μέσω του σύγχρονου εθνοαρχαιολογικού παραδείγματος (Orme, 1974, p. 209:Gamble and Moutsiou, 2011, p. 53:Kehoe, 1991, p. 472).

Το έργο του Άγγλου John Lubbock *Pre-historic Times, as illustrated by Ancient Remains and the Manners and Customs of Modern Savages* το 1865 θα αποτελέσει το ορόσημο της έρευνας της Εποχής του Λίθου για το β' μισό του 19^ο αιώνα αλλά και πιο μετά. Ο Lubbock (1834-1913), ήταν τραπεζίτης και πολιτικός, καθώς και ερασιτέχνης αρχαιολόγος. Στενός φίλος του Δαρβίνου, επηρεάστηκε άμεσα από την εξελικτική θεωρία, η οποία αποτέλεσε τον άξονα και της δικής του σκέψης. Ο ίδιος μάλιστα ως φυσιολόγος αλλά και ζωολόγος ενδιαφερόταν ιδιαίτερα για την ιδέα της εξέλιξης των ζωντανών οργανισμών (Trigger, 2005, p. 171). Πιθανότατα έχοντας ήδη γνώση του

έργου των προκατόχων του (αν και σίγουρα του Daniel Wilson, βλ. Kehoe, 1991, p. 473-474), στο Pre-historic Times, ο Lubbock εξερευνά ακόμα περισσότερο τις δυνατότητες της εθνοαρχαιολογικής πρακτικής για να διαφωτίσει την εξέλιξη του ανθρώπινου είδους, περιλαμβάνοντας μελέτη της ζωής πολλών «πρωτόγονων» φυλών, όπως οι Οττεντότοι της Νότιας Αφρικής, οι κάτοικοι των νησιών Άνταμαν, οι Αβορίγινες της Αυστραλίας, οι Εσκιμώοι και οι Μαορί (Lubbock, 1865). Επισημαίνει τις ομοιότητες στον τρόπο ζωής και τις συνήθειές τους, καθώς και στον υλικό τους πολιτισμό, όπως η παρατήρηση που είχε ήδη γίνει από τους Δανούς αρχαιολόγους πως τα λίθινα εργαλεία των Ινουίτ ήταν παρόμοια με τα αντίστοιχα που είχαν ανακαλυφθεί στην Δανία και την Αγγλία. Παράλληλα έκανε επιτόπια έρευνα σε ήδη γνωστές αρχαιολογικές θέσεις όπως οι οστρεοσωροί της Αγγλίας και της Δανίας, καθώς και τους λιμναίους οικισμούς της Ελβετίας (Trigger, 2005:Owen, 2014). Ο Lubbock υποστήριζε την ιδέα μιας γραμμικής εξέλιξης του υλικού πολιτισμού, αν και πίστευε πως διαφορετικές ανάγκες που υπαγορεύονταν από διαφορετικές κλιματολογικές συνθήκες, οδηγούσαν σε όλο και μεγαλύτερη ποικιλία των διαφόρων τεχνέργων ανά περιοχή. Ίσως λόγω της ροπής του προς στον εξελικτικισμό, κατέληξε στη διαπίστωση πως η βιολογική εξέλιξη των ανθρώπων επηρέαζε την ικανότητά τους να δημιουργούν υλικό πολιτισμό μέσω στρατηγικά σχεδιασμένων δράσεων (Trigger, 2005, p. 173:Gamble and Moutsiou, p. 55).

Οι ανακαλύψεις που επηρέασαν ιδιαίτερα τον Lubbock, ήταν εκείνες του Edouard Lartet και του Henry Christy το 1863, στην κοιλάδα του Dordogne, που περιελάμβαναν λίθινα εργαλεία μαζί με οστά εξαφανισμένων ζώων. Η στρωματογραφία των ευρημάτων υποδήλωνε πως ανήκαν σε μια σειρά διαφορετικών φάσεων της ανθρώπινης εξέλιξης και όχι σε μία ενιαία. Ουσιαστικά πρόκειται για την αρχαιολογική απεικόνιση, για πρώτη φορά, της Παλαιολιθικής Εποχής (Κουρτέση-Φιλιππάκη, 1996α:Trigger, 2005). Οι φάσεις αυτές όπως είναι γνωστό, ταυτίστηκαν με βάση το κυρίαρχο είδος ζώου σε κάθε περίπτωση και περιελάμβαναν από την αρχαιότερη προς τη νεώτερη, την Εποχή της Σπηλαίας Άρκτου, την Εποχή του Μαμμούθ και του Μαλλιάρου Ρινόκερου, την Εποχή του Ταράνδου και τέλος την Εποχή του Aurochs ή Βίσωνα. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η δημιουργία μιας ταυτότητας για την παλαιότερη Εποχή του Λίθου είχε ήδη ξεκινήσει. Ο Lubbock ένωσε όλες αυτές τις φάσεις κάτω από τον τίτλο Παλαιολιθική Περίοδος, ενώ ξεχώρισε μία

νεώτερη, τη Νεολιθική, ή Εποχή του Λειασμένου Λίθου, στην οποία ανήκαν όπλα και εργαλεία από πυριτόλιθο και άλλες πρώτες ύλες. Τα μέταλλα ήταν άγνωστα, με εξαίρεση τον χρυσό από τον οποίο κατασκευάζονταν κυρίως κοσμήματα (Bahn, 1996, p. 91:Daniel, 1981, p. 62). Προχώρησε στην απόδοση σε κάθε εποχή των αντίστοιχων στρατηγικών επιβίωσης, δηλαδή το κυνήγι, η αλιεία και η τροφοσυλλογή για τον παλαιολιθικό άνθρωπο και η συμπλήρωση αυτών με καλλιέργεια της γης και κτηνοτροφία, για τον νεολιθικό άνθρωπο (Lubbock, 1865:Clark, 1980). Οι υπόλοιπες εποχές ακολουθούν το καθιερωμένο πλέον Σύστημα των Τριών Εποχών (Lubbock, 1865, p. 1-3). Με αυτόν τον τρόπο, ο Lubbock κάνει μια σύνθεση όλων των μέχρι τότε γνωστών δεδομένων, συνδέει παρελθόν και μέλλον, συνθέτει και αναδιαμορφώνει την έρευνα των τελευταίων διακοσίων χρόνων, αποτελώντας ένα σημείο αναφοράς μεθόδου και σκέψης, για τους αρχαιολόγους των επόμενων δεκαετιών.

1.2 Η αναγνώριση της Μεσολιθικής Εποχής

Ο όρος «Μεσολιθικός», εμφανίζεται πρώτη φορά το 1866, στο άρθρο του Hodder Westropp, *On the Analogous Forms of Implements, Among Early and Primitive Races* (Westropp, 1866). Ο Westropp είχε μελετήσει τόσο το έργο του Lubbock, όσο και των προκατόχων του, ενώ ήταν ενήμερος και για τις ανακαλύψεις του Lartet στην κοιλάδα του Dordogne το 1863. Στο άρθρο του αναφέρει πως κοινές ανάγκες και κοινές διανοητικές διεργασίες, οδήγησαν τον άνθρωπο σε όλα τα μέρη του κόσμου να κατασκευάσει παρόμοια λίθινα εργαλεία, είτε λειασμένα είτε αποκρουσμένα. Ξεχώρισε έτσι τρεις εποχές που καλύπτουν αυτό το εύρος, τις οποίες ονόμασε Παλαιολιθική, Μεσολιθική και Καινολιθική. Η τελευταία ήταν η αντίστοιχη με τη Νεολιθική του Lubbock (Westropp, 1866, p. clxxxiv:Daniel, 1981, p. 102). Είναι ιδιαίτερα λίγα τα εγχειρίδια στα οποία βλέπουμε να αναφέρεται το όνομα του Westropp και γι αυτό είναι χρησιμότερο να καταφύγει κανείς στα ίδια τα άρθρα του που αναλύει τις απόψεις του. Σε ένα από αυτά, με τίτλο *On the Sequence of the Phases of Civilisation, and Contemporaneous Implements* (Westropp, 1867), επαναλαμβάνει τις προηγούμενες απόψεις του, συμπληρώνοντας πως κάθε ανθρώπινη κοινωνία έχει περάσει από τα στάδια της άγριας κατάστασης, σε εκείνο του οργανωμένου κυνηγιού, κατόπιν της κτηνοτροφίας και έπειτα της γεωργίας. Κάθε τέτοια κοινωνία λοιπόν, εξελίχθηκε προοδευτικά από ένα απλούστερο σε ένα συνθετότερο στάδιο. Η μετάβαση ήταν πάντοτε σταδιακή και όχι απότομη. Στη

συνέχεια αναφέρεται στις ανακαλύψεις του Lartet και του Christy όπου λίθινα εργαλεία συνυπήρχαν με κατάλοιπα πανίδας. Σημειώνει, πως ίδιοι ή παρόμοιοι συνδυασμοί με λίθινα και οστέινα εργαλεία, έχουν ανακαλυφθεί στην Ιρλανδία, τη Γερμανία, την Αγγλία, την Ελβετία, καθώς και σε οστρεοσωρούς στη Δανία. Τα εργαλεία περιελάμβαναν μεταξύ άλλων ξέστρα, μαχαίρια και αιχμές βελών και μαρτυρούσαν διαβίωση σε ένα κυνηγετικό στάδιο. Τέλος, τα λειασμένα εργαλεία τα συνέδεσε με ένα ανώτερο στάδιο κοινωνικής δομής, όταν ο άνθρωπος καλλιεργούσε τη γη του και είχε εξημερώσει ζώα που τον εξυπηρετούσαν, ταυτόχρονα όμως δεν είχε σταματήσει να εξασκεί το κυνήγι.

Οι ιδέες αυτές συμπληρώθηκαν το 1872, στο έργο του *Pre-historic Phases, or Introductory Essays in Pre-historic Archaeology* (εικ. 2). Εκεί ξεχώρισε τρεις φάσεις της Εποχής του Λίθου: Στην πρώτη δρούσαν άνθρωποι σε άγρια κατάσταση που χρησιμοποιούσαν εργαλεία από πυριτόλιθο, στη δεύτερη δρούσαν κυνηγοί, πιο ανεπτυγμένοι με εργαλεία πάλι από πυριτόλιθο και στην τρίτη κτηνοτρόφοι που κατασκεύαζαν λειασμένα εργαλεία για εργασίες όπως υλοτομία ή επεξεργασία πρώτων υλών (Westropp, 1872, p. 65). Από τις τρεις, η δεύτερη ονομάστηκε Μεσολιθική και το γεγονός έχει μεγάλη σημασία, γιατί είναι η πρώτη φορά που αποδόθηκε σε αυτήν ένα είδος *ταυτότητας*. Τώρα όμως για πρώτη φορά η πρώτη ύλη συνδέθηκε άρρηκτα με την έννοια της στρατηγικής επιβίωσης, απέκτησε δηλαδή ένα διευρυμένο πολιτισμικό πλαίσιο στο οποίο εντάχθηκε η ανθρώπινη συμπεριφορά.

Ο Westropp επιπλέον, χώρισε τις εποχές και σε επιμέρους στάδια, ανάλογα τα εργαλεία που κατασκευάζονταν. Κρίνω εδώ σκόπιμο να κάνω μια μικρή παρέκβαση και να αναφέρω κάτι που προξενεί εντύπωση. Σε ένα από αυτά που χαρακτηρίζονταν από τη χρήση αιχμών βελών και δοράτων, καταγράφονται παραδείγματα από πολλές περιοχές του κόσμου, σε Αμερική, Ασία, Αφρική και Ευρώπη. Ο Westropp ξεχωρίζει διαφορετικά υλικά κατασκευής εκτός από πυριτόλιθο, μεταξύ των οποίων οψιανός και αχάτης, ενώ αναφέρονται και δείγματα από τον ελλαδικό χώρο και αργότερα ένα από αυτά εμφανίζεται με σχεδιαστική αποτύπωση (Westropp, 1872, p. 58, 67). Πρόκειται για εργαλείο από διορίτη, για το οποίο μαθαίνουμε πως ανήκε στη συλλογή του George Finlay (Westropp, 1872, p. xvi). Δυστυχώς δεν δίνονται περισσότερες λεπτομέρειες, αλλά η πληροφορία αυτή θα μπορούσε να αποτελέσει

ένα μελλοντικό θέμα για την ιστορία της έρευνας της Εποχής του Λίθου στην Ελλάδα.

Η άποψη του Bahn, είναι πως η αναγνώριση ενός ενδιάμεσου σταδίου οφείλεται στον Worsaae (Bahn, 1996, p. 90-91). Ο Worsaae, το 1851, ερευνώντας ενδελεχώς τους οστρεοσωρούς της Δανίας, υποστήριξε ότι δεν ήταν φυσικοί σχηματισμοί, αλλά είχαν δημιουργηθεί από επανειλημμένη ανθρώπινη δραστηριότητα κατανάλωσης θαλάσσιων μαλακίων. Σε συνδυασμό με τη γνώση του για τις άλλες θέσεις της Δανίας, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η Εποχή του Λίθου του Thomsen μπορούσε να διαιρεθεί περαιτέρω σε παλαιότερη και νεώτερη (Marquardt, 2010, p. 570, n. 1). Στην παλαιότερη κυριαρχούσαν τα αποκρουσμένα εργαλεία, ενώ στη νεώτερη τα λειασμένα μαζί με κεραμική. Οι μεταγενέστερες μελέτες των οστρεοσωρών, έδειξαν ότι η διάκριση του Worsaae αφορούσε τη Μεσολιθική και Νεολιθική Εποχή αντίστοιχα (ό.π.:Trigger, 2005, p. 148).

Λίγα χρόνια μετά τις δημοσιεύσεις του Westropp, μία πολύ σημαντική εξέλιξη θα συντελεστεί, χάρη στον Γάλλο αρχαιολόγο Gabriel de Mortillet. Ο Mortillet, αναδιαμόρφωσε από τη βάση του, το χρονολογικό σύστημα του Lartet και εισήγαγε την έννοια του διαγνωστικού τεχνέργου για τη διάκριση των εποχών, αντί του παλαιοντολογικού κριτηρίου (Κουρτέση-Φιλιππάκη, 1996α:Trigger, 2005:Daniel, 1981: Bahn, 1996: Schnapp, 1996). Το νέο χρονολογικό σύστημα βασιζόταν στη στρωματογραφία της κάθε θέσης και κάθε στάδιο πήρε το όνομα του από τη θέση που πρώτα εντοπίστηκε (**εικ. 3**). Μία πρώτη μορφή του, δημοσιεύτηκε το 1883 στο έργο *La préhistorique: antiquité del' homme* (Mortillet, 1883) όπου η Εποχή του Λίθου περιελάμβανε τρεις περιόδους, την Εολιθική, την Παλαιολιθική και τη Νεολιθική με τις υποδιαιρέσεις, πολλές από τις οποίες ίσχυσαν και τα μεταγενέστερα χρόνια. Η Εολιθική θεωρήθηκε μία μικρή περίοδος που τα εργαλεία ήταν τόσο αδρά ώστε δεν ξεχώριζαν από τις απλές πέτρες, ωστόσο με την εξέλιξη της έρευνας τελικά συγχωνεύθηκε με την Παλαιολιθική (Daniel, 1981, p. 102:Trigger, 2005, p. 150). Ο Mortillet στο παραπάνω έργο, υποστήριξε πως παρά τη μελέτη μιας τεράστιας στρωματογραφικής συνέχειας, υπήρχε ένα κενό (hiatus), μεταξύ Παλαιολιθικής και Νεολιθικής που οφειλόταν σε κλιματικούς, δημογραφικούς, οικονομικούς ή και τεχνολογικούς παράγοντες (Mortillet, 1883, p. 478-84). Είναι πιθανόν πως ο Γάλλος αρχαιολόγος αναφερόταν στην επισήμανση του Lubbock για την αντίθεση των

ευρημάτων μεταξύ της κοιλάδας του Dordogne και εκείνων που ανακαλύφθηκαν μερικά χρόνια πριν, στους λιμναίους οικισμούς της Ελβετίας, καθώς και στους οστρεοσωρούς της Δανίας, τα οποία εκείνος τοποθέτησε στη Νεολιθική Εποχή (Lubbock, 1865, p. 77; Clark, 1980, p. 2). Είναι άγνωστο αν ο Mortillet γνώριζε αναλυτικά το έργο των προκατόχων του, όμως τώρα ερχόταν σε συμφωνία τόσο με τον Worsaae όσο και με τον Westropp των οποίων οι παρατηρήσεις συνδυαστικά, κάλυπταν και στρωματογραφικές, αλλά και τεχνολογικές μελέτες.

Η έννοια της Μεσολιθικής όπως δόθηκε από τον Westropp, φαίνεται πως δεν επιβίωσε, καθώς δεν μπορούσε να επιβεβαιωθεί αρχαιολογικά. Στον πίνακα που περιλαμβάνεται στην αρχή του Pre-historic Phases (εικ. 4), η Μεσολιθική ταυτίζεται με ένα κυνηγετικό στάδιο και παραγωγή εργαλείων από πυριτόλιθο, ενώ η Νεολιθική ταυτίζεται αποκλειστικά με την κτηνοτροφία και τα λειασμένα εργαλεία. Ως ένα κυνηγετικό στάδιο, θεωρεί επίσης την «Εποχή του Τaráνδου», με την οποία θα ήταν σύγχρονοι και οι οστρεοσωροί της Δανίας (Westropp, 1872, p. 102-103). Ο Westropp εδώ ακολουθεί κατά κάποιον τρόπο τον Lubbock, ο οποίος αφιερώνει ένα ολόκληρο κεφάλαιο στον «άνθρωπο των σπηλαίων», χωρίς να αναφέρεται συγκεκριμένα σε Παλαιολιθική ή Νεολιθική Εποχή, όμως τοποθέτησε τα περισσότερα ευρήματα από τα σπήλαια του Dordogne σε μια «ενδιάμεση περίοδο μεταξύ των εξαφανισμένων θηλαστικών και του λειασμένου λίθου» (Lubbock, 1865, p. 327). Τελικά παρατηρεί κανείς πως η ασυνέπεια τόσο του Lubbock όσο και του Westropp άφησαν ανοιχτό ένα μεγάλο αρχαιολογικό ζήτημα, όμως έθεσαν τις βάσεις ενός γόνιμου προβληματισμού (Rowley-Conwy, 1996).

1.3 Το χρονολογικό πλαίσιο

Περί τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, το ενδιαφέρον στην έρευνα της Εποχής του Λίθου, στράφηκε εντονότερα στη μετάβαση από την Παλαιολιθική προς τη Νεολιθική περίοδο. Γινόταν σαφές, πως η πορεία μεταξύ των διαφορετικών φάσεων θα έπρεπε να είναι ομαλή και σταδιακή και όχι απότομη. Ιδιαίτερα προκαλούσαν εντύπωση οι διαφορές που παρατηρούνταν μεταξύ των νεολιθικών λειασμένων εργαλείων και των πιο αδρών αποκρουσμένων, όπως αυτά από το St. Acheul (Brown, 1893, p. 67-68). Η στρωματογραφία ήταν επίσης πολύ περιορισμένη και γενικά επικρατούσε η εντύπωση ενός «κενού» (hiatus), μεταξύ των τελευταίων μαγδαληνίων κατοίκων και των πρώτων νεολιθικών κοινωνιών (Czarnik, 1976, p. 60). Σε αυτό συνέβαλε η

ανακάλυψη στειρών στρωμάτων από μερικούς αρχαιολόγους της εποχής, μεταξύ των αντίστοιχων παλαιολιθικών και των νεολιθικών στρωμάτων, τουλάχιστον όσον αφορούσε ευρωπαϊκές θέσεις (Daniel, 1981, p. 102). Σημαντικές ήταν οι ανασκαφές του Edouard Vielle στο Fère-en-Tardenois, όπου ανακαλύφθηκαν γεωμετρικοί μικρόλιθοι, αλλά και εκείνη στο Mas d'Azil από τον Edouard Piette, ο οποίος δημοσιεύοντας τα αποτελέσματα το 1894, θα αναφέρει πως τα ευρήματά του, ανήκουν σε μια «μεταβατική φάση» (période de transition) που έπεται της τελευταίας Παλαιολιθικής αλλά προηγείται της γεωργίας και της εξημέρωσης. Η φάση αυτή ονομάστηκε από τον ίδιο «Αζίλιος πολιτισμός» (Piette, 1895:Peake, 1940, p. 120-121:Daniel, 1981, p. 102).

Η συμβολή του Piette, ήταν πως για πρώτη φορά ήρθαν στο φως στοιχεία που αμφισβητούσαν τη θεωρία του «κενού», ωστόσο έλειπαν πολλά στοιχεία για να αναιρεθεί εντελώς. Ο Allen Brown στο άρθρο του *On the Continuity of the Palaeolithic and Neolithic Periods*, εξετάζει εκ νέου όλα τα ζητήματα που αφορούν την ενδιάμεση περίοδο, με βάση δεδομένα από ανοιχτές θέσεις σε πεδιάδες, επιφανειακές έρευνες και σπήλαια της Αγγλίας (Brown, 1893). Ο Brown εντόπισε πολύ μεγάλες ποσότητες εργαλείων, μελετώντας την τεχνολογία τους αλλά και τη στρωματογραφία τους. Τελικά, κατέταξε μερικά από τα εργαλεία σε μια ενδιάμεση περίοδο που χαρακτηρίζει «Μεσολιθική». Επρόκειτο για φολίδες και άλλα τέχνηρα που δεν ήταν ούτε νεολιθικά, ούτε παλαιολιθικά (Brown, 1893, p. 73-74). Υποστήριξε πως ορισμένα χαρακτηριστικά τους, έδειχναν διατήρηση παλαιών συνηθειών, ενώ ταυτόχρονα ήταν ελαφρώς πιο προηγμένα. Τα τέχνηρα αυτά φανέρωναν με ευδιάκριτο τρόπο την αντίθεση μεταξύ παλαιολιθικής και νεολιθικής παράδοσης (ό.π., 75-76). Επίσης σύμφωνα με τον Brown, διάφορα είδη ζώων όπως το κόκκινο ελάφι, δείχνουν την επιβίωση ενός μέρους της πανίδας, κατά την εποχή που το κλίμα είχε αρχίσει να γίνεται θερμότερο. Υπογραμμίζει έτσι την σημασία μελέτης τους σε ένα ενιαίο σύνολο για την πληρέστερη κατανόηση της εποχής (ό.π. 78-79). Όλα τα παραπάνω δεδομένα έτειναν προς μια άποψη συνέχειας κατοίκησης κατά τη διάρκεια της Μεσολιθικής. Ο Brown τελικά, κατέληξε ξανά στο διαχωρισμό των εποχών σε Εολιθική, στην οποία ανήκαν πολύ αδρά εργαλεία, στην Παλαιολιθική, τη Μεσολιθική και τη Νεολιθική. Η Μεσολιθική παρέμεινε ακόμα μια απλή ενδιάμεση περίοδος, χωρίς συγκεκριμένα χαρακτηριστικά (Brown, 1893, p. 94).

Τα επόμενα χρόνια, διάφοροι αρχαιολόγοι προβληματίστηκαν πάνω στην ταυτότητα της Μεσολιθικής, όπως ο Boyd Dawkins, ο οποίος δεν αρνήθηκε την πιθανότητα απότομης μετάβασης από την Παλαιολιθική στη Νεολιθική, ενώ αμφισβήτησε τα δεδομένα του Brown, ιδιαίτερα όσον αφορούσε τη συνέχεια κατοίκησης στα σπήλαια (Dawkins, 1894, p. 274) (Binford, 1968). Το 1896, ο γιος του Gabriel, Adrien de Mortillet δημοσίευσε σε ένα άρθρο του συγκεντρωμένα όλα τα λίθινα ευρήματα της μετα-Μαγδαληνίας φάσης από την Ασία, την Αφρική και την Ευρώπη, τα οποία είχαν ήδη χαρακτηριστεί ως γεωμετρικά (Mortillet, 1896:Binford, 1968, p. 315).

Στη συνέχεια, οι σημαντικότερες εξελίξεις έλαβαν χώρα μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν θα αρχίσει σιγά σιγά να εισέρχεται και ο ελλαδικός χώρος στο χάρτη της μεσολιθικής κατοίκησης. Ο όρος Μεσολιθική συναντάται ξανά από τον Miles Burkitt το 1925 για να χαρακτηρίσει τα ευρήματα που ανήκαν «μεταξύ Παλαιολιθικής και Νεολιθικής Εποχής» (Clark, 1980:Burkitt, 1925), ενώ ο Βρετανός αρχαιολόγος Graham Clark, θα πραγματοποιήσει έρευνες στην Αγγλία, όπου θα προσπαθήσει να διευκρινίσει τον χρονολογικό ορίζοντα του τέλους του Πλειστόκαινου και της αρχής της Νεολιθικής. (Clark, 1932:Clark, 1980).

Το 1932 ο Gordon Childe στο έργο του *Changing Methods and Aims in Prehistory* (Childe, 1935), τονίζει emphaticά την ανάγκη να αναδιαμορφωθεί η αρχαιολογική και ερμηνευτική μέθοδος με τις οποίες επιδιώκεται η παρακολούθηση της εξέλιξης του ανθρώπινου πολιτισμού. Κατά τον Childe, οι ανθρώπινες κοινωνίες πρέπει να αντιμετωπιστούν ως ζωντανό οργανισμό *εν εξελίξει* που αφήνουν το στίγμα τους με πολύπλευρους –ενίοτε– τρόπους, εξαρτώμενοι άμεσα από την ανάγκη των ανθρώπων να προσαρμοστούν στο περιβάλλον τους και να επιβιώσουν (Childe, 1935, p. 3). Εισάγει την έννοια της πολιτισμικής ομάδας ή πολιτισμού (culture), που δηλώνει κοινές εμπειρίες και παραδόσεις ανθρώπων, όπως δηλώνονται μέσω του υλικού τους πολιτισμού. Ο Childe, στην ουσία εδραιώνει μια αντίληψη που είχε εκφραστεί ξανά στο παρελθόν (Clark, 1980, p. 4), πως η αρχαιολογία οφείλει να μη μείνει προσκολλημένη στα τυπολογικά κριτήρια που είχαν επικρατήσει. Αντίθετα οφείλει να πάρει τη θέση της ιστορίας για την περίοδο που απουσιάζουν οι γραπτές πηγές και να αναδείξει τις κοινωνικοοικονομικές και πολιτισμικές προεκτάσεις των αρχαίων κοινωνιών (Childe, 1935, p. 10).

Κατά τον ίδιο οι καινοτομίες στον υλικό πολιτισμό δεν είναι από μόνες τους αξιόπιστος παράγοντας χρονολόγησης της πολιτισμικής εξέλιξης, καθώς αυτές μπορεί να διατηρούνται για πάρα πολλά χρόνια, ή να εμφανίζονται σε ποικίλες γεωγραφικές περιφέρειες, διαφορετικές χρονικές στιγμές. Έτσι, δεν είναι τα ίδια τα λίθινα που πρέπει να τοποθετηθούν σε χρονολογικό άξονα αλλά η *πολιτισμική ομάδα* στην οποία αυτή ανήκουν (Childe, 1935, p. 6). Σ' αυτήν πρέπει να ενταχθούν όλες οι πτυχές του υλικού πολιτισμού που φανερώνουν μεταβολή στις στρατηγικές επιβίωσης και στον γενικότερο τρόπο ζωής. Ο Childe ονομάζει αυτές τις μεταβολές *επαναστάσεις*. Όροι όπως «νεολιθικός» ή «παλαιολιθικός» οφείλουν να ειπωθούν ως «οικονομικά στάδια» μέσα στο παραπάνω πλαίσιο, που θα είναι δηλωτικά της προσπάθειας του ανθρώπου να προσαρμοστεί και να επιβιώσει (Childe, 1935, p. 9-10).

Τα χρονολογικά αυτά ζητήματα παρέμειναν ανοιχτά τα επόμενα χρόνια, ενώ πιθανώς δεν επηρεάστηκαν και από την εφαρμογή της μεθόδου της ραδιοχρονολόγησης τη δεκαετία του '40. Η τυπολογική μελέτη και η σχετική χρονολόγηση παρέμειναν σε ευρεία εφαρμογή. Η Μεσολιθική Εποχή χαρακτηριζόταν ακόμα ως μεταβατική με πολύ λίγες θέσεις, ενώ σχετικά με τη λιθοτεχνία κυρίαρχη ήταν η μικρολιθική «αζίλια» παράδοση όπως την είχε ορίσει ο Piette το 1895, η οποία διαδέχθηκε την αντίστοιχη μαγδαλήνια και συνυπήρχε με την Ταρντενουάσια. Και οι δύο θεωρούνταν ως χαρακτηριστικά ενός ομοιογενούς πολιτισμού, τουλάχιστον στον ευρωπαϊκό χώρο (Johnston, 1922, t. 1:Clark, 1932:Zotz, 1934:Whelan, 1932:Czarnik, 1976, p. 61). Ο Hugo Obermaier, αρχαιολόγος γνωστός ιδιαίτερα για τις μελέτες του πάνω στην μεταβατική περίοδο, όρισε ως χαρακτηριστικό της Μεσολιθικής μόνο εκείνο που δηλώνει με σαφήνεια μια σταδιακή εξέλιξη και μετάβαση στο νεολιθικό τρόπο ζωής (Obermaier, 1924:Clark, 1980). Ο Burkitt, συγκεντρώνοντας τα δεδομένα της λιθοτεχνίας από πολλές θέσεις Ευρώπης, της βόρειας Αφρικής και της Σκανδιναβίας, διακρίνει κοινούς τύπους, που περιλαμβάνουν γεωμετρικούς μικρόλιθους, ξέστρα, λεπίδες, αιχμές βελών και γλυφίδες. Η λιθοτεχνία σε όλες τις περιπτώσεις, έπεται των μαγδαλήνιων και ωρινιάκιων φάσεων και ανήκει σε μια κοινή παράδοση που μπορεί να αποδοθεί με τον όρο Αζίλιο-Ταρντενουάσια (Burkitt, 1925). Ταυτόχρονα, η εικόνα για τη ζωή των μεσολιθικών ανθρώπων όπως είδαμε και πιο πάνω (σ. 16-17), ήταν εκείνη των κυνηγών-τροφοσυλλεκτών οι οποίοι όμως

έδειχναν προτίμηση και σε θαλάσσια όστρεα και μαλάκια για την επιβίωσή τους, όπως τουλάχιστον έδειχνε η μελέτη των οστρεοσωρών της Σκανδιναβίας και της βόρειας Ευρώπης.

Ειδικότερα στις τελευταίες περιοχές, οι κλιματικές συνθήκες επέτρεψαν τη διατήρηση πολλών αρχαιολογικών καταλοίπων. Τα δεδομένα περιγράφονται αναλυτικά από τον Childe (Childe, 1943) και τον Clark (Clark, 1936). Ο πολιτισμός που αντιπροσώπευαν τα ευρήματα ονομάστηκε Ertebølle, από την αντίστοιχη θέση στη Δανία όπου κυριαρχούσαν οι οστρεοσωροί, δηλαδή συγκεντρώσεις θαλάσσιων μαλακίων που μαρτυρούσαν ανθρώπινη κατοίκηση και κατανάλωση τροφής για πολύ μεγάλο διάστημα στο ίδιο σημείο. Οι ανασκαφές στους οστρεοσωρούς έφεραν στο φως και πληθώρα στρωματογραφημένων λίθινων τεχνέργων, η μελέτη των οποίων οδήγησε στο συμπέρασμα πως ανήκαν σε κυνηγούς τροφοσυλλέκτες μιας ενδιάμεσης περιόδου, που είχαν προτίμηση και σε θαλάσσιες διατροφικές πηγές (Childe, 1943: Troels-Smith, 1967). Ο Childe αναφέρει και πολλές άλλες θέσεις της Δανίας όπως το Troldebjerg, το Samsø, το Aamølle και το Bilidt. Παρατηρήθηκε πως οι περιοχές αυτές ανήκαν σε μια περίοδο περιβαλλοντικών διακυμάνσεων κατά την οποία υπήρχε άνοδος της θαλάσσιας στάθμης και απώλεια κατοικήσιμης γης. Επρόκειτο για «μεσολιθικές» διακυμάνσεις και χαρακτήριζαν μια περίοδο που προηγούνταν της Νεολιθικής (Childe, 1943, p. 34) και ανήκαν στη λεγόμενη «Ατλαντική Περίοδο» η οποία θα ταυτιστεί τελικά με την Ύστερη Μεσολιθική της Βόρειας Ευρώπης.

Τα επόμενα χρόνια διερευνήθηκαν ακόμα περισσότερο τα χαρακτηριστικά της Μεσολιθικής της Βόρειας Ευρώπης, τα οποία συνοψίζονται στα εξής:

Οι περιοχές της Βαλτικής και της Σκανδιναβίας ήταν οι τελευταίες από τις οποίες αποχώρησαν οι παγετώνες κατά το τέλος της Παλαιολιθικής Εποχής, επομένως κατοικήθηκαν μόλις τη Μεσολιθική περίοδο. (Czarnik, 1976: Gabel, 1958). Τα μεγάλα θηλαστικά όπως το μαμμούθ και ο μαλλιαρός ρινόκερος, προσαρμοσμένα στο κλίμα της προηγούμενης παγετώδους περιόδου, εξαφανίζονται (Childe, 1951: Czarnik, 1976: Butzer, 1971) και οι άνθρωποι πληθυσμοί συγκεντρώνονται κοντά σε παραθαλάσσιες θέσεις, ενώ ταυτόχρονα παρατηρείται έντονη δημογραφική αύξηση ιδιαίτερα στην Ύστερη Μεσολιθική (Bogucki et al, 1987: Price, 1980). Το

περιβάλλον αλλάζει δραστικά με την επέκταση του δάσους σε βάρος της στέππας και στην ενδοχώρα συναντώνται επίσης ανθρώπινοι πληθυσμοί που πιθανώς ορίζουν την περιοχή τους ως «κοινωνική επικράτεια» (Clark, 1975:Price, 1980:Bogucki et al, 1987). Όσον αφορά τα λίθινα τέχνηρα διακρίνονται διάφορες τοπικές παραδόσεις: επικράτησαν μικρότερα σχήματα σε σχέση με την Ύστερη Παλαιολιθική αρχικά στην Πρώιμη Μεσολιθική (Μαγλεμόζια φάση) και ακόμα περισσότερο στην Ύστερη, με κυρίαρχα τα στοιχεία του μικρολιθισμού και του γεωμετρισμού. Οι τύποι εργαλείων περιελάμβαναν λεπίδες και μικρολεπίδες, αιχμές βελών αγκίστρια και πελέκεις, ενώ άρχισαν να ξεχωρίζουν κάποια γεωμετρικά σχήματα όπως τα τρίγωνα. Οι πρώτες ύλες ήταν διάφοροι λίθοι, ξύλο, οστά και κέρατα ταράνδου (Gendel, 1984:Price, 1980:Price, 1991:Boguckietal, 1987).

Τα χαρακτηριστικά αυτά των μεταβολών έγιναν αργότερα γνωστά στη βιβλιογραφία ως μετά-πλειστοκαινικές προσαρμογές (post-pleistocene adaptations: Binford, 1968:Childe, 1958:Braidwood, 1962:Czarnik, 1976). Ενώ αρχικά κυριαρχούσε η ιδέα σε ένα μέρος του επιστημονικού κόσμου πως οι «μεταβατικοί» πληθυσμοί αποτελούνταν κυρίως από επιζήσαντες κυνηγούς της Παλαιολιθικής που παρέμεναν σε εξαιρετικά χαμηλό βιοτικό επίπεδο (Clark, 1980), σταδιακά γινόταν σαφές μέσα από τις ανασκαφές της Βόρειας Ευρώπης πως πως το επίπεδο διαβίωσης δεν ήταν αυτόνομο πολιτισμικό χαρακτηριστικό, αλλά άμεσα εξαρτημένο από το διαρκώς μεταβαλλόμενο περιβάλλον. Επίσης ήταν σαφές πως άμεση αντανάκλαση της διαδικασίας προσαρμογής ήταν πρωτ' απ' όλα η μορφή των λίθινων εργαλείων (Childe, 1931, p. 325-27). Ο Childe αναλύοντας τα δεδομένα από τις θέσεις της Σκανδιναβίας, ξεχωρίζει μία «βαριά λιθοτεχνία» από λίθους, οστά και κέρατα ζώων, που περιελάμβανε εργαλεία όπως γλυφίδες, σκεπάρνια και πελέκεις και άλλη μία από μικρόλιθους και γεωμετρικούς μικρόλιθους. Μερικά από τα εργαλεία περιελάμβαναν οπές για στείλωση στις οποίες θα εφαρμόζαν οι μικρόλιθοι, διαμορφωμένοι από φολίδες (υποννοείται ο όρος υπόβαθρο εδώ αν και δε χρησιμοποιείται ακόμα). Επίσης άλλα είδη εργαλείων είναι οστέινες αιχμές και οστέινα αγκίστρια και καμάκια, με τα τελευταία να επιβεβαιώνουν τη στροφή των μεσολιθικών κατοίκων προς τη θάλασσα (Childe, 1931, p. 328-31:εικ. 5).

Ο βρετανός αρχαιολόγος χρησιμοποιεί πολύ συγκεκριμένα τον όρο «προσαρμογή» (Childe, 1931, p. 325), ενώ λίγο μετά εξετάζοντας τις θέσεις της

Δανίας σημειώνει πως η στροφή στη θάλασσα λόγω της κλιματικής αλλαγής, κατέστησε δυνατό σε ορισμένες περιπτώσεις, «ένα διαφορετικό και ανώτερο τρόπο ζωής» (Childe, 1931, p. 329). Αυτή η αλλαγή ήταν άμεσα συνυφασμένη με την μεταβολή στην πανίδα και την εξαφάνιση μεγάλων ζώων όπως η άλκη και η άρκτος. Ωστόσο σε ακόμα βορειότερες περιοχές που τα μεγάλα ζώα επιβίωσαν, ο παλιός τρόπος ζωής εξακολουθούσε να είναι πιο ενδεδειγμένος (ό.π.). Συνδυαστικά, οι αναλύσεις του Childe (Childe, 1931:Childe, 1935) δημιουργούν ένα λογικό χρονολογικό πλαίσιο που στηρίζεται όχι μόνο σε γεωλογικές και περιβαλλοντικές, αλλά και πολιτισμικές παρατηρήσεις.

Παράλληλα με τη Βόρεια Ευρώπη την ίδια εποχή, οι ανακαλύψεις στην Εγγύς Ανατολή θα διευρύνουν τον ορίζοντα της εικόνας των ανθρώπων που διαδέχθηκαν τους παλαιολιθικούς κυνηγούς, μέσα από τα κατάλοιπα ενός πολιτισμού που ονομάστηκε «Νατούφιος». Τα πρώτα ευρήματα μιας λιθοτεχνίας που χαρακτηρίστηκε «μεσολιθική», ανακαλύφθηκαν το 1928 στο σπήλαιο Shukba της Παλαιστίνης και μελετήθηκαν από την Dorothy Garrod (Garrod, 1932). Στο στρώμα B, εντοπίστηκαν μικρολιθικά εργαλεία με πληθώρα τύπων: Στα λίθινα, ανήκαν ημισελήνοειδή και λεπίδες με κολοβωμένη ράχη, τρίγωνα, μαχαίρια, γλυφίδες και τερματικά ξέστρα, κυρίως με υπόβαθρο πυρήνων, ενώ στα οστέινα, αιχμές και βελόνες (Garrod, 1932, p. 258). Εκείνο που είχε ιδιαίτερη σημασία όμως ήταν πως στο ίδιο στρώμα, εντοπίστηκαν έντεκα ανθρώπινες ταφές επτά από τις οποίες θεωρήθηκε πως βρίσκονταν σε άμεση συνάφεια με τα μεσολιθικά τέχνηρα. Σε μία περίπτωση, ένας σκελετός ανήλικου ανδρός βρέθηκε σε καθιστή θέση με δύο σκελετούς παιδιών στα πόδια του, ενώ άλλες ταφές περιείχαν επίσης νεαρά παιδιά (ό.π.). Το σπήλαιο είχε δεχθεί κατοίκηση και κατά την Ανώτερη Παλαιολιθική, όπως έδειχνε η περίπτωση μιας μεσολιθικής ταφής που είχε διαταράξει τα παλαιότερα στρώματα (Garrod, 1932, p. 260). Τα δεδομένα έτειναν προς το διαχωρισμό δύο φάσεων, μία Κατώτερη και μία Ανώτερη Νατούφια, όμως η χρονολόγηση ήταν αδύνατον να γίνει με ακρίβεια. Επί τη βάση των ευρημάτων των ανώτερων στρωμάτων, κυρίως κεραμικής, που ανήκαν με βεβαιότητα στην Εποχή του Χαλκού της Παλαιστίνης, ο Νατούφιος πολιτισμός θεωρήθηκε τελικά ότι ανήκει σε μια περίοδο σίγουρα παλαιότερη από το 3.500 π.Χ. (Garrod, 1932, p. 267-268). Στην δημοσίευση των θέσεων από το όρος Carmel, το 1937, η μικρολιθική λιθοτεχνία θα

εμπλουτιστεί με επιπλέον τύπους, εργαλείων όπως οπείς και λεπίδες με ράχη, ενώ επιπλέον χαρακτηριστικά του υλικού πολιτισμού αποτελούσαν οστέινα περίπατα, χάντρες από καρνεόλη και όστρακα *dentalium* για κατασκευή κοσμημάτων (Garrod, 1937).

Ο νατούφιος πολιτισμός, περιγράφηκε αρκετά χρόνια αργότερα ως Πρωτο-Νεολιθικός από τον Mellaart (Mellaart, 1965, p. 22 κ. εξ.). Ταυτόχρονα, η ερμηνεία του τελευταίου για τη Μεσολιθική είναι πως αποτελεί μια διακριτή περίοδο που προηγείται της Νεολιθικής και κατά την οποία δρουν τροφοσυλλέκτες, που ταυτόχρονα επιδίδονται στην αλιεία και το κυνήγι. Η διάρκειά της ποικίλλει ανά περιοχή, όμως κατά μέσο όρο ξεκινά κατά το τέλος της 11ης χιλιετίας, με κέντρα τα βουνά του Ζάγκρου στο Ιράν, τη Μεσοποταμία και την Ανατολία. Η τροφοσυλλογή είναι πιο εντατική από την Ύστερη Παλαιολιθική που προηγήθηκε και τα τέχνηρα που την εξυπηρετούν είναι σύνθετα εργαλεία και όπλα από γεωμετρικούς μικρόλιθους που στείλεωνονται σε ξύλινη λαβή.

Έχοντας παρακολουθήσει πλέον τους κυριότερους σταθμούς της έρευνας της Εποχής του λίθου, είναι ώρα να στραφούμε στον ελλαδικό χώρο. Από τη δεκαετία του 50 και μετά, οι θέσεις που παρείχαν προ-νεολιθικά ευρήματα αυξάνονταν δραματικά και οι θεωρίες για μια ενδιάμεση φάση άρχισαν να παίρνουν μορφή με τη βοήθεια πολλών Ελλήνων αλλά και ξένων αρχαιολόγων που πρωτοστάτησαν στην αρχαιολογική σκαπάνη και άρχισαν να διαμορφώνουν τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της ελληνικής Μεσολιθικής.

1.4 Η έρευνα της Μεσολιθικής στην Ελλάδα

Η έρευνα της Εποχής του Λίθου στον ελλαδικό χώρο έχει μικρή σχετικά ιστορία, καθώς μέχρι και το τέλος του 19^{ου} αιώνα βασιζόταν σε περιορισμένες αναφορές των πρώτων μελετητών. Αντίθετα, όπως εξετάσαμε, σε ένα μεγάλο μέρος της Ευρώπης είχε αναπτυχθεί μια ευρεία προβληματική πάνω σ' αυτό που θα λέγαμε ταυτότητα της Εποχής του Λίθου. Κάθε αρχαιολόγος που έφερνε καινούριες ιδέες βασιζόταν κατ' αρχάς στην παράδοση που είχε δημιουργηθεί πριν απ' αυτόν έτσι ώστε, είτε να την αποδεχθεί, είτε –συνηθέστερα– να την αναδιαμορφώσει, εισάγοντας νέα δεδομένα και διαφορετικές προσεγγίσεις.

Πρώτη επίσημη αναφορά σε ευρήματα της Εποχής του Λίθου από την Ελλάδα γίνεται το 1867, όταν ο Γάλλος François Lenormant κάνει λόγο για λίθινα εργαλεία προϊστορικής εποχής που είχε δει ο ίδιος είτε στο πεδίο είτε σε συλλογές και τα οποία αναφέρει ως παλαιολιθικά. Ανάμεσά τους ξεχώρισε ένα χειροπέλεκυ που θύμιζε αντίστοιχους από τη θέση Abbeville στη βορειοδυτική Γαλλία. Δυστυχώς κανένα στοιχείο δεν υπήρχε για τις συνθήκες εύρεσής του, εκτός από μια αναφορά ότι είχε βρεθεί σε αποθέσεις του Τεταρτογενούς στη Μεγαλόπολη της Αρκαδίας (Lenormant, 1867:Κουρτέση-Φιλιππάκη, 1996β, p. 8). Ταυτόχρονα, πληροφορούμαστε πως το β' μισό του 19^{ου} αιώνα διάφοροι Έλληνες κατέχουν στη συλλογή τους δείγματα από λίθινα τέχνηρα χωρίς απαραίτητα να γνωρίζουν πληροφορίες για αυτά, καθώς και πως μόλις το 1863, το Φυσιογραφικόν Μουσείον του Πανεπιστημίου Αθηνών, αποκτά τα πρώτα του ευρήματα (Lenormant, 1867:Dumont, 1867). Κεντρική φυσιογνωμία είναι ο Άγγλος φιλέλληνας και ιστορικός George Finlay, ο οποίος διατηρούσε μία συλλογή με λίθινα τέχνηρα από πολλές περιοχές της Ελλάδας. Ανάμεσά τους, εξέχουσα θέση κατείχαν μερικά κομμάτια οψιανού από την Ίο, την Εύβοια και κάποιες αιχμές βελών από τον τύμβο του Μαραθώνα, οι οποίες από τους περισσότερους είχαν θεωρηθεί ότι προέρχονταν από περσικά βέλη. Ο ίδιος είχε την ευκαιρία να συγκρίνει με τα αντίστοιχα από τη Σκανδιναβία και να πειστεί από την αρχή για την παλαιότητά τους. Θεωρείται έτσι ο πρώτος που διέκρινε την ύπαρξη ενός πολιτισμού παλαιότερου από αυτόν που υποδείκνυαν οι γραπτές πηγές των αρχαίων ιστορικών (Finlay, 1839:Fotiadis, 2016)

Από τις αρχές ήδη του 20ου αιώνα, η γνώση για την απώτερη προϊστορία διευρύνεται χάρη στη συμβολή πολλών αρχαιολόγων. Ο Τσουντας ανασκάπτει τον νεολιθικό οικισμό του Σέσκλου και από το 1901 μέχρι το 1905, τον οικισμό του Διμηνίου μαζί με τον Βαλέριο Στάη. Το 1908 δημοσιεύει τα αποτελέσματα των ανασκαφών σε ένα τόμο με τίτλο *Αι προϊστορικά Ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*, θέτοντας για πρώτη φορά τις βάσεις της έρευνας της Νεολιθικής Εποχής στην Ελλάδα (εικ. 6). Δυστυχώς, δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε σε ποιο βαθμό γνώριζε ο Έλληνας αρχαιολόγος τις εξελίξεις που είχαν λάβει χώρα τουλάχιστον το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα στην Αγγλία τη Γαλλία και τη Σκανδιναβία, τις περιοχές δηλαδή που αποτελούσαν το λίκνο της έρευνας. Ωστόσο στον πρόλογό του αναφέρει και ο ίδιος πως δεν έχει καταφέρει να επισκεφθεί καμία από τις χώρες αυτές, ενώ και

η βιβλιογραφία του ήταν «απρόσιτη» (Τσουντας, 1908). Σχετικά με τον ελλαδικό χώρο όμως, παραπέμπει στις πρόσφατες ανασκαφές του Αρθούρου Έβανς στην Κνωσό, όπου ανακαλύφθηκαν ίχνη οικισμού με κεραμική, ειδώλια, λεπίδες οψιανού, πελέκεις, γλυφίδες, υφαντικά βάρη και άλλα ευρήματα μιας εποχής που «προηγούνταν της χρήσης των μετάλλων» (Evans, 1899-1900, p. 6-7; Evans, 1901). Ο «λιθικός αιώνας» του Τσουντα τελικά θα χωριστεί σε δύο μεγάλες υποπεριόδους, την «αρχαιότεραν» και την «νεωτέραν», χωρίς αναφορά σε παλαιότερες φάσεις (Τσουντας, 1908, p. 3). Ένα χρόνο μετά, το 1909, ένας άλλος Έλληνας αρχαιολόγος, ο Π. Καββαδίας, συνθέτει όλα τα γνωστά δεδομένα της Εποχής του Λίθου ξεκινώντας από τον Λουκρήτιο και φτάνοντας έως τον Boucher de Perthes και τον Mortillet. Γνωρίζει και περιγράφει τις θέσεις της Σκανδιναβίας και της κεντρικής και βόρειας Ευρώπης, καταλήγει όμως ξανά στο διαχωρισμό των εποχών σε «Παλαιολιθικήν, Νεολιθικήν, Χαλκήν και Σιδηράν» (Καββαδίας, 1909, p. 26).

Την σκυτάλη στην έρευνα παίρνουν οι Wace και Thompson, ανακαλύπτοντας δεκάδες θέσεις στη Θεσσαλία, την κοιλάδα του Σπερχειού, και τη Μακεδονία, τις οποίες δημοσιεύουν στο έργο *Prehistoric Thessaly* το 1912. Λίγα χρόνια μετά, το 1939, ακολουθεί η μονογραφία του W. Heurtley *Prehistoric Macedonia*. Εκεί αναλύονται τα αποτελέσματα των ανασκαφών στην περιοχή η οποία περιλαμβάνει σπουδαίες θέσεις όπως το Ντικίλι Τας. Το 1928, ο Γ. Μυλωνάς συνθέτει όλα τα μέχρι τότε γνωστά αποτελέσματα στο έργο *Η Νεολιθική Εποχή εν Ελλάδι*, το οποίο θα αποτελέσει σταθμό στην έρευνα της Νεολιθικής εποχής (Παπαθανασόπουλος, 1996). Ωστόσο, διαβάζοντας τα παραπάνω συγγράμματα, διαπιστώνει κανείς την έλλειψη αναφοράς σε οποιαδήποτε προ-νεολιθική περίοδο κάτι που αποδεικνύει πως απουσίαζαν ακόμα οι ενδείξεις για τον εντοπισμό της (βλ. επίσης Hansen, 1933, p. 1-4).

Στο πεδίο της έρευνας της Παλαιολιθικής Εποχής, οι εξελίξεις είναι διαφορετικές: ο σπουδαίος Γάλλος αρχαιολόγος Henri Breuil, γνωστός για την εμβριθή μελέτη των παλαιολιθικών εργαλείων από ευρωπαϊκές θέσεις και την διερεύνηση της στρωματογραφίας της Ύστερης Παλαιολιθικής Εποχής, καινοτομεί και στη μελέτη των εργαλείων του ελλαδικού χώρου εξετάζοντας τα τεχνολογικά χαρακτηριστικά τους και συγκρίνοντάς τα με αντίστοιχα της Ευρώπης. Το έργο του συνεχίζουν τα επόμενα χρόνια και άλλοι ερευνητές (Κουρτέση-Φιλιππάκη, 1996β). Τη δεκαετία του

40' πραγματοποιείται η ανασκαφή του R. Stampfuss στο σπήλαιο Σεϊντί στη Βοιωτία, όπου αποκαλύπτονται εργαλειακά σύνολα της Ύστερης Παλαιολιθικής (ό.π.). Το 1956, ο V. Milojević διεξάγει επιφανειακή έρευνα στην περιοχή του Πηνειού κάνοντας λόγο για ακεραμικά στρώματα που προηγούνται της Πρώιμης Νεολιθικής (Θεοχάρης, 1967, p. 39-40; Κουρτέση-Φιλιππάκη, 1996β, p. 12), ενώ το 1958 στην ίδια περιοχή ανακαλύπτει λίθινα εργαλεία που τοποθετεί στη Μέση και Ανώτερη Παλαιολιθική (Θεοχάρης, 1967; Κουρτέση-Φιλιππάκη, 1996β; Milojević, 1962). Τη δεκαετία του 60, ο Δημήτριος Θεοχάρης ολοκληρώνει την ανασκαφή στο νεολιθικό οικισμό του Σέσκλου, ενώ παράλληλα επεκτείνει τις εξερευνήσεις στη θεσσαλική πεδιάδα. Εκεί, φέρνει στο φως λίθινα εργαλειακά σύνολα της Μέσης και Ύστερης Παλαιολιθικής (Θεοχάρης, 1967, p. 20-34). Ακολουθούν νέες έρευνες στην Ήπειρο: Στην Κοζάνη εντοπίζεται ένας εξαιρετικά σημαντικός χειροπέλεκυς που αποδίδεται στην Κατώτερη Παλαιολιθική, ενώ στην Ήπειρο οι θέσεις του Κοκκινόπηλου και της Καστρίτσας, προσφέρουν για πρώτη φορά μία ιδανική στρωματογραφική ακολουθία για τη μελέτη της Μέσης και Ανώτερης Παλαιολιθικής. Έτσι, τα παλαιολιθικά λίθινα τέχνηρα αρχίζουν πλέον να μελετώνται πιο συστηματικά ενώ γίνονται και οι πρώτες ραδιοχρονολογήσεις (Dakaris et al, 1964; Higgs and Vita-Finzi, 1966; Gowlett, 1999; Κουρτέση-Φιλιππάκη, 1996β; Weinberg, 1970).

Υπό το πρίσμα των παραπάνω ανακαλύψεων, είναι εύκολο να αντιληφθεί κανείς το λόγο για τον οποίο η «ενδιάμεση περίοδος» της Εποχής του Λίθου, καθυστέρησε σημαντικά να αναγνωριστεί. Όπως εξετάσαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα στην υπόλοιπη Ευρώπη υπήρχαν αντιγνώμεις σε σχέση με την ταυτότητά της, αλλά και το όνομα που θα έπρεπε να της αποδοθεί. Το κύριο πρόβλημα ήταν η έλλειψη μιας θέσης με ευδιάκριτη στρωματογραφία που θα αποτελούσε πρότυπο. Επιπλέον, η μακρά ιστορία της έρευνας της Παλαιολιθικής και της Νεολιθικής εκτός της Ελλάδας, οδήγησε στην αναζήτηση αυτών των περιόδων στον ελλαδικό χώρο σε βάρος των ενδείξεων για μια ενδιάμεση, μεσολιθική φάση. Έτσι, η τελευταία ακόμα και αν υπήρχε, δεν θα ήταν παρά μια απλή μετάβαση προς τα σπουδαία επιτεύγματα της Νεολιθικής (Θεοχάρης, 1967; Θεοχάρης, 1969; Galanidou and Perlès, 2003).

Οι πρώτες αναφορές στη Μεσολιθική του ελλαδικού χώρου αναφέρεται πως γίνονται από τον Louis Franchet, την εποχή που ανέσκαπτε τις θέσεις Τρυπητή και

Ρουσές κοντά στο Ηράκλειο (Franchet, 1917:Cherry, 1981). Ο Franchet, απέδωσε σε μια μεσολιθική παράδοση μικρολιθικά εργαλεία από οψιανό και πυριτόλιθο, χωρίς όμως να μπορεί να αποδείξει τους ισχυρισμούς του. Η αναζήτηση της Μεσολιθικής στην Ελλάδα ξεκινά ουσιαστικά μόλις το 1928 χάρη στον αυστριακό αρχαιολόγο Adalbert Markovits, ο οποίος ανακαλύπτει και ανασκάπτει δύο θέσεις στην περιοχή της Μεγαρίδας, το σπήλαιο «Ζαΐμη» και το σπήλαιο «Ulbrich» (εικ. 7). Τα σπήλαια «βαπτίστηκαν» από τους υποστηρικτές των ερευνών, Αλέξανδρο Ζαΐμη και Rudolph Ulbrich αντίστοιχα. (Παπαγεωργίου και Μελέντης, 1996). Τα αποτελέσματα των ερευνών, επρόκειτο να δημοσιευθούν στη διδακτορική του διατριβή που, αν και εγκρίθηκε, δεν δημοσιεύθηκε ποτέ. Σήμερα σώζεται ένα αντίγραφο της στο Ανθρωπολογικό Μουσείο της Αθήνας (Παπαγεωργίου και Μελέντης 1996, p. 53).

Τα δεδομένα που θα παρουσιαστούν αναλυτικά στην επόμενη ενότητα προέρχονται κυρίως από το σπήλαιο Ζαΐμη. Διακρίθηκαν συνολικά εννέα στρώματα που ξεκινούσαν από την Ρωμαϊκή εποχή και έφταναν ως το τέλος της Ανώτερης Παλαιολιθικής. Ο Markovits με βάση τη λιθοτεχνία τοποθετεί το έβδομο στρώμα στη Μεσολιθική Εποχή, ενώ το αμέσως επόμενο έκτο στρώμα, τοποθετεί σε μια περίοδο μεταξύ Πρώιμης Μεγαριάς και Αζίλιας (Παπαγεωργίου και Μελέντης, p. 55:Galanidou, 2003, p. 101:Markovits, 1929). Τα στοιχεία από το σπήλαιο Ulbrich αναφέρεται ότι είναι ελάχιστα και περιορίζονται στη διάκριση επτά στρωμάτων, με τα δύο κατώτερα να αντιστοιχούν σε μια Αρχαιότερη και μια Νεώτερη Μεγαριά βαθμίδα.

Το έργο του αυστριακού αρχαιολόγου δεν γνωρίζουμε με ποιον τρόπο ήταν γνωστό στους κατοπινούς αρχαιολόγους μιας και η διατριβή, όπως αναφέρθηκε, δεν είχε προλάβει να εκδοθεί. Ο ίδιος ο Markovits σκοτώθηκε σε αεροπορικό δυστύχημα το 1941, μην προλαβαίνοντας να φέρει σε πέρας άλλες μελέτες για την κρίσιμη Μεσολιθική Περίοδο που πρώτος αναγνώρισε. Μετά το τέλος του Β' Π.Π., το κέντρο του ενδιαφέροντος μεταφέρεται και πάλι στη Θεσσαλία, όπου ο Vladimir Milojčić το 1958 και 1959 διεξάγει ανασκαφές στον προϊστορικό οικισμό της Άργισσας, στις όχθες του Πηνειού. Η λιθοτεχνία που εντοπίστηκε αποτελούνταν από εργαλεία σύνολα της Μέσης και Ανώτερης Παλαιολιθικής χαρακτηριστικών τύπων, ενώ η στρωματογραφία μπορούσε να συγκριθεί και με άλλες θέσεις της θεσσαλικής πεδιάδας (Κουρτέση-Φιλιππάκη, 1996β, p. 12). Ο Milojčić θεώρησε επιπλέον ότι

εντόπισε στοιχεία ενός «ακεραμικού» ή «προκεραμικού» πολιτισμού. Βασίστηκε στην ανακάλυψη μικρόλιθων, τραπεζιόσχημων και ημισελήνοειδών σχημάτων και στη σύγκρισή τους με αντίστοιχα από θέσεις της Ρουμανίας και των Βαλκανίων (εικ. 8: Milošević, 1960; Weinberg, 1970, p. 566; Θεοχάρης, 1967, p. 37), κυρίως από τη θέση Crvena Stijena της πρώην Γιουγκοσλαβίας όπου κάποια σύνολα είχαν χαρακτηριστεί ως «προκεραμικά» ή «μεσολιθικά». Τα τέχνηρα αυτά συσχετίστηκαν με τμήματα εστιών και πασσαλόπηκτων κατασκευών που αποτελούσαν ενδείξεις μόνιμης εγκατάστασης, μια άποψη που δεν αντέκρουσε αρχικά ούτε ο Clark στο άρθρο του σχετικά με την ανάλυση των μικρολιθικών λιθοτεχνιών των ευρωπαϊκών θέσεων (Clark, 1958). Ο Θεοχάρης, μας πληροφορεί πως ο Milošević πιθανώς είχε επηρεαστεί από τις προσεγγίσεις του Ρουμάνου αρχαιολόγου Dumitru Berciu (Berciu, 1958), ο οποίος μελετώντας τη λιθοτεχνία και τη στρωματογραφία της Crvena Stijena, είχε αποδόσει τα ευρήματα σε έναν ορίζοντα «βαλκανικό προκεραμικό νεολιθικό» στον οποίο θα ταίριαζε να ανήκουν τα αντίστοιχα της Θεσσαλίας. Αναφέρεται επίσης πως ένα σημαντικό λάθος του Milošević, ήταν η σύγκριση υπαίθριων θέσεων (Θεσσαλία) με σπήλαια των Βαλκανίων και της Ρουμανίας, μία προσέγγιση που σε συνδυασμό με την απουσία κατάφωρων ενδείξεων ενός νεολιθικού σταδίου, δεν μπορούσαν να κάνουν αποδεκτή την ύπαρξη του τελευταίου (Θεοχάρης, 1967, p. 37) .

Τα ζητήματα αυτά θα εξετάσει σε βάθος ο Δημήτριος Θεοχάρης στο σημαντικότερο έργο του *Η Αυγή της Θεσσαλικής Προϊστορίας*. Εκεί, συγκεντρώνει όλα τα μέχρι τότε γνωστά δεδομένα που μπορούν να στηρίξουν την ύπαρξη Μεσολιθικής στον ελλαδικό χώρο, μιας εποχής που ήταν πλέον γνωστό πως ξεκινούσε στην αρχή του Ολόκαινου περί την 11^η ή 10^η χιλιετία πχ (Θεοχάρης, 1967, p. 35; Βλ. επίσης Butzer 1971; Childe 1958) . Ο Θεοχάρης, ανέφερε πως το χάσμα μεταξύ του τέλους της Παλαιολιθικής και της αρχής της Νεολιθικής δεν είναι πιθανό να υπήρξε, υποστηρίζοντας έτσι μια άποψη που είχε διαδοθεί πιο πρόσφατα με την ανακάλυψη του Νατούφιου πολιτισμού. Για τον ίδιο, το πρόβλημα εντοπίζεται πολύ συγκεκριμένα στο διαχωρισμό της Μεσολιθικής από την Πρωτονεολιθική για την οποία στην εποχή του υπήρχε ήδη πολλή αντιγνωμία που συνεχίστηκε και τα επόμενα χρόνια, (βλ. Clark, 1965 για τα προβλήματα των ραδιοχρονολογήσεων μεταξύ θέσεων της Ευρώπης και της Εγγύς Ανατολής και κατά πόσον αυτές σχετίζονται με πρώιμες αγροτικές οικονομίες, επίσης Clark, 1970, p. 118 κ. εξ.; Mellaart, 1970, p.

248-264:Braidwood and Howe, 1960, για συνολική πραγμάτευση του θέματος της διερεύνησης της Πρωτονεολιθικής Εποχής). Στην περίπτωση του ελλαδικού χώρου όμως έπρεπε πιο συγκεκριμένα να βρεθεί ένας κοινός τόπος για σύγκριση μεταξύ των -ελάχιστων τότε- θέσεων που αποδίδονταν σε μια προ-Νεολιθική και μετά-Παλαιολιθική φάση, με τα αντίστοιχα από την Ευρώπη και την Ανατολή.

Το πρόβλημα αυτό φάνηκε να ξεδιαλύνει λίγο η ανακάλυψη μερικών λίθινων τεχνέργων στην όχθη της –αποξηραμένης σήμερα- λίμνης Βοιβηίδας ή Κάρλας (Θεοχάρης, 1967, p. 40-41:εικόνα Θεοχάρης, σελ. 41). Εκεί σε δοκιμαστικές τομές, εντοπίστηκε ένα σύνολο λίθινων από πυριτόλιθο και οψιανό που περιελάμβανε λεπίδες, μερικές με δευτερογενή επεξεργασία, μικρά ξέστρα, δύο γλυφίδες και έναν οπέα, καθώς και «τραπεζοειδείς» μικρόλιθους (εικ. 9). Αν και διακρίθηκαν τέσσερα στρώματα, αρκετά από τα λίθινα θεωρήθηκαν τελικά αστρωματογράφητα και η λιθοτεχνία «ατυπική». Ο Θεοχάρης δεν τα χαρακτήρισε ως μεσολιθικά αλλά ως «κάτι διαφορετικό που δεν είναι νεολιθικό ή μεταγενέστερο», θυμίζοντάς μας τη μέθοδο που χρησιμοποιούνταν μέχρι το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα για την αναγνώριση των ενδιάμεσων φάσεων. Η έλλειψη σαφούς στρωματογραφίας και η «ατυπικότητα», οδήγησαν στην αδυναμία σύγκρισης με άλλα παραδείγματα, ακόμα και από τα ελάχιστα του ελλαδικού χώρου, ενώ η απουσία επιπλέον ευρημάτων όπως οικιστικά κατάλοιπα δεν άφηναν περιθώριο για περαιτέρω συμπεράσματα. Με τα ευρήματα της Βοίβης ασχολήθηκαν τα επόμενα χρόνια και άλλοι ερευνητές όπως και ο ίδιος ο Θεοχάρης, όμως πουθενά δεν υπήρξε τελικά συμφωνία για την μεσολιθική τους ταυτότητα (Θεοχάρης, 1969:Kozlowski, 1982:Runnels, 1995).

Το επόμενο μεγάλο βήμα που στην ουσία εδραιώνει την ύπαρξη της Μεσολιθικής στην Ελλάδα ανήκει στον Αύγουστο Σορδίνα και την καινοφανή ανακάλυψη στρωματογραφημένων λίθινων συνόλων από τη θέση Σιδάρι στα βόρεια της Κέρκυρας. Από το σημείο αυτό και μετά, η στρωματογραφική μελέτη εντάσσεται αναπόσπαστα στη συνολική πραγμάτευση κάθε μεσολιθικής θέσης, αποκτώντας το πρώτο σταθερό σημείο σύγκρισης για τις μελλοντικές ανασκαφές. Τα δεδομένα από το Σιδάρι, όπως και από όλες τις άλλες μεσολιθικές θέσεις, θα εξετάσουμε στην επόμενη ενότητα.

ΜΕΡΟΣ 2ο

ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ

Οι αρχαιολογικές θέσεις της Μεσολιθικής που θα παρουσιαστούν σε αυτό το κεφάλαιο, χωρίζονται σε δύο ενότητες: 1) Ανασκαμμένες θέσεις και 2) Θέσεις από τις οποίες προέρχονται επιφανειακά ευρήματα. Οι ανασκαμμένες παρουσιάζονται κατά φθίνουσα σειρά, ξεκινώντας από εκείνες που παρουσιάζουν την πληρέστερη στρωματογραφική ακολουθία (Φράγχθι), προς εκείνες με λιγότερο ευδιάκριτη ή πιο περιορισμένη (Σπήλαιο Σχιστού). Η ίδια λογική ακολουθείται και στις νησιωτικές θέσεις, ξεκινώντας με το Σιδάρι της Κέρκυρας και καταλήγοντας με το Δαμνόνι της Κρήτης. Οι έρευνες επιφανείας στη συνέχεια παρουσιάζονται με διαφορετική λογική, ανά γεωγραφική περιφέρεια, για καλύτερη εποπτεία της διασποράς των θέσεων.

2.1: Οι ανασκαμμένες θέσεις

Σπήλαιο Φράγχθι

Το σπήλαιο Φράγχθι στην Αργολίδα (**εικ. 10-12**) άρχισε να ανασκάπτεται το 1967 από τον T.W. Jacobsen και την ομάδα του, και αποδείχθηκε ότι επρόκειτο για μια από τις μεγαλύτερες αρχαιολογικές ανακαλύψεις του ελλαδικού χώρου για τον 20ο αιώνα. Η σπουδαιότητά του έγκειται στην ύπαρξη στρωματογραφίας που ξεκινά από την Ανώτερη Παλαιολιθική και φτάνει μέχρι και το τέλος της Νεολιθικής, κατά τη διάρκεια περισσότερων από 35.000 χρόνων. Με την ανασκαφή στο Φράγχθι εδραιώθηκε η σημασία της Μεσολιθικής ως αυτόνομης εποχής και όχι ως απλή μετάβαση προς τη Νεολιθική (Bailey, 2000:Θεοχάρης, 1967:Galanidou, 2003:Kamizis et al, 2010). Η πληθώρα και ποικιλία των ευρημάτων, έκανε επιτακτική την ανάγκη για συνεργασία πολλών ερευνητών ειδικών σε ξεχωριστούς τομείς. Τα αποτελέσματα εκδόθηκαν σε 12 τόμους που περιελάμβαναν μελέτη όλων των υλικών καταλοίπων από την Παλαιολιθική, τη Μεσολιθική και τη Νεολιθική Εποχή.

Η θέση είναι στην ουσία ένα βραχώδες φυσικό ακρωτήρι που βρίσκεται στη νοτιοδυτική απόληξη της χερσονήσου της Αργολίδας. Αποτελεί μέρος μιας σειράς χαμηλών ορεινών όγκων που ξεκινούν από το κεντρικό και φτάνουν ως το νότιο

σημείο της τελευταίας (Van Andel & Sutton 1987). Ο ασβεστόλιθος από τον οποίο αποτελείται, είναι ένα σύνηθες πέτρωμα που συναντάται στις περισσότερες λοφώδεις περιοχές της νότιας Αργολίδας. Τοποθετείται σε υψόμετρο 176 μ. από το επίπεδο της θάλασσας, ενώ οι ίδιες οι αποθέσεις του σπήλαιου φτάνουν σε ακόμα χαμηλότερο επίπεδο (Jacobsen, 1969:Farrand, 2003). Έξω από το σπήλαιο απλώνεται μια μικρή πεδιάδα, η οποία πιθανώς εκτεινόταν 5 χιλιόμετρα επιπλέον, πριν την άνοδο της στάθμης της θάλασσας κατά το Πρώιμο Ολόκαινο. (Jacobsen and Farrand, 1987:Farrand, 2003). Η πλειονότητα των τομών (**εικ. 13**) ανοίχτηκαν μέσα στο σπήλαιο, ωστόσο εξερευνήθηκε και το εξωτερικό στο οποίο εντοπίστηκαν κάποια ίχνη χρήσης κατά την Πρώιμη Νεολιθική, αλλά και μια ταφή της Μέσης Νεολιθικής Περιόδου (Jacobsen, 1969).

Η αναφορά στα μεσολιθικά στρώματα γίνεται ήδη από την πρώτη δημοσίευση της θέσης (Jacobsen, 1969), όπου στην τομή Α ανακαλύφθηκε μία απόθεση που εμφάνιζε αδιατάρακτη συνέχεια κατά τη Μεσολιθική και Νεολιθική Εποχή. Η συνέχεια των ανασκαφών επιβεβαίωσε ότι η ακολουθία ξεκινούσε από την Παλαιολιθική, καλύπτοντας έτσι ένα μεγαλύτερο διάστημα (Jacobsen, 1973). Τα λίθινα εργαλεία μελετήθηκαν και δημοσιεύθηκαν αναλυτικά τα επόμενα χρόνια (Jacobsen, 1973:Perlès 1976, 1984:Perlès, 1990α). Η Perlès, βάσει της μελέτης των εργαλειακών συνόλων διέκρινε τρεις φάσεις της Μεσολιθικής στο Φράγχθι, μία Κατώτερη (λιθική φάση VII), μία Ανώτερη (λιθική φάση VIII) και μία Τελική (λιθική φάση IX) οι οποίες είναι διακριτές στρωματογραφικά (Perlès, 1990α). Οι χρονολογήσεις που δίνονται για την ακολουθία ποικίλλουν σημαντικά, φαίνεται όμως ότι κυμαίνονται από τη 10η χιλιετία μέχρι και το τέλος της 9ης. Κάποια κενά κατοίκησης στη στρωματογραφία εντοπίζονται κυρίως κατά τη μετάβαση Παλαιολιθική-Μεσολιθική και Μεσολιθική-Νεολιθική και αντιστοιχούν σε διαφορετικό χρονικό διάστημα ανά περίπτωση. (Farrand, 2000:Farrand, 2003). Κατά τη διάρκεια της Νεολιθικής αντιστοιχούν και άλλα κενά που ερμηνεύονται από την αραιή κατανομή των ευρημάτων, ενώ κάποιο από αυτά αντιστοιχεί με την πτώση των λίθων που πιθανώς διέκοψε την κατοίκηση στο σπήλαιο (Perlès, 2004:Stiner and Munro, 2010).

Οι συγκεκριμένες ραδιοχρονολογήσεις που συναντώνται είναι μερικές φορές συγκεχυμένες, όπως και η προέλευση των δειγμάτων. Αρκετά πρόσφατο είναι το άρθρο των Stiner και Munro οι οποίοι δίνουν μία τιμή 10900-10000 BP για την

Κατώτερη Μεσολιθική, ενώ στο ίδιο ακριβώς εύρος τοποθετούν κάποια «μεικτή» μεσολιθική φάση μεταξύ Κατώτερης και Ανώτερης. Η Ανώτερη Μεσολιθική τοποθετείται μεταξύ 10000 και 9500 BP, ενώ ένα ακρονολόγητο στρώμα ανήκει σε μεικτή Μεσολιθική/Νεολιθική φάση (Stiner and Munro 2010, p. 620, t. 1). Η Perlès, η οποία καθόρισε πρώτη τις φάσεις της Μεσολιθικής στο σπήλαιο, δίνει μια τιμή 9340 $\pm$ 160 BP (uncalibrated) για την αρχή της Κατώτερης Μεσολιθικής και 9150 $\pm$ 100 BP για το τέλος, 9480 $\pm$ 130 BP για τη αρχή της Ανώτερης και 8530 $\pm$ 90 BP για το τέλος της και 8190 $\pm$ 80 BP για την αρχή της Τελικής Μεσολιθικής και 8020 $\pm$ 80 BP για το τέλος (Perlès, 1990α:Perlès, 2001). Τέλος ο Kozłowski σε ένα ακόμα πιο πρόσφατο συνθετικό άρθρο για τη Μεσολιθική του Αιγαίου (Kozłowski, 2014), αναφέρει τις τιμές 8971-7921 BC για το παλαιότερο στρώμα VII και 7429-6829 BC, για το προτελευταίο στρώμα IX. Οι απόλυτες χρονολογήσεις για το τέλος της Ανώτερης Παλαιολιθικής διαφέρουν επίσης μεταξύ τους, όμως όλες εμπίπτουν στην 11^η χιλιετία π.Χ. Σε κάθε περίπτωση, το κενό κατοίκησης μεταξύ Τελικής Παλαιολιθικής και Κατώτερης Μεσολιθικής υπολογίζεται σε τουλάχιστον 650 έτη, ενώ το παλαιότερο δείγμα από τα νεολιθικά στρώματα χρονολογείται στα 7770 $\pm$ 80, δηλώνοντας ένα κενό τουλάχιστον 300 ετών από την τελευταία μεσολιθική παρουσία (Farrand, 2000; Perlès, 2001; Βλ. και το πιο πρόσφατο Perlès and Vanhaeren, 2010). Όπως μπορεί να παρατηρήσει κανείς, τόσο η ποικιλία των χρονολογήσεων όσο και η αναφορά πότε σε BC και πότε σε BP, οδηγούν σε σύγχυση των δεδομένων των απόλυτων χρονολογήσεων. Προσωπικά θα επιλέξω να ακολουθήσω τις χρονολογήσεις που χρησιμοποιεί η Perlès, καθώς είναι οι πιο πρόσφατες που στηρίζονται σε ασφαλή και τεκμηριωμένα κριτήρια.

Η λιθοτεχνία από το Φράγχθι παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ο εργαλειακός εξοπλισμός της Τελικής Παλαιολιθικής (φάση V-VI) αποτελείται από μικρόλιθους σε ποσοστό τουλάχιστον 60%, ενώ επικρατούν επίσης μικρολεπίδες με ράχη και «Σωβετέρριες» αιχμές (εικ. 14). Οι μικρόλιθοι είναι γεωμετρικοί και τυπικοί μεσολιθικοί κατασκευασμένοι με την τεχνική της μικρολεπίδας, ανήκουν δηλαδή στην μεσολιθική παράδοση που είναι γνωστή από άλλες θέσεις της Ευρώπης και της Εγγύς Ανατολής (Perlès, 1987:Perlès, 1990α:Perlès, 2001). Παραδόξως μειώνονται δραματικά κατά την Κατώτερη Μεσολιθική (η οποία ακολουθεί μετά από το κενό) φτάνοντας μόλις το 8% του συνόλου, ενώ επανεμφανίζονται στην Ανώτερη

Μεσολιθική. Τώρα πλέον είναι ατυπικοί, κατασκευασμένοι σε υπόβαθρα φολίδων και όχι με την τεχνική της μικρογλυφίδας. Ελάχιστα είναι τα γεωμετρικά σχήματα (τρίγωνα, τραπεζοειδή) και οι μόνοι καθαρά μεσολιθικοί τύποι είναι αιχμές βελών με εγκάρσια διατομή, καθώς και λεπίδες με ράχη (**εικ. 15**). Επίσης έχει σημασία ότι ανευρίσκονται στην ίδια συνάφεια με οστά τονοειδών (Perlès, 2001, p. 31). Οι αλλαγές αυτές είναι εντυπωσιακές γιατί μπορούν να συνδεθούν με μεταστροφή των στρατηγικών επιβίωσης, αποτελώντας ένα διακριτό στοιχείο ταυτότητας για το Φράγχθι.

Οι πρώτες ύλες των λίθινων ποικίλλουν όχι μόνο σε είδος αλλά και σε ποσότητα, καθώς οι τομές που ανοίχτηκαν απέδωσαν διαφορετικό αριθμό ευρημάτων (Perlès, 1990α). Στην Κατώτερη (φάση VII) κυριαρχούν εντόπια πυριτολιθικά υλικά αλλά και οψιανός, ο οποίος κάνει πρώτη φορά την εμφάνισή του. Στην Ανώτερη Μεσολιθική (φάση VIII) παρατηρείται μια απότομη αλλαγή στις πρώτες ύλες, η οποία με τη σειρά της δείχνει αλλαγή στις στρατηγικές προμήθειας και στις προτιμήσεις των μεσολιθικών κατοίκων: προτιμώνται πρωτογενείς πηγές όπως οφιόλιθοι και λιγότερο υλικά σε μη καθαρή μορφή, δηλαδή ανάμεικτα μαζί με άλλα πετρώματα (Perlès, 1990α, p. 47). Γίνεται εμφανής η επιλεκτικότητα σε συγκεκριμένα είδη πυριτόλιθου όπως ο μπλε και ο καστανός ή σοκολατί («marron/chocolat»), καθώς και σε άλλους λίθους πράσινου χρώματος. Για τον μπλε πυριτόλιθο συγκεκριμένα έχει αναφερθεί η ύπαρξη ενός κοιτάσματος 2 χλμ βορειοδυτικά της θέσης (Perlès, 1990: Jacobsen and Van Horn, 1974). Η ποσότητα του μηλιακού οψιανού αυξάνεται αρκετά, ενώ η εύρεση προϊόντων με φλοιό δείχνει ότι πλέον εισάγονταν αυτούσιοι πυρήνες οι οποίοι δέχονταν επεξεργασία επί τόπου (Perlès, 1990α: Renfrew and Aspinall, 1990). Τέλος κατά την Τελική Μεσολιθική χρησιμοποιούνται αποκλειστικά εντόπια πετρώματα, ενώ ο οψιανός εξαφανίζεται από τα στρώματα.

Ειδική μνεία πρέπει να γίνει στην πιθανότητα εμφάνισης του οψιανού κατά τη φάση VI, την τελευταία της Παλαιολιθικής Εποχής. Εδώ βρέθηκαν 12 συνολικά τέχνηρα, εκ των οποίων ένα πιθανώς *in situ* (Perlès, 1987, p. 142-43). Ο Renfrew μάλιστα υποστήριξε τη μηλιακή τους προέλευση (Renfrew and Aspinall, 1987). Ωστόσο η απουσία απόλυτης χρονολόγησης, αλλά και το γεγονός ότι ο οψιανός βρέθηκε ακριβώς στα όρια των πρώτων μεσολιθικών στρωμάτων, μας οδηγεί να παραμείνουμε επιφυλακτικοί για το εύρημα (Perlès, 1987, ό.π.).

Τα οργανικά κατάλοιπα από τα μεσολιθικά στρώματα κατανέμονται ανομοιόμορφα μεταξύ των διαφορετικών τομών του σπηλαίου. Σημαντική είναι η ποσότητα χερσαίων μαλακίων και ακόμα περισσότερο των θαλάσσιων σε μορφή οστρεοσωρών, τα οποία έχουν εξεταστεί διεξοδικά από την Shackleton (Shackleton, 1988). Η Shackleton παρατήρησε πως υπήρχε μεγάλη ποικιλία στα διάφορα είδη όστρεων ανάλογα με το διαφορετικό στρώμα στο οποίο αυτά βρίσκονταν, η οποία δήλωνε πιθανώς μια αλλαγή στις στρατηγικές επιβίωσης και διατροφής των μεσολιθικών κατοίκων καθώς ανέβαινε η στάθμη της θάλασσας και χάνονταν πολύτιμη έκταση γης. Ανάμεσα στα θαλάσσια όστρεα ξεχωρίζει το όστρεο *dentalium*, πιθανώς χρησιμοποιούμενο για διακοσμητικούς σκοπούς. Η επιλεκτικότητα των κατοίκων δηλώνει έτσι και μια εξέλιξη στην τακτική προσαρμογής τους στις αλλαγές του περιβάλλοντος.

Εκτός από τα διάφορα μαλάκια ενοπίστηκαν επίσης σπόροι διάφορων άγριων φυτών, οι οποίοι μελετήθηκαν ενδελεχώς από την Hansen (Hansen, 1991). Η ποσότητά τους φαίνεται να αυξάνεται δραματικά στα κατώτερα μεσολιθικά στρώματα σε σχέση με την Ανώτερη Παλαιολιθική και να μειώνεται πάλι απότομα στα στρώματα της Ανώτερης Μεσολιθικής. Η αυξημένη αυτή συγκέντρωση δηλώνει έτσι μια εντονότερη κατοίκηση του χώρου την εν λόγω περίοδο (Farrand, 2000; Hansen, 1991; Cullen, 1995). Κατά την μετάβαση Ανώτερη Παλαιολιθική προς Κατώτερη Μεσολιθική επικρατούν σε άγρια μορφή φακές, φιστίκια, αμύγδαλα, αχλάδια, καθώς και σιτάρι και βρώμη. Κατά την μετάβαση Κατώτερη προς Ανώτερη Μεσολιθική αντίστοιχα, φιστίκια, αμύγδαλα, κάππαρη, βρώμη, φακές και ελάχιστο άγριο κριθάρι και κατά την τελευταία φάση της Ανώτερης Μεσολιθικής και την Τελική Μεσολιθική, βρώμη, κάππαρη, φακές και αμύγδαλα (Hansen, 1991, p. 119-136).

Τα κατάλοιπα πανίδας των μεσολιθικών στρωμάτων μελετήθηκαν ήδη από το 1973 από τον Sebastian Payne (Jacobsen, 1973) σε ένα προκαταρκτικό στάδιο, ενώ η πλήρης δημοσίευσή τους αναμένεται ακόμα. Ωστόσο ήδη από την πρώτη έρευνα παρατηρήθηκε μια φανερή αλλαγή σε σχέση με την Ανώτερη Παλαιολιθική: Τα ιπποειδή (equids) και τα αιγοειδή είχαν εξαφανιστεί, ενώ κυριαρχούσε το κόκκινο ελάφι, χοίροι, βοοειδή, μικρά θηλαστικά όπως η αλεπού και διάφορα είδη πτηνών. Η πανίδα αυτή συνδέεται άμεσα κατά τους Stiner και Munro με ένα θερμότερο και

υγρότερο κλίμα, καθώς και με την απώλεια γης από την άνοδο της στάθμης της θάλασσας, αλλαγές που δεν ευνοούσαν την επιβίωση των μεγάλων θηλαστικών της Ανώτερης Παλαιολιθικής όπως τα ιπποειδή, ο άγριος όνος και το εξαφανισμένο είδος *aurochs* (Stiner and Munro, p. 632). Διαφορά επίσης αναφέρεται πως παρατηρείται με τα αντίστοιχα στρώματα της Μεσολιθικής και Ανώτερης Παλαιολιθικής από το εσωτερικό της Πελοποννήσου (θέση Κλεισούρα), όπου τώρα συναντάται το κερασφόρο είδος ελαφιού *dama dama*, μία ένδειξη που τείνει προς εναλασσόμενες κλιματολογικές συνθήκες ακόμα και σε μικρές αποστάσεις (ό.π.:Koumouzelis et al, 2001). Εξαιρετικά σημαντικά για την διερεύνηση των στρατηγικών επιβίωσης των μεσολιθικών κατοίκων είναι τα κατάλοιπα οστών ιχθύων, όπως αυτά των οικογενειών *Sphyræna sphyræna*, *Mugilidae*, *Dicentrarchus labrax*, καθώς και τόννου, όλα μεγάλου μεγέθους. Ειδικά η κατανάλωση τόννου, αυξάνεται δραματικά κατά την Ανώτερη Μεσολιθική έτσι ώστε να θεωρείται κυρίαρχη διατροφική πηγή (Farrand, 2003:Stiner and Munro 2010, p. 627). Σε γενικές γραμμές οι ενδείξεις τείνουν προς μια εντατικοποίηση της αξιοποίησης των θαλάσσιων πόρων, ψαριών και μαλακίων ιδιαίτερα σε σχέση με την ασταθή εικόνα της Ανώτερης Παλαιολιθικής, κάτι το οποίο μπορεί εν προκειμένω να ερμηνευθεί με όρους οικονομίας και κυρίως μεταβολής της συλλογικής πρακτικής των μεσολιθικών κοινωνιών για την εκμετάλλευση του φυσικού περιβάλλοντος (Farrand, 2000:Stiner and Munro 2010, p. 633).

Η ιδιαιτερότητα του Φράγχθι στηρίζεται επίσης στην ανακάλυψη ανθρώπινων οστών στις τομές που ανοίχτηκαν στο εσωτερικό, τα οποία συσχετίστηκαν αμέσως με ταφικές πρακτικές (Jacobsen, 1969). Τα ανθρώπινα κατάλοιπα ήταν διασκορπισμένα σε όλο το σπήλαιο. Η αποκατάσταση των σκελετών τελικά έδειξε ότι επρόκειτο για ταφές τουλάχιστον 15 ατόμων, οι περισσότερες από τις οποίες ανήκαν στην Κατώτερη Μεσολιθική (εικ. 16). Μία περίπτωση ταφής αναφέρεται από την Cullen ότι ανήκε στη μετάβαση Ανώτερη Παλαιολιθική προς Κατώτερη Μεσολιθική και άλλες εφτά από τα στρώματα της Ανώτερης και Τελικής Μεσολιθικής. Μία μόνο από τις ταφές αυτές ανήκε σε βρέφος (Cullen, 1995, p. 274-75). Τα οστά δεν φαίνονταν να σχετίζονται με άλλα αντικείμενα που θα μπορούσαν να θεωρηθούν κτερίσματα.

Εξαίρεση ωστόσο αποτέλεσε μία ταφή ιδιαίτερα φροντισμένη (Jacobsen, 1969, p. 374:Cullen, 1995, p. 276:εικ. 17). Ανήκε σε άντρα ηλικίας 25 με 29 χρονών που έφερε κάταγμα στο κρανίο, κάτι που μάλλον αποτέλεσε την αιτία του θανάτου του.

Ήταν τοποθετημένος σε ημι-συνεσταλμένη στάση με τα χέρια του τοποθετημένα στο στήθος, το οποίο μαζί με τη λεκάνη ήταν καλυμμένο με μικρές πέτρες. Από ένα δείγμα στάχτης, μιας ποσότητας που βρέθηκε κάτω ακριβώς από την ταφή, προέκυψε η τιμή 9260 $\pm$ 140 BP. Αμέσως δίπλα στην ταφή πάνω σε άλλη ποσότητα στάχτης, εντοπίστηκαν οστά πιθανώς κόκκινου ελαφιού, ενώ γύρω από τον σκελετό αλλά και κάτω από τις πέτρες, εντοπίστηκαν ολόκληρα και θραυσμένα μαλάκια. Τα περισσότερα ήταν χερσαία καθώς ένα από αυτά ταυτίστηκε με το είδος *helix figulina*, όμως υπήρχε και ένα θαλάσσιο δίπλα από το γόνατο του νεκρού πιθανώς το είδος *Murex trunculus* (ό.π., Jacobsen, Cullen). Τα όστρεα που βρέθηκαν στην ταφή είναι μοναδικά στα μεσολιθικά στρώματα και πιθανώς τα έφεραν από άλλο μέρος, ειδικά γι αυτό το σκοπό. Αυτό θα απαιτούσε οπωσδήποτε οργάνωση και συνεργασία, πρωτόγνωρη για την πραγματοποίηση συμβολικών πρακτικών, αν και οφείλουμε πάντα να είμαστε επιφυλακτικοί σε τέτοιες ερμηνείες.

Τέλος, μοναδική για την ελληνική Μεσολιθική είναι η περίπτωση καύσης νεκρών, που παρατηρήθηκε σε δύο σκελετούς, ενός άντρα και μίας γυναίκας, μάλλον μικρής ηλικίας (Cullen, 1995, p. 277). Η μελέτη των οστών έδειξε ότι επρόκειτο για σκόπιμη καύση, ενώ η λεκάνη και τα μακρά οστά είχαν πιθανώς προστατευθεί για να επηρεαστούν λιγότερο από τη φωτιά (ό.π.). Η φροντίδα και οργάνωση της καύσης θα μπορούσαν να της προσδώσουν ίσως μία μορφή «τελετουργικού».

Σπήλαιο Θεόπετρας

Το σπήλαιο της Θεόπετρας (**εικ. 18**) είναι ένας ασβεστολιθικός σχηματισμός που εντοπίζεται στη θεσσαλική πεδιάδα, λίγα χιλιόμετρα νότια της Καλαμπάκας. Η θέση είναι ένας εντυπωσιακός βραχώδης όγκος που ξεπροβάλλει στη μέση του θεσσαλικού κάμπου, χωρίς κάτι αντίστοιχο στα περίχωρα. Η θέα από το σπήλαιο είναι επίσης εντυπωσιακή καθώς επιβλέπει ένα πολύ μεγάλο τμήμα γης, ενώ μερικές εκατοντάδες μέτρα πιο πέρα ρέει ο παραπόταμος του Πηνειού Λαθαίος (Facorellis et al, 2001). Η ιστορία της ανακάλυψής της συνδέεται με τις πρώιμες έρευνες του Milojević και του Θεοχάρη στην περιοχή, που οδήγησαν στην εύρεση εργαλειακών συνόλων από τη Ανώτερη Παλαιολιθική (Milojević, 1965; Θεοχάρης, 1967), επιβεβαιώνοντας την ανθρώπινη παρουσία. Αργότερα ο C. Runnels το 1987 συνέλεξε εργαλεία τόσο από την Μέση όσο και από την Ανώτερη Παλαιολιθική, όμως η απουσία πυρήνων τον οδήγησε στο συμπέρασμα πως, τη θεσσαλική πεδιάδα επισκέπτονταν εποχιακοί

κυνηγοί από άλλες περιοχές, με έτοιμο εξοπλισμό (Runnels, 1988). Επίσης στα συμπεράσματα του ανήκει η άποψη πως η Μεσολιθική Εποχή απουσίαζε από τη Θεσσαλία, καθώς και πως τα σπήλαια δεν κατοικούνταν.

Η ανασκαφή στη Θεόπετρα ξεκίνησε το 1987 από την αρχαιολόγο Νίνα Κυπαρίσση-Αποστολικά και η τελική δημοσίευσή της θέσης με τα αναλυτικά δεδομένα αναμένεται. Διαπιστώθηκε τελικά πως ήταν η πρώτη περίπτωση σπηλαίου μετά το Φράγχθι, με στρωματογραφική ακολουθία που κάλυπτε την Παλαιολιθική, Μεσολιθική και Νεολιθική Εποχή. Η Μεσολιθική Εποχή, αντιπροσωπεύεται από μία απόθεση που βρίσκεται στην κορυφή μίας άλλης ιζηματογενούς απόθεσης που ανήκει στο τέλος της Ανώτερης Παλαιολιθικής. Η τελευταία, θεωρείται ότι μαρτυρά το τέλος της παγετώδους περιόδου και τη στροφή σε πιο υγρό και θερμό κλίμα κατά την αρχή του Πρώιμου Ολόκαινου (Kyparissi-Apostolika, 2003). Η μεσολιθική απόθεση είναι ανομιόμορφα κατανεμημένη στο σπήλαιο. Μία ραδιοχρονολόγηση από ένα καμένο στρώμα, έδωσε 11.500 BP και αντιστοιχεί στο Younger Dryas, την τελευταία ψυχρή φάση του Ύστερου Πλειστόκαινου. Αυτή η τιμή είναι η υψηλότερη που είναι γνωστή για το τέλος της Ανώτερης Παλαιολιθικής. Οι υπόλοιπες ραδιοχρονολογήσεις προέρχονται από το εσωτερικό του σπηλαίου και ελήφθησαν από δείγματα καύσης που η ανασκαφέας θεωρεί ότι αντιστοιχούν σε εστίες της Κατώτερης Μεσολιθικής. Με βάση αυτά τα δείγματα, η τελευταία υπολογίστηκε μεταξύ 9150 $\pm$ 112 BP και 8863 $\pm$ 119 BP (Kyparissi-Apostolika, 2003; Kozlowski, 2014). Όπως αναφέρει και η ίδια –και είναι και επιστημονικά σωστό– θα πρέπει να αναμένουμε την δημοσίευση με τις υπόλοιπες χρονολογήσεις, προκειμένου να τοποθετηθούν σε ένα σαφέστερο χρονολογικό άξονα.

Εξαιρετικά σημαντική ήταν η ανακάλυψη μέσα στη μεσολιθική απόθεση μίας άθικτης, *in situ* ταφής νεαρής γυναίκας, πιθανώς 18-20 χρονών (εικ. 19). Η ταφή είχε γίνει σε αβαθή λάκκο, με τον σκελετό σε ημι-συνεσταλμένη στάση και δεξιό προσανατολισμό. Ένα αντικείμενο από πυριτόλιθο υπήρχε ανάμεσα στα γόνατα, άλλο ένα κάτω από το στήθος και άλλα ακόμα γύρω από τον σκελετό, χωρίς όμως να μπορεί να γίνει σαφές αν η παρουσία τους εκεί είναι τυχαία (Kyparissi-Apostolika, 2003). Ραδιοχρονολόγηση των οστών έδωσε τιμή 8070 $\pm$ 60 BP, ενώ στάχτη από τα περίχωρα της ταφής έδωσε 9275 $\pm$ 75 BP. Η πρώτη τιμή ανήκει κατά την ανασκαφέα στην Ανώτερη Μεσολιθική. Ιδιαίτερη σημασία κατά την ίδια, πρέπει να δοθεί στην

μελέτη της θέσης των λίθινων, καθώς η υπόθεση για κάποια «ταφική τελετή» -όσο προσεκτικοί κι αν πρέπει να είμαστε με τη χρήση του όρου- ενισχύεται μόνο αν αυτά είναι σύγχρονα με το σκελετό και όχι μεταγενέστερα, δηλαδή γέμισμα του λάκκου. Εξάλλου είναι σαφές πως η διάνοιξη του λάκκου πιθανώς επηρέασε τα υποκείμενα στρώματα, έτσι ώστε οι υψηλές χρονολογήσεις να μην αντιστοιχούν στη μεσολιθική ταφή (Stravopodi et al, 1999, p. 276). Αξίζει να σημειωθεί η παρατήρηση των Στραβοπόδη και Μανώλη, πως η ταφή της Θεόπετρας παρουσιάζει πολλές αναλογίες με την ταφή της Κατώτερης Μεσολιθικής από το Φράγχθι, όσον αφορά τόσο τη στάση του νεκρού όσο και την απουσία αδιαμφισβήτητων αντικειμένων ως κτερισμάτων (ό.π.). Τον Ιανουάριο του 2018 παρουσιάστηκε σε εκδήλωση στο Μουσείο της Ακρόπολης η προσπάθεια αποκατάστασης του προσώπου της νεαρής κοπέλας, με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία από την ανασκαφή, καθώς και με τη συνεργασία διάφορων επιστημόνων (εικ. 20)

Τα λίθινα σύνολα από τη Θεόπετρα, έχουν μελετηθεί σε ένα προκαταρκτικό στάδιο από την Ε. Αδάμ (εικ. 21). Όπως φαίνεται κυριαρχεί ο ραδιολαρίτης, πιθανώς εντόπιας προέλευσης, που συναντάται σε μορφή κονδύλων και ακατέργαστων κομματιών. Τα εργαλεία, είναι λαξευμένα κυρίως σε υπόβαθρα φολιδών, ενώ η ύπαρξη πυρήνων δηλώνει την επιτόπια επεξεργασία τους. Εκτός από το ραδιολαρίτη συναντάται ο «σοκολατί» ή σκούρος κόκκινος πυριτόλιθος, οι πηγές του οποίου μπορούν να εντοπιστούν στις γειτονικές υπώρεις της Πίνδου, πολύ κοντά στη θέση (Αδάμ, 2000:Kyparissi-Apostolika, 2003). Η λιθοτεχνία παρουσιάζει ομοιότητες με εκείνη από το Φράγχθι και συγκεκριμένα με τη φάση VII που εκεί ανήκει στην Κατώτερη Μεσολιθική, ενώ θεωρείται γενικά χαρακτηριστική της «ευρωπαϊκής» παράδοσης (Kyparissi-Apostolika, 2003, p. 191). Το βασικότερο πρόβλημα εδώ είναι ο συσχετισμός των σχετικών χρονολογήσεων με βάση τα τεχνολογικά χαρακτηριστικά, με τις ραδιοχρονολογήσεις που προέκυψαν από τη Θεόπετρα και το Φράγχθι, αλλά και τη στρωματογραφία της κάθε θέσης. Πρόκειται για άλλη μια φορά για ιδιαίτερα σύνθετα προβλήματα στην πορεία ενός ρευστού χρονικού διαστήματος, που όσο περισσότερο εξετάζει κανείς τόσο λιγότερο μπορεί να μιλήσει με χρονολογική ακρίβεια, πόσο μάλλον με αριθμούς. Προς το παρόν λοιπόν θα περιοριστούμε στην αναμονή των τελικών δημοσιεύσεων και των τελικών ραδιοχρονολογήσεων.

Η πανίδα των μεσολιθικών στρωμάτων είναι ποικίλη. Στο μεγαλύτερο ποσοστό συναντώνται αιγοειδή μικρού μεγέθους, τα οποία έχουν αντικαταστήσει το κυρίαρχο είδος *capra ibex* της Παλαιολιθικής. Ωστόσο δεν μπορεί να διευκρινιστεί αν είναι σε φάση εξημέρωσης και θεωρείται πολύ πιθανή η επιμόλυνση από τα ανώτερα νεολιθικά στρώματα που περιέχουν εξημερωμένα είδη (Newton, 2003, p. 201). Πολύ λιγότερο εκπροσωπούνται το κόκκινο ελάφι, και μικρότερα θηλαστικά όπως ο λαγός, η αγριόγατα, η αλεπού και ο αγριόχοιρος. Από πτηνά, επικρατέστερο είναι το περιστέρι. Επίσης εντοπίστηκαν οστά αμφίβιων, τα οποία στα παλαιότερα στρώματα είναι πολύ σπάνια. Όσον αφορά την ανθρώπινη επέμβαση, μία περίπτωση εξαγωγής μυελού παρατηρήθηκε σε οστά κόκκινου ελαφιού καθώς και καμμένα οστά περιστεριού, η παλιότερη κατά τους μελετητές σαφής ένδειξη κατανάλωσης τροφής από τους μεσολιθικούς κατοίκους (Newton, 2003, p. 120-21). Οστά ψαριών ή θαλάσσια όστρεα, απουσιάζουν εντελώς. Η ύπαρξη αμφίβιων ίσως δηλώνει υγρότερο κλίμα σε σχέση με την Ανώτερη Παλαιολιθική τουλάχιστον μέσα στο σπήλαιο, όμως γενικότερα το κλίμα της περιοχής δεν θεωρείται ότι υπέστη σοβαρές μεταβολές κατά το Πρώιμο Ολόκαινο.

Η ανακάλυψη στη Θεόπετρα σπόρων μονόκοκκου σιταριού, εξάσειρου κριθαριού και άγριων λαχανικών, τείνει προς μια εναλλακτική στρατηγική επιβίωσης, ενώ αντίστοιχα ευρήματα είναι γνωστά από το Φράγχθι. Οι πιο πρόσφατες αρχαιοβοτανικές μελέτες, δείχνουν πως οι ένοικοι προτιμούσαν περισσότερο τα άγρια λαχανικά, κυρίως βίκο, λαθούρι, αρακά και φακές, ενώ τα δημητριακά αποτελούν πιο σποραδικά ευρήματα (Kotzamani and Livarda, 2018). Ανάμεσά τους υπάρχουν κάποια δείγματα εξημερωμένων δημητριακών (κεχρί, μονόκοκκο και δίκκοκο σιτάρι), για τα οποία δυστυχώς δεν έχει αποκλειστεί η πιθανότητα να πρόκειται για επιμολύνσεις από ανώτερα στρώματα. Μία εναλλακτική ερμηνεία είναι πως έχουν αποκτηθεί από άλλες κοινότητες της περιοχής, μέσω ανταλλαγών (ό.π.:Bottema, 2003, p. 33).

Τέλος, προκαταρκτικές παλαιοπεριβαλλοντικές και παλυνολογικές μελέτες για το περιβάλλον της Μεσολιθικής Εποχής στη Θεόπετρα υποδεικνύουν την ύπαρξη ηπιότερου κλίματος από εκείνου του τέλους της παγετώδους περιόδου (Late Glacial Maximum), που περιελάμβανε δάσος από φυλλοβόλα δέντρα και κωνοφόρα στα μεγαλύτερα ύψη. Η ύπαρξη δάσους στο Πρώιμο Ολόκαινο ενισχύεται και από την

πανίδα του αγριόχοιρου και της αγριόγατας (Kyparissi-Apostolika, 2003, p. 194), καθώς και από την παρουσία άρκευθου, κελτίδας και ιπποφαούς, τα οποία πιθανόν καταναλώνονταν (Kotzamani and Livarda, 2018). Ωστόσο, η επιβίωση αιγοειδών που αποτελούν την πλειοψηφία στη θέση, αντιτίθεται σε ένα τέτοιο περιβάλλον. Για άλλη μια φορά, αναμένονται τα τελικά αποτελέσματα της δημοσίευσης.

Σπήλαιο Σαρακηνού

Δίπλα στην πεδιάδα της Κωπαΐδας στη Θήβα απλώνεται μία σειρά καρστικών ασβεστολιθικών σχηματισμών, στην οποία ανοίγονται πολλά σπήλαια και βραχοσκεπές. Τα περισσότερα βρίσκονται σε χαμηλό ύψος από το επίπεδο της – αποξηραμένης πλέον–λίμνης. Η ευρύτερη περιοχή είναι σήμερα, αλλά ήταν και στο παρελθόν, ιδιαίτερα ευνοϊκή χάρη στο ήπιο κλίμα και τα εύφορα εδάφη που οφείλουν την ύπαρξή τους στις υδρευτικές πηγές της λίμνης Υλίκης, του ποταμού Κηφισσού και άλλων παραποτάμων του (Sampson, 2006). Μέχρι τον 19^ο αιώνα, οπότε έλαβε χώρα η αποξήρανση, η Κωπαΐδα αποτελούσε μία από τις πηγές αυτές.

Ήδη από πολύ νωρίς ήταν γνωστές διάφορες αρχαιολογικές θέσεις της Εποχής του Λίθου στην βοιωτική πεδιάδα, όπως οι νεολιθικές Ελάτεια και Χαιρώνεια κοντά στις όχθες του Κηφισσού που ανασκάφηκαν στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, καθώς και το σπήλαιο Σεϊντί κοντά στην Αλιάρτο, που ανασκάφηκε από γερμανική αρχαιολογική αποστολή το 1941, και απέδωσε λίθινα τέχνηρα της Ανώτερης Παλαιολιθικής. Τα επόμενα χρόνια, έρευνες και σε άλλα σπήλαια αποκάλυψαν λίθινα που χρονολογούνταν πιθανώς σε κάποια παλαιολιθική φάση (ό.π.).

Οι νεώτερες έρευνες στην περιοχή πραγματοποιήθηκαν από το 1994 και εξής μέσω του Corais Archaeological Project, με σκοπό τον εντοπισμό και άλλων αρχαιολογικών θέσεων, κατά προτίμηση σπηλαίων και βραχοσκεπών, στην περιοχή μεταξύ Αλιάρτου και Ακραιφνίου. Κάποια από τα ευρήματα ήταν επιφανειακά και περιελάμβαναν λίθινα, πιθανώς της Παλαιολιθικής Εποχής, ενώ εντοπίστηκαν επίσης τα ίχνη πέντε νεολιθικών οικισμών. Η ανασκαφή στο σπήλαιο του Σαρακηνού ξεκίνησε το 1994 από τον Αδαμάντιο Σάμψων, αν και ήταν γνωστό από τη δεκαετία του 1970 οπότε είχε πραγματοποιηθεί αρχαιολογική έρευνα που ποτέ δεν δημοσιεύθηκε (ό.π.). Το σπήλαιο επιλέχθηκε για τη θέση του (24 μ. από το επίπεδο της λίμνης, το ψηλότερο από όλα τα σπήλαια) και για το μεγεθός του, με είσοδο που

φτάνει τα 25μ. σε μήκος. Λόγω της θέσης του αυτής, μπορούσε και επόπτευε όλη την υποκείμενη πεδιάδα (εικ. 22-25: Sampson et al, 2009).

Οι ανασκαφές που συνεχίζονται μέχρι σήμερα έχουν επιβεβαιώσει την ανθρώπινη παρουσία σε ένα μεγάλο χρονικό εύρος που εκτείνεται από την Μέση Παλαιολιθική έως και την Μεσοελλαδική περίοδο, οπότε το σπήλαιο εγκαταλείφθηκε για άγνωστους λόγους (Sampson, 2006: Σάμψων, 2014α). Η στρωματογραφία του σπηλαίου η οποία χαρακτηρίζεται ως εξαιρετική αποκάλυψε στρώματα Μεσολιθικής Εποχής και Πρώιμης Νεολιθικής στην τομή Α, όπου και μελετήθηκε η συστηματικά διαδοχή των περιόδων. Οι ραδιοχρονολογήσεις ελήφθησαν από διάφορα δείγματα και έδωσαν τιμές που κυμαίνονται συνολικά από τα μέσα της 9^{ης} έως τις αρχές της 8^{ης} χιλιετίας, δηλαδή στο εύρος της Ανώτερης Μεσολιθικής (Sampson et al 2009). Στη συνέχεια άλλες ραδιοχρονολογήσεις από βαθύτερα στρώματα, έδωσαν τιμές 10050+/-50 BP και 9940+/-60 BP, που αποδόθηκαν στην Κατώτερη Μεσολιθική. Στα στρώματα αυτά αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα εστιών. Επιπλέον παρατηρήθηκαν δύο κενά στη στρωματογραφία, το ένα μεταξύ Ανώτερης Μεσολιθικής και Νεολιθικής Εποχής (επιβεβαιωμένη από την ύπαρξη μονόχρωμης κεραμικής) και το άλλο μεταξύ Κατώτερης Μεσολιθικής και Ανώτερης Παλαιολιθικής. Η υψηλότερη χρονολόγηση της τελευταίας προέρχεται από την τομή Α και έχει υπολογιστεί στο 11910+/-60 BP, (Σάμψων, 2014γ, p. 16).

Μεσολιθικά στρώματα εντοπίστηκαν σε δύο ακόμα τομές: Στην τομή Β αναφέρονται κατάλοιπα εστιών χωρίς όμως άλλα ευρήματα, με απόλυτες χρονολογήσεις 9233+/-30 BP, 9230+/-33 BP και 9177+/-31 BP που τοποθετήθηκαν στην αρχή της Μεσολιθικής. Οι εστίες αυτές θεωρούνται από τον ανασκαφέα αντίστοιχες με εκείνες από την τομή Α. Παράλληλα άλλες χρονολογήσεις που προέκυψαν ήταν 8057+/-36 BP και 8073+/-30 BP που αποδόθηκαν στην Ανώτερη Μεσολιθική και αναφέρονται επίσης ως σύγχρονες με τις αντίστοιχες από την τομή Α (ό.π). Τέλος στην τομή D αποκαλύφθηκαν μερικά λίθινα από πυριτόλιθο και κατάλοιπα μικροπανίδας (ό.π.).

Η λιθοτεχνία περιλαμβάνει τέχνηρα της Κατώτερης Μεσολιθικής (πυρήνες ασβεστόλιθου, μικρολεπίδες, φολίδες από ραδιολαρίτη, χαλκηδόνιο, ψαμμίτη και μαύρο πυριτόλιθο) και της Ανώτερης Μεσολιθικής (μία μικρολεπίδα από οψιανό,

πυρήνες και φολίδες από ασβεστολιθικές κροκάλες, μία ακόμα μικρολεπίδα από ραδιολαρίτη, καθώς και μικρή φολίδα από μαύρο κερατόλιθο) (εικ. 26: Sampson et al, 2009, p. 10). Η παρουσία οψιανού σύμφωνα με τον Σάμπσον είναι ορατή τόσο στα Μεσολιθικά και Νεολιθικά, όσο και στα επιγkraβέττια στρώματα της Ανώτερης Παλαιολιθικής. Η τελευταία περίπτωση κατά τον ίδιο είναι αντίστοιχη με εκείνη του Φράγγχι όπου η Perlès (Perlès, 1987), αναφέρει την ύπαρξη οψιανού στα στρώματα της τελευταίας φάσης της Ανώτερης Παλαιολιθικής. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την φανερή πτώση του αριθμού των λίθινων κατά την Ανώτερη Μεσολιθική, μπορεί να δηλώνει τάση απομονωτισμού των κατοίκων καθώς και δυσκολία πρόσβασης στις εντόπιες πρώτες ύλες όπως είναι ο πυριτόλιθος, ο ασβεστόλιθος και ο ψαμμίτης.

Η πανίδα από το σπήλαιο διατηρήθηκε σε καλή κατάσταση. Σχετικά με τα μεσολιθικά στρώματα, τα τελευταία δεδομένα (Wilczyński et al, 2016) δείχνουν την επικράτηση μικρών πτηνών όπως το ψαρόνι και το περιστέρι, ενώ από μεγάλα θηλαστικά βρέθηκαν δύο οστά αγριόχοιρου και ένα από είδος του γένους ελαφίδες. Ίχνη ανθρώπινης επεξεργασίας δεν εντοπίστηκαν. Στην ίδια συνάφεια με αυτά, υπήρχε ένα ανθρώπινο οστό και λίγα λίθινα εργαλεία.

Το παλαιοκλίμα της ευρύτερης βοιωτικής πεδιάδας, έχει μελετηθεί μέσα από πολυάριθμες παλυνολογικές και ιζηματολογικές μελέτες των ιχνών που έχει αφήσει η μεταβολή της στάθμης της λίμνης Κωπαΐδας (Ioakim et al, 2018). Τα ευρήματα δείχνουν την ευδοκίμηση ενός δάσους από πεύκα και πολύ λιγότερο από κυπαρισσοειδή, που ταιριάζουν σε ψυχρότερα κλίματα. Επίσης στην κατηγορία των φυτών περιλαμβάνονται εκπρόσωποι του γένους αγρωστώδη, που περιλαμβάνει πολλά είδη δημητριακών και φυτών κατάλληλα για κτηνοτροφία. Η μετάβαση γενικά από το Πλειστόκαινο στο Πρώιμο Ολόκαινο, χαρακτηριζόταν εδώ από την εξάπλωση δάσους άρκευθου, βελανιδιάς, φιστικιάς και διάφορων θάμνων, ενδεικτικών ενός σχετικά θερμού και ήπιου κλίματος (Ioakim et al 2018: Sampson et al, 2009).

Σπήλαιο Κλεισούρας

Η θέση της Κλεισούρας (εικ. 27) ανακαλύφθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 80 από την αρχαιολόγο Μαργαρίτα Κουμουζέλη και η ανασκαφή συνεχίζεται ως σήμερα (2018). Βρίσκεται στην περιοχή της Αργολίδας στο σημερινό Μπερμπάτι, μέσα σ' ένα φαράγγι που αποτελεί το ενδιάμεσο μεταξύ της πεδιάδας του Άργους και της

λεκάνης της Πρόσυμνας (Κουμουζέλη και Kozlowski, 1996:Koumouzelis et. al., 2003). Πρόκειται για μια σειρά 30 σπηλαίων και βραχοσκεπών, σε δύο από τις οποίες έγιναν δοκιμαστικές τομές (βραχοσκεπές 4 και 7) και σε μία συστηματική ανασκαφή (βραχοσκεπή 1). Τα στοιχεία από αυτές τις έρευνες έδειξαν ότι η κατοίκηση έλαβε χώρα κατά την Ανώτερη και Τελική Παλαιολιθική, Μεσολιθική, Νεολιθική και Εποχή του Χαλκού. Στην βραχοσκεπή 1 ανασκάφηκαν συνολικά 8 στρώματα, όπου αντιπροσωπεύονταν όλες οι παραπάνω φάσεις. Το σημαντικό στοιχείο εδώ, είναι πως για πρώτη φορά μετά το Φράγχθι εντοπίστηκε ξεκάθαρη στρωματογραφική συνέχεια από την Ανώτερη Παλαιολιθική προς τη Μεσολιθική, δηλαδή από τα στρώματα του Ύστερου Πλειστόκαινου προς αυτά του Πρώιμου Ολόκαινου (Koumouzelis et al, 2001). Η ανασκαφείας αναφέρει ότι η μεσολιθική κατοίκηση είναι έντονη στο σπήλαιο. Αν και παρατηρείται κενό κατοίκησης μεταξύ των δύο φάσεων της Παλαιολιθικής και της Μεσολιθικής, αυτό δεν μαρτυρείται στις ανθρωπογενείς, παρά μόνο στις ιζηματογενείς αποθέσεις όπου πιθανώς να δηλώνει κάποια επεισόδια διάβρωσης. Επιπλέον το κενό προκύπτει μόνο στο βόρειο τμήμα του σπηλαίου όπου εντοπίζεται το μεσολιθικό στρώμα και εκεί μεσολαβεί μεταξύ της Ωρινιάκιας και της μεσολιθικής φάσης (Koumouzelis et al, 2001, p. 520). Τέλος, στη στρωματογραφική ακολουθία που βρίσκονται τα μεσολιθικά στρώματα απουσιάζουν τα ίχνη μετάβασης σε μια Πρώιμη Νεολιθική φάση (Koumouzelis et al 2003, p. 117).

Η μεσολιθική λιθοτεχνία (**εικ. 28**) συνεχίζει την παράδοση της επιγkraβέτιας φάσης με μικρολεπίδες και μικρόλιθους στα χαμηλότερα στρώματα καθώς και στοιχεία σωβτεέρριας λιθοτεχνίας, χαρακτηριστικά που τα συνδέουν με τη φάση VI του Φράγχθι. Στα ανώτερα στρώματα απουσιάζουν οι γεωμετρικοί μικρόλιθοι και η τεχνολογία βασίζεται σε υπόβαθρα φολίδων, όμοια δηλαδή με τη φάση VIII του Φράγχθι της Ανώτερης Μεσολιθικής (Perlès, 1990α:Koumouzelis et al 2003, p. 118). Η μοναδική ραδιοχρονολόγηση της Μεσολιθικής, προέρχεται από τα χαμηλά στρώματα 6 και 5 και έδωσε τιμή 9150+/-220 BP. Η χρονολόγηση της προηγούμενης επιγkraβέτιας, τοποθετείται στο 12500+/-40 BP, φανερώνοντας το κενό μεταξύ των περιόδων (Koumouzelis et al, 2003). Κάποια διάκριση μεταξύ Ανώτερης και Κατώτερης Μεσολιθικής θα γίνει πιθανώς στην τελική δημοσίευση.

Οι πρώτες ύλες είναι στην πλειονότητά τους εντόπιες και περιλαμβάνουν ποικιλίες πυριτόλιθων και ραδιολαριτών, οι οποίοι εκπροσωπούν όλα τα στάδια της

εγχειρηματικής αλυσίδας. Η επεξεργασία δηλαδή των πυρήνων μέχρι και την κατασκευή τελειωμένων εργαλείων, γινόταν μέσα στο σπήλαιο (Koumouzelis et al, 2003). Στα εξωγενή υλικά ανήκουν κάποιες ακόμα ποικιλίες πυριτόλιθου καθώς και οψιανός αν και ο τελευταίος εντοπίζεται σε πολύ μεμονωμένα παραδείγματα μερικών λεπίδων και τελειωμένων εργαλείων (ό.π.), γεγονός που δηλώνει πως είτε η επεξεργασία τους γίνονταν εκτός της θέσης, είτε τα εργαλεία εισάγονταν έτοιμα από αλλού. Η απουσία μάλιστα της Πρώιμης Νεολιθικής, αποκλείει το σενάριο διατάραξης των στρωμάτων. Επίσης συναντώνται κάποια δείγματα μελί πυριτόλιθου, ο οποίος κατά την ανασκαφέα ίσως ταυτίζεται με τον ξανθό πυριτόλιθο που αναφέρει η Perlès ότι είναι κοινός σε νεολιθικές θέσεις της Αργολίδας, συγκεκριμένα το Φράγχθι, τη Λέρνα Ι και τα Δενδρά (Perles, 1990β:Κουμουζέλη και Kozlowski 1996).

Η πανίδα περιλαμβάνει σε μικρές ποσότητες χερσαία μαλάκια (τα είδη *Rumina decollata* και *Lindholmiola spectabilis*), αλλά και θαλάσσια, συμπεριλαμβανομένου του όστρεου *dentalium*. Τα θαλάσσια μαλάκια εμφανίζονται πρώτη φορά τώρα στα μεσολιθικά στρώματα (Koumouzelis et al 2001, p. 532). Στα μεγάλα θηλαστικά ανήκουν αγριόχοιροι και το είδος κερασφόρου ελαφιού *dama dama*, ενώ στα μικρά το κοινό είδος του ευρωπαϊκού λαγού (Koumouzelis et al 2003). Επίσης ξεχωρίζουν διάφορα οστά πτηνών στα οποία ανήκουν τα είδη *alectoris graeca* (κοιν. πετροπέρδικα), *alectoris* (κατηγορία φασιανίδες), *otis tarda* (κοιν. αγριόγαλος), και *Columba livia* (κοιν. περιστέρι: Tomek and Bochenski, 2002). Τα παραπάνω είδη ζώων και πτηνών υποδηλώνουν ένα βραχώδες περιβάλλον με ανοιχτές πεδιάδες, στις οποίες θα ευδοκίμούσαν. Γενικότερα το διατιολόγιο των μεσολιθικών κατοίκων φαίνεται πως ήταν αρκετά διευρυμένο, δίνοντας μεγάλη βάση σε ποικίλες πηγές πρωτεΐνης για την επιβίωσή τους. Παράλληλα το κυνήγι μεγάλων θηλαστικών υποδεικνύει κάποιο είδος κοινωνικής συνοχής και αλληλοβοήθειας που είναι απαραίτητες για την επίτευξή του. Προφανώς θα υπήρχε και κατανάλωση φυτικών τροφών, αλλά δυστυχώς δεν αναφέρεται ακόμα σε καμία από τις πρώτες δημοσιεύσεις.

Σπήλαιο Ζαΐμη

Όπως αναφέρθηκε και στην προηγούμενη ενότητα, η παλαιότερη θέση στην οποία αναγνωρίστηκαν μεσολιθικά στρώματα ήταν εκείνη του σπήλαιου Ζαΐμη στην περιοχή της Μεγαρίδας και δευτερευόντως το σπήλαιο Ulbrich, για το οποίο πολύ λιγότερα είναι γνωστά.

Στο σπήλαιο Ζαΐμη εντοπίστηκαν συνολικά εννέα στρώματα κατοίκησης, από τα οποία το νεώτερο ανήκε στη Ρωμαϊκή Περίοδο και το παλαιότερο σε μια τελευταία φάση της Ύστερης Παλαιολιθικής. Την Παλαιολιθική αυτή ονομάζει ο ίδιος «Μεγαραία» και θεωρεί ότι είναι ένα στάδιο «απερχόμενης Παλαιολιθικής». Τα ευρήματα αυτής της περιόδου ανήκουν στα στρώματα VIII και IX (**εικ. 29**) και παρέχουν τα πιο ενδιαφέροντα δεδομένα (Παπαγεωργίου και Μελέντης, 1996:Galanidou, 2003). Το 8ο στρώμα που είναι νεώτερο το αποκαλεί «Νεώτερη Μεγαραία». Εδώ βρέθηκαν ίχνη τέφρας και πολύ λίγα οστά μαλακίων και οστά ζώων. Τα τέχνηρα που εντοπίστηκαν ήταν κατασκευασμένα από ίασπι, πυριτόλιθο και κερατόλιθο και αποτελούνταν από λεπίδες, κυρίως πρισματικές, αιχμές, οι οποίες στη διατριβή χαρακτηρίζονται «νανομικρολιθικές», ξέστρα αποτελούμενα από τμήματα λεπίδων, καθώς και δύο ακκίστρια και δύο οπείς. Η απουσία πυρήνων και τα λίγα απορρίμματα, δείχνουν ότι η επεξεργασία των εργαλείων θα συνέβαινε κυρίως μέσα στο σπήλαιο. Ο μικρολιθισμός χαρακτηρίζει τη λιθοτεχνία αυτή την οποία ο Markovits χαρακτηρίζει «επαρχιωτική», βασιζόμενος στην έλλειψη άλλων πολιτισμικών στοιχείων μέσα στο σπήλαιο, όπως βραχογραφίες, ή ίχνη μικροπλαστικής. Το 9ο στρώμα αποτελεί κατ' αυτόν την «Αρχαιότερη Μεγαραία» και περιελάμβανε εργαλεία από τα ίδια υλικά και των ίδιων σχεδόν τύπων με το 8ο στρώμα.

Σχετικά με το στρώμα που αντιστοιχεί στη Μεσολιθική Εποχή, δυστυχώς δεν φαίνεται να υπάρχει συμφωνία στη βιβλιογραφία, ενώ το πρόβλημα γίνεται εντονότερο, εξαιτίας της έλλειψης της πρωτότυπης δημοσίευσης. Σύμφωνα με μία άποψη, η Μεσολιθική ταυτίζεται με το 7ο στρώμα (VII). Αυτό έπεται του 8^{ου} το οποίο ανήκει στη «Νεώτερη Μεγαραία» κατά Markovits, δηλαδή την τελευταία φάση της Ύστερης Παλαιολιθικής (Παπαγεωργίου και Μελέντης, p. 55). Το αμέσως ανώτερο στρώμα VI αποδόθηκε σε μια μεταβατική φάση, μεταξύ Μεσολιθικής και Πρώιμης Νεολιθικής (Galanidou, 2003, p. 104). Κρίνοντας από το σκαρίφημα της στρωματογραφίας (Markovits, 1929:**εικ. 30**) παρατηρούμε ότι το στρώμα VI όντως

ανήκει σε μια ενδιάμεση περίοδο, η οποία όμως δεν κατονομάζεται. Από κει προέρχονται χερσαία και θαλάσσια μαλάκια και μερικά οστά. Από το κατώτερο τμήμα του VII, προέρχονται χερσαία μαλάκια, και μερικά λίθινα από πυριτόλιθο, ενώ το καινούριο στοιχείο, είναι οστά που ανήκουν σε εξημερωμένα αιγοπρόβατα (Galanidou, 2003, p. 101). Η φάση αυτή χαρακτηρίζεται ως Νεώτερη Μεγαραία, όπως και η φάση από το αμέσως προηγούμενο 8^ο στρώμα. Σε αυτά τα δύο, η λιθοτεχνία θεωρείται ότι ανήκει στην Ταρντενουάσια και Αζιλιο-Ταρντενουάσια παράδοση, αντίστοιχα.

Ανώνυμο Σπήλαιο Σχιστού

Η μοναδική μεσολιθική θέση της Αττικής, είναι αυτή στο ανώνυμο σπήλαιο του Σχιστού στην περιοχή του Κερατσινίου Αττικής (**εικ. 31-32**). Βρίσκεται στο βιομηχανικό πάρκο του Σχιστού, σε υψόμετρο 259 μ. από το επίπεδο της θάλασσας, στην άκρη ενός βραχώδους εξάρματος. Εποπτεύει όλη την πεδινή περιοχή του σημερινού Σκαραμαγκά και κανείς μπορεί να διακρίνει από το ύψος αυτό έως και τον κόλπο της Ελευσίνας (Mavridis et al, 2013).

Η ανασκαφή ξεκίνησε ως σωστική το 2000 και ως συστηματική από το 2006, οπότε και ανασκάπτεται ο κεντρικός θάλαμος του σπηλαίου. Η είσοδος έχει καταρρεύσει εν μέρει όπως και ένα τμήμα του σπηλαίου στο εσωτερικό, καθιστώντας δύσκολη την πρόσβαση αλλά και την ανασκαφή. Η θέση φαίνεται πως ήταν ιερό κατά τους κλασικούς χρόνους και ήταν σε χρήση μέχρι και την πρώιμη παλαιοχριστιανική περίοδο. Οι προϊστορικές φάσεις που μαρτυρούνται ξεκινούν τουλάχιστον από την Μέση Νεολιθική και φτάνουν μέχρι την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, όμως το μεγαλύτερο ενδιαφέρον εντοπίζεται σε μερικές αποθέσεις που φαίνεται να καλύπτουν τη μετάβαση από το Ύστερο Πλειστόκαινο προς το Πρώιμο Ολόκαινο. (Mavridis et al, 2013). Η διάβρωση του σπηλαίου εξαιτίας του νερού επηρέασε σημαντικά τη στρωματογραφική διαδοχή και τις προ-νεολιθικές αποθέσεις, ωστόσο οι ραδιοχρονολογήσεις μπορούν να δώσουν ένα εύρος της προϊστορικής κατοίκησης, μεταξύ 10000 και 5700 π.Χ. (ό.π.). Πρέπει να σημειωθεί ότι από το 2008 και μετά εντοπίστηκαν ακόμα παλαιότερες φάσεις που συνεχίζουν να μελετώνται (Mavridis et al, 2012).

Η εικόνα για τη λιθοτεχνία έχει συμπληρωθεί από ραδιοχρονολογήσεις, που την τοποθετούν στο μεταβατικό στάδιο Πλειστόκαινου/Ολόκαινου. Ωστόσο, τα

περισσότερα λίθινα βρέθηκαν σε διαταραγμένα και σε επιφανειακά στρώματα και έτσι η απόδοσή τους σε περιόδους είναι πολύ δύσκολη. Τα υλικά που χρησιμοποιούνται είναι κυρίως πυριτόλιθος, γκριζωπής, καφέ και μαύρης ποικιλίας, καθώς και ραδιολαρίτης από τον οποίο είναι διαμορφωμένοι πυρήνες. Ο πυριτόλιθος επικρατεί στα πρώτα προ-νεολιθικά στρώματα όπου απουσιάζει η κεραμική. Πολύ λιγότερο εμφανίζεται ο χαλαζίας (Μαυρίδης και Κορμαζοπούλου, 2009, p. 19; Mavridis et al, 2012; Mavridis et al 2013, p. 252). Εξαιρετικά σημαντική είναι η παρουσία οψιανού ο οποίος, ελλείψει κατάλληλης στρωματογραφίας, χρονολογήθηκε με την πρωτοποριακή μέθοδο «ενυδάτωσης» SIMS-SS, που θεωρείται η πιο αξιόπιστη αυτή τη στιγμή. Ο οψιανός ανακαλύφθηκε σε προ-νεολιθικό στρώμα, το οποίο σε συνάρτηση με τα άλλα ευρήματα, τοποθετήθηκε στο τέλος της Ανώτερης Παλαιολιθικής και θεωρείται καθαρό από διατάραξη. Τα στοιχεία που ενισχύουν μία τέτοια σχετική χρονολόγηση είναι τα κατάλοιπα πανίδας και τα φυτικά κατάλοιπα άγριων οσπρίων, δημητριακών, φρούτων και καρπών. Θεωρούνται δε αντίστοιχα με εκείνα από το Φράγχθι, των στρωμάτων της Ανώτερης Παλαιολιθικής και Μεσολιθικής. Η λιθοτεχνία είναι πολύ περιορισμένη προς το παρόν και μέχρι την τελική δημοσίευση δεν προσφέρεται για συγκρίσεις (Mavridis et al, 2012, p. 127-28), ωστόσο είναι χρήσιμο να αναφερθεί. Τα τέχνηρα αποτελούνται σε μεγαλύτερο ποσοστό από φολίδες και σε μικρότερο από μικροφολίδες, λεπίδες και μικρολεπίδες. Επίσης βρέθηκαν δύο ξέστρα, εκ των οποίων το ένα πλευρικό, δύο σύνθετα εργαλεία, ένα ξέστρο και μια κλακτόνια εγκοπή και ένας οπέας σε υπόβαθρο φολίδας. Οι μικρόλιθοι απουσίαζαν συνολικά (ό.π.).

Η χρονολόγηση του οψιανού έδωσε τα εξής αποτελέσματα: Το πρώτο, που εντοπίστηκε βαθύτερα στο στρώμα, απέδωσε τιμή 14539 $\pm$ 1280 BP, ή 12539 $\pm$ 1280 π.Χ και το δεύτερο 9533 $\pm$ 1198 BP ή 7533 $\pm$ 1280 π.Χ. Η πρώτη περίπτωση είναι ίσως η σημαντικότερη αυτή τη στιγμή στον ελληνικό χώρο, καθώς πρόκειται για το πρωιμότερο δείγμα οψιανού της Ανώτερης Παλαιολιθικής, παλαιότερο από το αντίστοιχο στο Φράγχθι. Η χρονολόγηση αυτή αν και έχει οπωσδήποτε ένα μικρό ποσοστό σφάλματος, θεωρείται σε μεγάλο βαθμό έγκυρη χάρη στη σύγχρονη μέθοδο που χρησιμοποιήθηκε. Σχετικά με το δεύτερο δείγμα, η εξέταση απέδειξε ότι προέρχεται από τη Μήλο και συγκεκριμένα από την περιοχή του Αδάμαντα (Mavridis et al, 2012, p. 124-125).

Τεχνολογικά, η λιθοτεχνία μπορεί να συγκριθεί με εκείνη του τέλους της Ανώτερης Παλαιολιθικής από το Φράγχθι, που έχει χρονολογηθεί στο 12540 $\pm$ 180 BP και 11240 $\pm$ 140 BP αντίστοιχα (Perlès, 1987) ενώ τα ξέστρα παρουσιάζουν ομοιότητες και με εκείνα από τη φάση V και VI με χρονολογίες 10880 $\pm$ 160 BP και 10260 $\pm$ 110 BP (ό.π.). Παράλληλα, ομοιότητες υπάρχουν και με σύνολα της Ανώτερης Παλαιολιθικής από άλλες ελληνικές θέσεις (βλ. Mavridis et al, 2012, p. 127). Η επιβεβαίωση της εισαγωγής οψιανού από το τέλος της Ανώτερης Παλαιολιθικής πρόκειται να θέσει νέα δεδομένα στις πρώιμες θαλάσσιες μετακινήσεις και να συμπληρώσει την εικόνα για τα δίκτυα διακίνησης των πρώτων υλών, όπως θα δούμε και στην επόμενη ενότητα.

Η μεσολιθική πανίδα του σπηλαίου (Mavridis et al, 2013, p. 253-257) αποτελείται από μικρά και μεγάλα θηλαστικά και μικροπανίδα. Είδη που εκπροσωπούνται είναι κυρίως ο ευρωπαϊκός λαγός, το κόκκινο ελάφι (*cervus elaphus*) και ο ευρωπαϊκός όνος, τα οστά των οποίων φέρουν ίχνη κοπής και εξαγωγής μυελού για διατροφικούς σκοπούς. Ειδικά το κόκκινο ελάφι πρωτοστατεί στις διατροφικές επιλογές (65% του συνόλου των οστών θηλαστικών), το οποίο μάλιστα έχει αναφερθεί από περιηγητές ότι ήταν ενδημικό στην Αττική μέχρι τουλάχιστον τον 19^ο αιώνα (Mavridis et al, 2013, p. 255). Παράλληλα, παρόμοια πανίδα θηλαστικών από τη μετάβαση Πλειστόκαινου/Ολόκαινου έχει εντοπιστεί στην Ήπειρο, στη Θεσσαλία, στη νότια Πελοπόννησο (Καλαμάκια), αλλά και στο σπήλαιο Σεϊντί στη Βοιωτία. Η μικροπανίδα περιλαμβάνει διάφορα είδη τρωκτικών, αμφίβιων, ερπετών, χειρόπτερων (κοιν. νυχτερίδες) και μικρών θηλαστικών όπως η μυγαλή, όλα από τα στρώματα Ανώτερης Παλαιολιθικής/Πρώιμης Μεσολιθικής (Mavridis et al, 2013, p. 257).

Τα αρχαιοβοτανικά κατάλοιπα που αντιστοιχούν στα στρώματα του Ύστερου Πλειστόκαινου/Πρώιμου Ολόκαινου, συνελέχθησαν με προσοχή από σημεία του σπηλαίου που ήταν ασφαλή από επιμολύνσεις και σε συνάφειες που δήλωναν ανθρώπινη δραστηριότητα, όπως οι εστίες (Mavridis et al, 2013, p. 258-259). Έτσι μειώνεται σημαντικά η πιθανότητα τυχαίων ευρημάτων. Στα είδη φυτών ανήκουν διάφορα άγρια δημητριακά, κυρίως βρώμη και κριθάρι, γνωστά όπως είδαμε από το Φράγχθι (σ. 44), άγρια όσπρια (φακές, λαθούρι, αρακάς) και άγρια φρούτα, κυρίως άρκευθος, σύκα, σταφύλια, κράνα και σαμπούκος. Αξίζει να σημειωθεί ότι η συλλογή αυτών των καρπών και δημητριακών και η επιλογή των συγκεκριμένων ζώων προς

κατανάλωση, καλύπτει όλο το φάσμα που συνιστά μια ισορροπημένη διατροφή με πλήρη πρόσληψη όλων των απαραίτητων μακροθρεπτικών και μικροθρεπτικών συστατικών. Είναι επομένως μια όψη της γνώσης του μεσολιθικού ανθρώπου για τον περιβάλλοντα κόσμο του που δηλώνει ανεπτυγμένη αντίληψη των ιδανικότερων μέσων προς επιβίωση.

Η μελέτη τέλος της πανίδας και της χλωρίδας, έχει συμβάλλει στην αποκατάσταση του παλαιοκλίματος της περιοχής. Η παρουσία ειδικά του ευρωπαϊκού όνου (*Equus hydruntinus*), είναι χαρακτηριστική ψυχρών κλιμάτων, καθώς το ζώο αυτό συναντάται ευρέως σε βορειότερες περιοχές του Ύστερου Πλειστόκαινου και Πρώιμου Ολόκαινου όπως τα όρη της Κριμαίας (Benecke, 1999). Παράλληλα, απουσιάζει από οποιαδήποτε άλλη ελληνική θέση (Mavridis et al, 2013, p. 256). Στοιχεία όπως αυτό, δείχνουν ότι η διακύμανση του κλίματος την εποχή αυτή στη νότια Ευρώπη μπορεί να ποίκιλλε σημαντικά ανά περιοχή. Το ψυχρό κλίμα επιβεβαιώνεται και από την απουσία σήμερα από την πανίδα της περιοχής κάποιων ειδών όπως το τρωκτικό *mesocricetus*, που επιβίωσε στο σπήλαιο μέχρι το τέλος της Παλαιολιθικής (ό.π.). Παράλληλα, η παρουσία των φυτών που αναφέρθηκαν και ειδικά της συκιάς και του αμπελιού, δηλώνουν τη στροφή σε θερμότερο κλίμα.

Σιδάρι

Στην Κέρκυρα ο Αύγουστος Σορδίνας ανέσκαψε όπως αναφέραμε τη θέση Σιδάρι (εικ. 33) στα βόρεια του νησιού, ανακαλύπτοντας για πρώτη φορά στρωματογραφημένα λίθινα εργαλεία που μπορούσαν με βάση τα τεχνολογικά τους χαρακτηριστικά να ταυτιστούν ως μεσολιθικά. Σε έναν ξεχωριστό τόμο με τίτλο *Stone implements from Northwestern Corfu, Greece* (Sordinas, 1970), ο Σορδίνας μελετά το λίθινο υλικό από δύο θέσεις της ΒΔ Κέρκυρας το Σιδάρι και τη νησίδα Δίαπλο. Τα ευρήματα που παρουσιάζει προέρχονται από επιφανειακή έρευνα όσον αφορά το Δίαπλο, ενώ όσον αφορά το Σιδάρι από ανασκαφή.

Η θέση του Σιδαρίου εντοπίζεται παραθαλάσσια, ανάμεσα από μια σειρά απότομων βράχων. Γειτονικά μ' αυτήν απλώνεται μια πεδιάδα, η οποία αποτελείται από αλλουβιακές αποθέσεις και πηλώδη ιζήματα. Επισημαίνεται (Sordinas, 1970, p. 4), πως σε ένα από τα στρώματα των αποθέσεων είχαν ανακαλυφθεί το 1964 κατάλοιπα προϊστορικής κατοίκησης από τον καθηγητή Μαρίνο του πανεπιστημίου της Θεσσαλονίκης, από τα οποία λήφθηκε δείγμα για χρονολόγηση. Το δείγμα που

έδωσε χρονολογία 5820 $\pm$ 340 π.Χ ερευνήθηκε κατόπιν από τον Σορδίνα, ο οποίος το ταύτισε με το μεσολιθικό στρώμα κατοίκησης. Στο σημείο αυτό εντόπισε έναν οστρεοσωρό από τον οποίο προήλθαν οργανικά κατάλοιπα, θαλάσσια όστρεα και πλήθος μικρόλιθων, πάνω από 1000 σε σύνολο (εικ. 34).

Ο Σορδίνας για πρώτη φορά συνδυάζει τη γεωλογική και αρχαιολογική στρωματογραφία μιας ανασκαφής, με τα τεχνολογικά χαρακτηριστικά και τις πρώτες ύλες των λίθινων συνόλων. Η σημασία της θέσης έγκειται στην ύπαρξη διαδοχικών στρωμάτων ανθρωπογενών επιχώσεων, από τη Μεσολιθική έως την Εποχή του Χαλκού. Επομένως το Σιδάρι σύμφωνα με τον αρχαιολόγο είναι η πρώτη ιδανική θέση για την εδραίωση μιας τυπολογικής κατάταξης και μιας χρονολογικής και πολιτισμικής ακολουθίας για το νησί της Κέρκυρας. Η δημοσίευσή του είναι η πρώτη που περιλαμβάνει αναλυτικούς πίνακες όπου αναλύονται όλα τα τεχνολογικά χαρακτηριστικά των μικρόλιθων ανά Εποχή και γίνεται σύγκρισή τους με αντίστοιχα από άλλες θέσεις των Ιονίων Νήσων. Αν και δεν αναφέρεται ρητά, πρόκειται μάλλον για μια προσπάθεια να αναδυθούν κάποια κοινά σημεία που θα αποτελέσουν πολιτισμικά χαρακτηριστικά.

Οι πρώτες ύλες των λίθινων είναι ο γκρι διαυγής πυριτόλιθος τύπου «Βοϊδομάτη» που επιχωριάζει στη γειτονική Ήπειρο, καθώς και μελί ο οποίος συναντάται επίσης στις απέναντι ακτές της Ηπείρου (Sordinas, 1970, p. 8). Η λιθοτεχνία χαρακτηρίζεται ως «ατυπική», καθώς απουσιάζουν οι γεωμετρικοί μικρόλιθοι και οι λεπίδες με ράχη. Αυτό οδήγησε τελικά τον Σορδίνα να τη θεωρήσει ως μια ιδιαίτερη παράδοση που ονόμασε «Σιδάρια» (Sordinas, 2003), εικάζοντας την προέλευσή της από το χώρο του Αιγαίου (Σορδίνας, 2007). Σύμφωνα με την Αδάμ εξάλλου (Αδάμ, 2007), η απουσία μικρολεπίδων και γεωμετρικών μικρόλιθων μπορεί να σημαίνει την έλλειψη χρησιμότητάς τους στη θέση. Κατά την ίδια, ομοιότητες παρατηρούνται με τα μεσολιθικά στρώματα της Θεόπετρας και τα ανώτερα μεσολιθικά στρώματα της Κλεισούρας, όπου υπάρχει προτίμηση σε παραγωγή φολίδων. Άλλες ομοιότητες εμφανίζονται με τα Γιούρα και την Τελική Μεσολιθική του Φράγχθι. Τέλος, έχουν επισημανθεί κοινά σημεία με λιθοτεχνίες από την Αλβανία και τη βόρεια Αδριατική (Runnels et al, 2004). Η χρονολόγηση του μεσολιθικού στρώματος με ραδιοχρονολόγηση υπολογίστηκε στο 7770 $\pm$ 340 BP ή 7515-6031 cal. BC (Sordinas, 1969;Souyoudzoglu-Haywood, 1999;Berger et al, 2014).

Σπουδαιότερα στοιχεία για τη μελέτη της Μεσολιθικής είναι η μεταβολή στη λιθοτεχνία σε σχέση με μετα-παλαιολιθικές λιθοτεχνίες γειτονικών περιοχών των Βαλκανίων και η σχέση της με θέσεις της Αδριατικής, η εμφάνιση «εξωτικών» πρώτων υλών και η αλλαγή στις στρατηγικές επιβίωσης, με κυριαρχία της συλλογής θαλάσσιων μαλακίων έναντι του κυνηγιού. Όλα αυτά δείχνουν την εγκατάσταση ενός πληθυσμού που είναι εξωγενής αλλά προσαρμόζεται στις απαιτήσεις του περιβάλλοντος, ενώ η ίδια η δημιουργία του οικισμού στο Σιδάρι μπορεί να σχετίζεται με θαλάσσιες επικοινωνίες Ιονίου και Αδριατικής (Αρβανίτου-Μεταλληνού, 2007). Για τις επικοινωνίες αυτές μάλιστα έχει προταθεί η χρήση της παπυρέλλας, ενός απλού πλοιαρίου από φυτικά υλικά που αναφέρει ο Σορδίνας πως χρησιμοποιούνταν μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα από ντόπιους κατοίκους της Κέρκυρας (Sordinas, 1970).

Εκτός από τη Μεσολιθική μαρτυρούνται επίσης η Νεολιθική και η Εποχή του Χαλκού. Τα στρώματα της Μεσολιθικής και της Νεολιθικής έδειχναν να έχουν συνέχεια. Ο πρώτος νεολιθικός ορίζοντας (Αρχαιότερη Νεολιθική 1) θεωρήθηκε ενδιάμεσος μεταξύ μιας περιόδου κυνηγών-τροφοσυλλεκτών και πρώτων γεωργών και συνδεόταν με την εμφάνιση μιας αδρής κεραμικής, με κακή ποιότητα όπτησης και κυριαρχία μη μικρολιθικής λιθοτεχνίας (Sordinas, 1970). Στο στρώμα αυτό αναφέρεται ότι υπήρχε επίσης άυξηση του ποσοστού των αιγοειδών (Berger et al, 2014, p. 217), αν και δεν προσδιορίζεται η φύση τους (εξημερωμένα ή όχι). Η ύπαρξη συνέχειας της στρωματογραφίας στο Σιδάρι, εφόσον αποδειχθεί, θα αποτελέσει ένα πολύ σημαντικό πεδίο μελέτης για τη μετάβαση Μεσολιθικής-Νεολιθικής στη δυτική Ελλάδα και δυτική Μεσόγειο.

Το 2004 έγιναν επιπλέον έρευνες και ανασκαφές στο Σιδάρι, προκειμένου να διευκρινιστούν η στρωματογραφική διαδοχή και η γεωμορφολογία της θέσης η οποία παρουσιάζει σήμερα ταχεία διάβρωση, λόγω οικοδομικής δραστηριότητας (Berger et al, 2014). Ιδιαίτερα ερευνήθηκε ο μεσολιθικός ορίζοντας μαύρου χρώματος που χαρακτηρίζεται από συγκέντρωση τύρφης και που ο Σορδίνας είχε αποδώσει σε ένα υγρό, λιμναίο περιβάλλον του Πρώιμου Ολόκαινου, κατά το οποίο η θαλάσσια στάθμη πιθανώς βρισκόταν έως και 80 εκατοστά πάνω από τα σημερινά επίπεδα. Το περιβάλλον αυτό ανταποκρινόταν κατά τον ίδιο στην τελευταία μεσοπαγετώδη περίοδο που ακολούθησε τη φάση Younger Dryas, κατά την οποία υπήρχε αύξηση

της μέσης θερμοκρασίας (Sordinas, 2003). Στο εν λόγω στρώμα εντοπίστηκαν οι οστρεοσωροί θαλάσσιων μαλακίων που είχαν καταναλωθεί από τους μεσολιθικούς κατοίκους. Η εξέταση της στρωματογραφίας απέδειξε πως πολύπλοκες διαδικασίες που περιελάμβαναν το σχηματισμό αλλουβιακών αποθέσεων, έχουν διαβρώσει τα στρώματα της Μεσολιθικής και της Αρχικής Νεολιθικής, έτσι ώστε τα κατάλοιπα από τις δύο περιόδους να μην βρίσκονται πλέον *in situ*. Η αναμόχλευση αυτή επηρέασε και την απόσταση μεταξύ των δύο στρωμάτων (Berger et al, 2014, p. 227). Ελήφθησαν διάφορες χρονολογήσεις. Για το στρώμα 4b της Αρχικής Νεολιθικής, η παλαιότερη χρονολόγηση ήταν 7500+/-60 BP. Στην κορυφή αυτού του στρώματος, βρέθηκαν μεσολιθικά κατάλοιπα σε δευτερογενή απόθεση, από τα οποία προέκυψε η χρονολόγηση 8000+/-90 BP ή 7165-6649 cal. BC. Έχουν σχηματιστεί δύο θεωρίες για την αναμόχλευση των στρωμάτων: Είτε η πρώτη νεολιθική κατοίκηση εδραιώθηκε πάνω στη Μεσολιθική προκαλώντας διατάραξη, είτε τα μεσολιθικά κατάλοιπα μεταφέρθηκαν κατά τη διάρκεια ή το τέλος της νεολιθικής κατοίκησης μέσω ποτάμιων υδάτων και αποτέθηκαν εκεί. Και στις δύο περιπτώσεις η χρονολόγηση δυστυχώς είναι εντελώς ενδεικτική και μη αρχαιολογικά αξιοποιήσιμη (ό.π.). Ωστόσο δεν είναι πολύ μακριά από εκείνη που είχε δώσει ο Σορδίνας, σε συνδυασμό με την οποία η διάρκεια της «Σιδάριας» Μεσολιθικής, μπορεί σε γενικές γραμμές να υπολογιστεί μεταξύ 7100-6600 π.Χ. Κατά τους ερευνητές τέλος, το εναλλακτικό σενάριο συνύπαρξης νεολιθικών και μεσολιθικών πληθυσμών δεν μπορεί να υποστηριχθεί.

Σπήλαιο Κύκλωπα

Η επιβεβαίωση για την ύπαρξη Μεσολιθικής Εποχής στα νησιά του Αιγαίου ήρθε πρώτη φορά από το Σπήλαιο του Κύκλωπα στα Γιούρα Αλοννήσου, το οποίο ανασκάφηκε από τον Αδαμάντιο Σάμψων μεταξύ 1992 και 1995. Το νησάκι Γιούρα βρίσκεται στην περιοχή των Σποράδων, σε μικρή απόσταση από την Αλόννησο προς τα βορειοανατολικά (εικ. 35). Τα Γιούρα ανήκουν σε μια αλυσίδα νησιών που ξεκινάει από την Σκιάθο και φτάνει μέχρι τις ακατοίκητες νησίδες Ψαθούρα και Πιπέρι. Οι μαρτυρίες εδώ και 300 χρόνια τουλάχιστον, κάνουν λόγο για τον χαρακτήρα των νησιών αυτών ως πέρασμα τόσο μεταξύ τους όσο και προς τη Θεσσαλική ακτή. Με εξαίρεση τη Σκόπελο και τη Σκιάθο όμως, κανένα δεν φαίνεται να ήταν ιδιαίτερα κατοικημένο καθ' όλη την ιστορία τους (Sampson et al 2008a, p. 1-2).

Το Σπήλαιο του Κύκλωπα βρίσκεται σε ύψος 150 μ. στο νησάκι των Γιούρων και η είσοδός του έχει προσανατολισμό δυτικό-βορειοδυτικό (**εικ. 36**). Έχει δε μήκος 7 μέτρων και ύψος 2,5, αποτελώντας μία πολύ ευρύχωρη πρόσβαση. Το έδαφος έξω και μέσα από το σπήλαιο σχηματίζει αρκετή κλίση. Στο εσωτερικό σχηματίζεται ένας τοίχος από σταλακτίτες, γύρω από τον οποίο συγκεντρώνονται αποθέσεις. Ακολουθώντας την απότομη κλίση του εδάφους φτάνει κανείς σε ένα πολύ ευρύχωρο δωμάτιο με ύψος που φτάνει μέχρι τα 15 μ. (ό.π., 4). Εδώ έχει σχηματιστεί ένα παχύ στρώμα πηλού το οποίο αποτελεί το τελευταίο στάδιο κατοίκησης κατά την αρχαιότητα και τοποθετείται στους ρωμαϊκούς χρόνους (Sampson et al 2008a, p. 4). Ανοίχτηκαν συνολικά 6 τομές σε 3 από τις οποίες εντοπίστηκαν μεσολιθικά στρώματα, όχι όμως με απόλυτα διακριτά στρωματογραφικά δεδομένα εξαιτίας της κλίσης του εδάφους. Οι ραδιοχρονολογήσεις τοποθετούν την αρχή της Κατώτερης Μεσολιθικής στο β' μισό της 10ης χιλιετίας π.Χ (9274 $\pm$ 43 BP), ενώ η ακολουθία φαίνεται να φτάνει μέχρι το 6629–6496/6643– 6531 π.Χ (8209 $\pm$ 47 BP), όπου τοποθετείται το τέλος της Ανώτερης Μεσολιθικής (Sampson et al 2008a:Trantalidou, 2011:Facorellis, 2003:Facorellis and Maniatis, 2001).

Η λιθοτεχνία των μεσολιθικών στρωμάτων αποτελείται από 179 συνολικά κομμάτια, με το μεγαλύτερο ποσοστό να ανήκει σε φολίδες (Kaczanowska and Kozlowski, 2008). Ακολουθούν τα τελειωμένα εργαλεία και μετά οι λεπίδες και άλλα μικρά τέχνηρα. Τα υλικά που συναντώνται είναι διάφορα πυριτικά πετρώματα, μηλιακός οψιανός και άλλες πρώτες ύλες, από τις οποίες είναι κατασκευασμένο συνήθως μόνο ένα τέχνηρο (**εικ. 37**). Κυριαρχεί ο πυριτόλιθος σε πολύ μεγάλη ποικιλία μορφών και χρωμάτων, ενώ συναντάται ακόμα ένα είδος βιολετί χαλκηδόνιου με σκούρες φλεβώσεις, χαλαζίας, νεφρίτης και καφέ ανδεσίτης. Η κατανομή τους είναι ανομοιόμορφη τόσο στα διάφορα επίπεδα της μεσολιθικής κατοίκησης, όσο και στις διαφορετικές τομές. Συνολικά το ποσοστό των λίθινων από πυριτικά πετρώματα έφτασε το 91,62%, ενώ εκείνο του οψιανού κυμάνθηκε μόλις στο 8,38%. Εκείνο που παρατηρήθηκε τελικά είναι πως ο οψιανός απουσίαζε εντελώς από τα στρώματα της Κατώτερης Μεσολιθικής σε όλες τις τομές του σπηλαίου. Από την περίοδο αυτή κατασκευάζονται εργαλεία κυρίως σε πυριτόλιθο και μετά σε χαλκηδόνιο.

Αντίθετα οψιανός συναντάται στα στρώματα της Ανώτερης Μεσολιθικής και συγκεκριμένα στο επίπεδο 10 του δυτικού τομέα της τομής C, για το οποίο υπάρχει απόλυτη χρονολόγηση 8209 $\pm$ 47 BP. Η λιθοτεχνία είναι μικρολιθική και τα σχήματα που κυριαρχούν είναι ημισελήνοειδή, τραπεζιόσχημα και αιχμές βελών. Οι κατώτερες και ανώτερες φάσεις του σπηλαίου μπορούν να συσχετιστούν με τις αντίστοιχες από το Φράγχθι, με το οποίο μοιράζονται και τις τεχνικές λάξευσης του πυριτόλιθου (Sampson et al, 2003, p. 127-28). Παρά την απουσία πυρήνων, τα εργαλεία από πυριτικά πετρώματα θεωρείται ότι υφίσταντο επιτόπια επεξεργασία και δεν εισάγονταν έτοιμα από αλλού. Το αντίθετο φαίνεται ότι ίσχυε για τα εργαλεία από οψιανό, όπου μικρολιθικές λεπίδες και τελειωμένα εργαλεία, πιθανότατα εισάγονταν από κάποιο άλλο μέρος (Kaczanowska and Kozlowski 2008, p. 170, 172). Η παρουσία γεωμετρικών μικρόλιθων είναι η πρωιμότερη στο χώρο του Αιγαίου και η χρήση τους χρονολογείται συνολικά μεταξύ 8700-8200 BP, περίπου σύγχρονη με ανάλογα δείγματα από θέσεις της Ανατολίας (ό.π.).

Μοναδικά για την Μεσολιθική Εποχή του αιγαιακού χώρου είναι τα οστέϊνα αγκίστρια, που ανακαλύφθηκαν και αποτελούν ένδειξη για την πρακτική της αλιείας (εικ. 38). Μέχρι την ανασκαφή στο Σπήλαιο του Κύκλωπα, τα παλαιότερα δεδομένα σχετικά με αλλαγή στις στρατηγικές επιβίωσης προέρχονταν από το Φράγχθι αρχικά από επιγκραβέτια στρώματα και εντονότερα ακόμα, κατά το διάστημα της μετάβασης από το τέλος του Πλειστόκαινου προς το Πρώιμο Ολόκαινο. Εκεί, παρατηρήθηκε μια γενικότερη στροφή όχι απλώς σε θαλάσσιες διατροφικές πηγές (ψάρια και θαλάσσια όστρεα), αλλά και σε μικρά θηράματα, υποδηλώνοντας ίσως την ανάγκη των κατοίκων να προσαρμοστούν σε νέες περιβαλλοντικές συνθήκες και σε μία νέα οικονομία (Hansen, 1991:Stiner and Munro 2010). Πολύ έντονη ήταν η παρουσία τόννου, ένα ψάρι που ζει σε βαθιά νερά και απαιτεί τη χρήση πλωτών μέσων που να είναι κατάλληλα για ανοιχτές θάλασσες. Υπολογίζοντας ότι ένας μέσος τόννος μπορεί να ζυγίζει μέχρι και 200 κιλά, η παρουσία του δηλώνει επίσης τη συλλογική δράση για την αλιεύσή του. Στο Φράγχθι ωστόσο δεν βρέθηκαν υλικά κατάλοιπα-σύνεργα για την αλιεία. Αντίθετα, στο Σπήλαιο του Κύκλωπα αφθονούν στα μεσολιθικά στρώματα, μαζί με τα υπόλοιπα οστέϊνα εργαλεία, αποτελώντας την πλειοψηφία της συνολικής λιθοτεχνίας της θέσης (Moundrea-Agrafioti, 2003). Τα αγκίστρια φτάνουν σε ποσοστό περίπου 30%, ενώ το 61% των συνολικών οστέϊνων εργαλείων

προέρχεται κυρίως από τα στρώματα της Ανώτερης Μεσολιθικής (περ 9000-8200 BP για τα Γιούρα). Ένα σημαντικό ποσοστό άγκιστρων βρίσκεται και στα νεολιθικά στρώματα, αν και δεν έχει αποκλειστεί η πιθανότητα διατάραξης της στρωματογραφίας (ό.π.).

Η πανίδα παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον. Αρχικά όπως ήδη αναφέρθηκε διατηρούνται πολλά κατάλοιπα ψαριών, ενδεικτικά της κατανάλωσής τους από τους μεσολιθικούς κατοίκους (Mylona, 2003) και εντοπίζονται σε όλα τα μεσολιθικά στρώματα. Στην Κατώτερη Μεσολιθική, την πλειοψηφία αποτελούν ψάρια ρηχών νερών που μεταναστεύουν σε μικρές αποστάσεις, όπως τα γένη Σπαρίδες, Σερανίδες, Σκορπίδες και Μυραινίδες, ενώ πολύ λιγότερα είναι τα ψάρια ανοιχτού πελάγους που πραγματοποιούν εποχιακές μεταναστεύσεις (σύνολο 49). Σε συνδυασμό με την ύπαρξη πολλών χερσαίων μαλακίων, αυτά τα ευρήματα υποδηλώνουν υγρότερο κλίμα κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου (Trantalidou, 2003). Από την Ανώτερη Μεσολιθική, την συντριπτική πλειοψηφία αποτελούν και πάλι τα ψάρια αβαθούς θάλασσας, όμως η αύξηση των πελαγίσσιων ψαριών δεν είναι καθόλου αμελητέα, καθώς φτάνουν τα 295. Η αλλαγή αυτή, συνδέεται κατά πρώτο λόγο με τις κλιματικές αλλαγές του Πρώιμου Ολόκαινου, όταν η άνοδος της στάθμης της θάλασσας άνοιξε πολλές διόδους για την είσοδο μεταναστευτικών ψαριών σε περιοχές που προηγουμένως ήταν στεριά, όπως για παράδειγμα συνέβη στη Μαύρη Θάλασσα (Mylona, 2003; Jones and Gagon, 1994). Στις Σποράδες αντίστοιχα η άνοδος της στάθμης άνοιξε διόδους μεταξύ των νησιών, διαμορφώνοντας το τοπίο σχεδόν στο βαθμό που είναι γνωστό σήμερα (Mylona, 2003, p. 184).

Η παραπάνω προβληματική για τον τρόπο με τον οποίο η κλιματική αλλαγή επηρέασε τον τρόπο ζωής των μεσολιθικών κατοίκων εφαρμόστηκε και στα κατάλοιπα οστών των χερσαίων θηλαστικών και πτηνών (Trantalidou, 2003). Αν και τα οστά βρέθηκαν σε διαταραγμένα στρώματα, κατέστη δυνατό να εξαχθούν κάποια συμπεράσματα για το ποσοστό του κάθε είδους κατά τη διάρκεια της Μεσολιθικής. Σχετικά κατ' αρχάς με τα θηλαστικά, τόσο από την Κατώτερη όσο και από την Ανώτερη Μεσολιθική προέρχονται οστά προβάτων και αιγοειδών αλλά και αγριόχοιρου, ενώ πιθανή είναι και η ύπαρξη ελαφιού αν και δεν είναι βέβαιο κατά πόσο θα επιβίωνε μόνιμα σε ένα τέτοιο μικρό νησί. Δεν έχει αποκλειστεί η πιθανότητα, να έρχονταν ελάφια από γειτονικά νησιά, την περίοδο που η στάθμη

της θάλασσας θα ήταν ακόμα αρκετά χαμηλή (Trantalidou, 2003, p. 146). Οι αγριόχοιροι αφθονούσαν περισσότερο στην Κατώτερη Μεσολιθική, όταν το υγρό κλίμα ευνοούσε την επιβίωσή τους (ό.π.). Τα αιγοειδή πάλι, είναι πολύ λιγότερα στα στρώματα της Κατώτερης Μεσολιθικής με κυρίαρχο το είδος *capra aegagrus*, ενώ ακόμα λιγότερο εκπροσωπούνται τα πρόβατα. Σε κάθε περίπτωση, εντοπίστηκαν ίχνη επεξεργασίας στα οστά αλλά και περιορισμένα ίχνη καύσης, που επιβεβαίωναν την κατανάλωση τροφής από τους κατοίκους του σπήλαιου (Trantalidou, 2003, p. 157).

Τελευταία αναφέρονται οστά πτηνών, τα οποία συναντώνται σε ισοδύναμες ποσότητες στην Κατώτερη και Ανώτερη Μεσολιθική (Trantalidou, 2003, p. 159). Τα είδη που εκπροσωπούνται είναι θαλάσσια πτηνά, είτε μικρά, όπως τα είδη *calonectris diomedea* (κοιν. αρτέμης) και *puffinus puffinus* (κοιν. μύχος), είτε πιο μεγάλα όπως κορμοράνοι, αλλά και χερσαία, όπως το κοινό τρυγόνι, το ορτύκι, είδη γερακιού, καθώς και ο αγριόγαλος (είδος *otis tarda*), το οποίο εντοπίστηκε και στα μεσολιθικά στρώματα της Κλεισούρας. Το τελευταίο είναι ενδημικό του ελληνικού χώρου, γνωστό και από άλλες θέσεις της Εποχής του Λίθου, όπως το σπήλαιο του Κίτσου (Νεολιθική), αλλά και από θέσεις του Νατούφιου Πολιτισμού (ό.π.). Το περιβάλλον που ευνοούσε την διαβίωση τέτοιων πτηνών ήταν ανοιχτές, βραχώδεις και όχι δασώδεις περιοχές, κάτι που θεωρείται πολύ πιθανό να ίσχυε για τα Γιούρα της Μεσολιθικής Εποχής.

Αυτό που συνιστά μεγάλη καινοτομία στο Σπήλαιο του Κύκλωπα, είναι οι ενδείξεις για πρώιμες προσπάθειες εξημέρωσης των αιγοπροβάτων που ενδημούσαν εκεί σε άγρια κατάσταση. Σήμερα στα Γιούρα επιβιώνει ένα είδος αίγαγρου σε ημι-άγρια κατάσταση, πρόγονος του οποίου είναι είτε το είδος *capra aegagrus* που ευδοκίμει στις περιοχές της Μ. Ασίας, Εγγύς Ανατολής και Ανατολικής Μεσογείου, είτε το είδος *capra ibex* που υπήρχε ήδη στο νησί από την Παλαιολιθική Εποχή (για βιβλιογραφία επί του θέματος, βλ. Trantalidou, 2008, p. 86). Το είδος *capra ibex* απουσιάζει από τη Μεσολιθική της Πελοποννήσου και της Θεσσαλίας, υπάρχει όμως στα παλαιολιθικά στρώματα του Αγίου Πέτρου Σποράδων. Άλλοι ερευνητές επίσης περιγράφουν πως οι σημερινοί αίγαγροι έχουν περιέλθει σε ημι-άγρια κατάσταση από προηγούμενες εξημερωμένες μορφές που αφέθηκαν ξανά ελεύθερες στο φυσικό τους περιβάλλον (Trantalidou 2003, p. 153). Τα οστά από τα στρώματα της Κατώτερης Μεσολιθικής των Γιούρων ανήκουν σε αίγαγρους μεγάλου μεγέθους, ενώ εκείνα από

τα στρώματα της Ανώτερης Μεσολιθικής σε σαφώς μικρότερου μεγέθους ζώα. Αλλαγή φαίνεται να υπήρξε επίσης στο μέγεθος καθώς και στο σχήμα των κεράτων, τα οποία στην Ανώτερη Μεσολιθική ομοιάζουν περισσότερο με αντίστοιχα από επιβεβαιωμένα εξημερωμένα είδη νεολιθικών θέσεων της ηπειρωτικής Ελλάδας αλλά και της Εγγύς Ανατολής (Trantalidou 2003, p. 153; Ducos, 1968).

Τα οστά προβάτου αποκαλύφθηκαν σε συνάφειες της Κατώτερης Μεσολιθικής και υπολογίζονται μόλις σε 6 συνολικά ζώα (Trantalidou, 2003, p. 148). Το είδος άγριου προβάτου *ovis* δεν συναντάται κατά τη διάρκεια της Παλαιολιθικής στην ελληνική χερσόνησο, ούτε και στα Βαλκάνια. Αντίθετα η μόνη πιθανή προέλευσή του είναι το είδος *ovis orientalis*, με παλαιότερο κέντρο εξάπλωσης την περιοχή της νότιας-κεντρικής Τουρκίας (Trantalidou, 2008, p. 87). Από εκεί πιθανώς μεταφέρθηκε στο δυτικό Ιράν, όπου συναντάται στα σπήλαια Mureybet και Zawi Chemi Shanidar. Στο τελευταίο συγκεκριμένα τα ευρήματα δείχνουν εξημέρωση του προβάτου πιθανώς από την πρώιμη 9^η χιλιετία π.Χ. (Σάμψων, 2014; Solecki, 1980).

Μαρουλάς

Στην Κύθνο η θέση του Μαρουλά (εικ. 39-41) είναι μία από τις σημαντικότερες πρόσφατες ανακαλύψεις σχετικά με τη Μεσολιθική Εποχή. Ήταν γνωστή ήδη από επιφανειακή έρευνα του Honea τη δεκαετία του '70 (Honea, 1975), όμως άρχισε να ανασκάπτεται από τον Α. Σάμψων το 1996. Εντοπίζεται στα βόρεια του νησιού, κοντά σε μια μικρή χερσόνησο όπου συναντάται ο σημερινός οικισμός Λουτρών. Η θέση είναι ανοιχτή και βρίσκεται στην άκρη ενός ακρωτηρίου το οποίο είναι σήμερα διαβρωμένο εξαιτίας της ανόδου της στάθμης της θάλασσας κατά τουλάχιστον 50 με 60 μέτρα. Η έκτασή της υπολογίζεται στα 1500 τ.μ. (Sampson, 2008γ; Sampson et al, 2010; Lambeck, 1996).

Για πρώτη φορά σε μεσολιθική θέση του ελλαδικού χώρου, ανακαλύφθηκαν κατάλοιπα ανθρώπινης κατοίκησης από μη φθαρτά υλικά. Επρόκειτο για 15 συνολικά κυκλικές ή ελλειψοειδείς κατασκευές, των οποίων κοινό χαρακτηριστικό ήταν ένα δάπεδο από επίπεδες πλάκες και η δημιουργία κυκλικού μικρού τοίχου από πέτρες τοποθετημένες κάθετα (Sampson, 2008γ, p. 13; **εικ. 42-44**). Αξιοποιήθηκαν τόσο η οριζόντια όσο και η κάθετη στρωματογραφία, προκειμένου να υπάρχει μία ξεκάθαρη εικόνα των κατασκευών αυτών που κάλυπταν τόσο μεγάλη έκταση. Ο Μαρουλάς παρουσιάζει πολλά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά σε σχέση με τις υπόλοιπες μεσολιθικές

θέσεις. Είναι η πρώτη ανοιχτή μεσολιθική θέση της Ελλάδας, ενώ παρείχε και τις υψηλότερες ραδιοχρονολογήσεις από οποιαδήποτε άλλη αιγαιακή θέση που είναι γνωστή (Facorellis et al, 2010). Με βάση πολλά δείγματα θαλάσσιων όστρεων και καμμένων καταλοίπων από διαφορετικές τομές, διαπιστώθηκε πως η ανθρώπινη κατοίκηση έλαβε χώρα στο διάστημα μεταξύ 8930 και 8410 π.Χ (calibrated). Παρατηρούμε πως δεν επιχειρείται διάκριση μεταξύ Ανώτερης και Κατώτερης Μεσολιθικής από τον ανασκαφέα. Ευρήματα από τη Νεολιθική Εποχή δεν υπήρξαν, ενώ τα επόμενα ίχνη ανθρώπινης κατοίκησης εντοπίστηκαν μόλις στην Πρωτοκυκλαδική Περίοδο (Sampson et al 2010, p. 71). Επομένως το ενδιαφέρον εστιάζεται πρωτίστως κατά τη γνώμη μου στην σύντομη χρήση της θέσης που συνιστά ένα περιστασιακό γεγονός, ένα παροδικό πέρασμα ανθρώπων αναλογικά πάντα με τον χρονολογικό άξονα κατοίκησης των υπόλοιπων μεσολιθικών θέσεων.

Οι κτηριακές κατασκευές επηρεάστηκαν, ίσως σχετικά σύντομα μετά την εγκατάλειψή τους, από την απουσία στερεού εδάφους αλλά και την συνολική διάβρωση της θέσης. Παρ' όλα αυτά η κυκλική μορφή τους έχει θεωρηθεί ότι συνιστούσε μια κωνική κατασκευή με λίθινα θεμέλια και ανωδομή από φθαρτά υλικά (εικ. 45), δηλαδή πασσάλους που θα καλύπτονταν από κάποιο μονωτικό υλικό στο εξωτερικό (Sampson et al, 2010, p. 35). Η χρήση ως οικίες επιβεβαιώνεται κατά τον ανασκαφέα τους από την παρουσία σε αυτές οργανικών καταλοίπων, καθώς και εξαιρετικά πολυάριθμων λειασμένων και αποκορυσμένων εργαλείων. Οι περισσότερες οικίες είναι θεμελιωμένες στο φυσικό έδαφος, σε μία όμως από αυτές έχει ανοιχτεί κοιλότητα πριν να λάβει χώρα η κατασκευή. Η κοιλότητα αυτή έχει θεωρηθεί ως αποθηκευτικός χώρος, ένα χαρακτηριστικό που γίνεται ακόμα πιο ενδιαφέρον αν λάβει κανείς υπ' όψιν την ύπαρξη διαδοχικών δαπέδων που δηλώνουν μακροχρόνια χρήση (ό.π., p. 36). Παρόμοιες κυκλικές οικίες είναι γνωστές ακόμα παλαιότερα από νατούφιες θέσεις της Προκεραμικής Νεολιθικής Α (10^η-9^η χιλ. π.Χ.) και Β (8^η-7^η χιλ. π.Χ.), όπως στη Συρία, την Ιορδανία και την Παλαιστίνη, ένα χαρακτηριστικό που θα εξετάσουμε αναλυτικότερα στην τελευταία ενότητα.

Μοναδικό χαρακτηριστικό αποτελούν επίσης οι ταφές, 24 στο σύνολο, από τις οποίες μόλις τρεις ανασκάφηκαν σε συνάφειες εκτός των κατοικημένων χώρων. Οι υπόλοιπες, αν και η στρωματογραφία ήταν αρκετά δυσδιάκριτη, φαίνεται πως είτε σχετίζονταν με τις κατασκευές, είτε βρίσκονταν ακριβώς κάτω από το δάπεδό τους

(Sampson et al, 2010, p. 37-41). Ο Honea το 1975 (Honea, 1975), αν και δεν είχε πραγματοποιήσει ανασκαφή, είχε εντοπίσει ταφές κάτω από σωρούς λίθων οι οποίες μάλιστα καλύπτονταν από κόκκινη όχρα και για τις οποίες είχε δώσει απόλυτη χρονολόγηση 7875 $\pm$ 500 BP. Οι ανασκαφές από τον Σάμπσον αποκάλυψαν το σύνολο των ταφών. Σε πολλές περιπτώσεις τα οστά ήταν διαταραγμένα από τη διάβρωση, όμως τρεις καλοδιατηρημένες ταφές παρουσιάζουν ξεχωριστό ενδιαφέρον. Στην πρώτη, ένας σκελετός που ανήκε σε νεαρό ενήλικα βρέθηκε σε οριζόντια έκταση με τα πόδια του τραβηγμένα προς τους ώμους, ώστε να δημιουργούν πολύ συνεσταλμένη στάση. Η ταφή αυτή ήταν οριοθετημένη από μικρές πέτρες και στην κορυφή τοποθετημένη μία μεγάλη πλάκα σχιστόλιθου (εικ. 44). Γύρω της υπήρχαν διάφορα τέχνηρα από οψιανό και πολλά χερσαία και θαλάσσια μαλάκια. Στην ίδια ταφή, αμέσως μόλις αφαιρέθηκαν τα οστά του πρώτου σκελετού αποκαλύφθηκαν οστά δεύτερου ατόμου, που διαπιστώθηκε πως ανήκαν σε βρέφος ηλικίας 17-18 μηνών (Sampson et al, 2010, p. 38-39). Η τρίτη ταφή, εντοπίστηκε κάτω από μία κυκλική κατασκευή. Φάνηκε πως ήταν επίσης σε συνεσταλμένη στάση, στην περίπτωση αυτή με προσανατολισμό νοτιοανατολικό, ενώ και εδώ μία μεγάλη πλάκα κάλυπτε το νεκρό (Sampson, 2008γ, p. 14). Σε άλλες περιπτώσεις, κάποιες δευτερογενείς ταφές πιθανώς ανήκαν σε μικρά παιδιά και μια ακόμα σε βρέφος. Τέλος κάποιες ακόμα ταφές που πιθανώς σχετίζονταν με τέχνηρα από οψιανό, φαίνεται πως υπήρχαν πολύ κοντά στη θάλασσα στο τμήμα με την εντονότερη διάβρωση (Sampson et al, 2010, p. 39-41). Η χρονολόγηση των ταφών με βάση τα υπολείμματα οστών που βρέθηκαν ανάμεσα στους σκελετούς, αλλά και τη γενικότερη στρωματογραφία, υπολογίστηκε στο 9346 $\pm$ 67 BP και 9571 $\pm$ 65 BP, δηλαδή μέσα στο εύρος της Μεσολιθικής 8926 και 8406 π.Χ που αναφέρθηκε παραπάνω (Trantalidou, 2010).

Τα λίθινα εργαλεία (εικ. 45) ήταν τα πιο πολυπληθή ευρήματα και ανέρχονται σε 6243 αντικείμενα (Sampson et al, 2010, p. 42). Παρατηρείται αρκετά μεγάλη ποικιλία πρώτων υλών, η κάθε μία από τις οποίες εκπροσωπεί διαφορετικό στάδιο της εγχειρηματικής αλυσίδας. Τα υλικά που κυριαρχούν είναι χαλαζίας, χαλαζίτης, μηλιακός οψιανός, λευκός πυριτόλιθος, μεταμορφικός σχιστόλιθος και ελάχιστα δείγματα από κόκκινο-κιτρινωπό πυριτόλιθο με φλεβώσεις (red-yellowish banded flint). Οι πυρήνες είναι λαξευμένοι στο μεγαλύτερο ποσοστό τους σε χαλαζία, υλικό

από το οποίο είναι φτιαγμένες και οι περισσότερες φολίδες. Αντίστοιχα ο οψιανός είναι η πιο συχνή πρώτη ύλη για λεπίδες και μικρολεπίδες, τελειωμένα εργαλεία και θραύσματα αυτών. Χαρακτηριστικό είναι πως το ποσοστό του οψιανού στο Μαρουλά είναι μεγαλύτερο από εκείνο στο Φράγχθι, από την φάση VII της Ανώτερης Μεσολιθικής (Sampson et al, 2002:Sampson et al, 2010). Στον χαλαζίτη και τον λευκό πυριτόλιθο αποδίδονται λιγότερα τέχνηρα από κάθε κατηγορία, ενώ από σχιστόλιθο είναι λαξευμένοι μόλις ένας πυρήνας και τέσσερις φολίδες (εικ. 25). Επίσης ένας πυρήνας είναι κατασκευασμένος από μεταμορφικό σχιστόλιθο που προέρχεται πιθανότατα από κάποιο άλλο μέρος του νησιού, ενώ ο λευκός πυριτόλιθος αναφέρεται ως άγνωστης προέλευσης (ό.π.). Η εύρεση λειασμένων εργαλείων, κυρίως γουδιών, τριπτήρων και μυλόλιθων, δείχνει πιθανώς μια ενασχόληση με άλεσμα άγριων φυτών και δημητριακών. Τέλος, αποκαλύφθηκαν λίγα αντικείμενα που είχαν ίσως διακοσμητικό χαρακτήρα, όπως δύο λίθινα περίαπτα και διάφορα θαλάσσια όστρεα με οπές (ό.π., p. 62). Η λιθοτεχνία παρουσιάζει κοινά στοιχεία με το Σπήλαιο του Κύκλωπα και τη θέση της Ικαρίας που θα δούμε λίγο πιο κάτω και εντάσσονται σε μια «Αιγαιακή Μεσολιθική» παράδοση (Sampson et al, 2010, p. 68-69).

Τα υπόλοιπα ευρήματα όπως είπαμε, ήταν πολύ λίγα. Σημαντικότερα ανάμεσά τους είναι τα διάφορα κατάλοιπα πανίδας που μπορούν να δια φωτίσουν τις διατροφικές συνήθειες των μεσολιθικών κατοίκων. Αυτά εντοπίστηκαν σε διάφορες συνάφειες, ανάμεσα στα διαδοχικά δάπεδα κατοίκησης, πάνω στα πλακόστρωτα δάπεδα, αλλά και ανάμεσα στις κυκλικές κατασκευές (Trantalidou, 2010).

Αρχικά κυριαρχούν πολλά είδη ψαριών, όπως τα γένη Σπαρίδες, Σερανίδες, Σκορπίδες και Μυραινίδες που είδαμε και στα Γιούρα και ενδημούν είτε σε αβαθή νερά (Mylona, 2010, p. 158-59), είτε σε αποστάσεις που μπορούν να προσεγγιστούν με μικρά πλεούμενα χωρίς να χρειάζεται να ανοιχτεί κανείς στο πέλαγος. Το τελευταίο αντίθετα είχαμε παρατηρήσει ότι συμβαίνει στο Φράγχθι και στα Γιούρα με την παρουσία του τόννου στα μεσολιθικά στρώματα. Μπορεί κανείς ίσως να υποθέσει τη χρήση αγκιστριών σαν αυτά που είναι γνωστά από τα Γιούρα, ακόμα και αν αυτά απουσιάζουν από τον Μαρουλά. Εδώ επίσης οι κάτοικοι φαίνονται πολύ πιο επιλεκτικοί απ' ό,τι στα Γιούρα, εφόσον τα είδη ψαριών έχουν τα συγκεκριμένα χαρακτηριστικά που αναφέραμε (ό.π.).

Όσον αφορά τα μεγάλα θηλαστικά (Trantalidou, 2010), συναντάται μόνο ο αγριόχοιρος (*sus scrofa*), ενώ από μικρά θηλαστικά ο καφέ λαγός, η κόκκινη αλεπού και το κουνάβι. Η Τρανταλίδου πιστεύει πως ίσως τα κυνηγούσαν για τη γούνα και το κρέας τους, αν και δεν εντοπίστηκαν ίχνη επεξεργασίας στα οστά. Τα οστά πτηνών ήταν πολύ λίγα σε σχέση με το σύνολο των οστών και επιπλέον δεν υπήρχαν καθόλου ίχνη κοπής σ' αυτά, επομένως είναι πολύ δύσκολο να πει κανείς ποια αποτελούσαν θηράματα. Τα είδη που εκπροσωπούνται είναι το ξεφτέρι (*accipiter nisus*), ο θαλασσαετός (ενδημικό στις Κυκλάδες μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα), το είδος *gyrs fulvus* (κοιν. όρνιο), διάφορα είδη κουκουβάγιας, χήνας, πάπιας, πελεκάνοι και άλλα θαλάσσια πτηνά. Τέλος τα κατάλοιπα μαλακίων περιλαμβάνουν τόσο θαλάσσια όσο και χερσαία (πρωτίστως το είδος *helix figulina*), που βρίσκονταν στις περισσότερες περιπτώσεις στις ίδιες αρχαιολογικές συνάφειες, κάτι που κατά τον μελετητή τους δηλώνει την κατανάλωσή τους ως τροφή (Alexandrowicz, 2010).

Οι διατροφικές επιλογές των μεσολιθικών κατοίκων του Μαρουλά φανερώνουν μία προτίμηση σε θαλάσσιες τροφές οι οποίες ήταν εύκολα προσβάσιμες, είτε επρόκειτο για μικρά ψάρια των ακτών, είτε για θαλάσσια μαλάκια. Παράλληλα η ίδια η λιθοτεχνία της θέσης που αποτελείται από πολύ μικρό ποσοστό μικρόλιθων και μεγάλο ποσοστό φολίδων με επεξεργασία, οδοντωτών και οπέων, συνδέεται κατά τους Kaczanowska και Kozlowski περισσότερο με συλλογή και επεξεργασία τροφής, παρά με κυνήγι (Kaczanowska και Kozlowski, 2006). Τα μικρά θηλαστικά και ο αγριόχοιρος είναι ζώα που δεν ευδοκιμούσαν στο νησί μέχρι το τέλος του Πλειστόκαινου (Trantalidou, 2010, p. 171-172). Επομένως θα πρέπει να υποθέσει κανείς είτε την εισαγωγή τους από τους πρώτους μεσολιθικούς ανθρώπους, είτε την μετανάστευσή τους στο νησί πριν την έναρξη του Πρώιμου Ολόκαινου, όταν η στάθμη της θάλασσας πιθανώς δεν ήταν απαγορευτική για κάτι τέτοιο. Η ίδια υπόθεση έχει γίνει και για την πανίδα από τα Γιούρα. Το ζήτημα αυτό θα πρέπει να εξεταστεί με άλλα χαρακτηριστικά του «πολιτισμού» του Μαρουλά, όπως οι μοναδικές για τα ελληνικά δεδομένα κυκλικές οικίες και να συνδεθεί με ευρύτερα δίκτυα μετακίνησης ανθρώπων και ιδεών, θέματα που θα δούμε αναλυτικά στην τελευταία ενότητα.

Κεραμέ Ι

Μία από τις νεώτερες μεσολιθικές ανακαλύψεις, είναι η θέση Κεραμέ στην Ικαρία (εικ. 48-49). Η θέση βρίσκεται σε μικρή απόσταση, νοτιοδυτικά της περιοχής Φάρος και δίπλα σε δρόμο (Σάμψων, 2014β). Πρόκειται ουσιαστικά για μια μικρή, χαμηλή και βραχύωδη χερσόνησο, που εισχωρεί εν μέρει στη θάλασσα σχηματίζοντας εκατέρωθεν πολύ μικρούς ορμίσκους. Γεωφυσικές μελέτες έχουν αποδείξει πως στο παρελθόν εκτεινόταν αρκετά μέτρα ακόμα προς τη θάλασσα, αυξάνοντας το διαθέσιμο χώρο κατοίκησης. Αυτό που κάνει τη θέση σημαντική είναι πως αποτελεί μόλις τη δεύτερη γνωστή ανοιχτή μεσολιθική θέση μετά τον Μαρουλά και την πρώτη γενικά στο ανατολικό Αιγαίο. Η μελέτη της λοιπόν μπορεί να εισάγει νέα δεδομένα για τη δράση των μεσολιθικών ανθρώπων σε καινούριες γεωγραφικές ενότητες. Πριν την πραγματοποίηση ανασκαφής, είχε προηγηθεί από τον Σάμψων επιφανειακή έρευνα στην περιοχή από τον Φάρο μέχρι τον Άγιο Κήρυκο, όπου μαζί με όστρακα κεραμικής, είχαν συλλεχθεί πολλά λίθινα εργαλεία από οψιανό και πυριτόλιθο, με ποικίλες συγκεντρώσεις (Sampson, 2008β; Σάμψων, 2014β). Η ανασκαφή ξεκίνησε το 2007 και τελείωσε το 2008.

Ανοίχτηκαν συνολικά επτά τομές. Τα ευρήματα περιορίζονται αποκλειστικά σε λίθινα τέχνηρα, με μόνη εξαίρεση ένα όστρεο που βρέθηκε στην τομή Δ. Η λιθοτεχνία κυριαρχείται από πυριτόλιθο σε ποσοστό 48% και ακολουθεί ο οψιανός της Μήλου (30%) και οψιανός από το Γυαλί (14,2%). Ελάχιστα ήταν κάποια ακόμα από χαλαζία και αιματίτη. Ο πυριτόλιθος περιλαμβάνει και την ποικιλία του λευκού, ο οποίος έχει βρεθεί ήδη στο Μαρουλά. Στην Ικαρία πιθανώς να είναι εντόπιος, όμως η μελέτη του δεν έχει ολοκληρωθεί (Σάμψων, 2014β, p. 63-64). Εκπροσωπούνται όλα τα στάδια της εγχειρηματικής αλυσίδας μαζί με πυρήνες και τα τέχνηρα που προτιμώνται είναι οι φολίδες και πολύ σπανιότερα οι λεπίδες. Τα εργαλεία σύνολα μοιάζουν πολύ με τα αντίστοιχα από τον Μαρουλά, με μερικούς τύπους εργαλείων να είναι οπωσδήποτε ίδιοι. Οι φολίδες φέρουν επεξεργασία με οδοντώσεις ή εγκοπές, ενώ συναντώνται επίσης μικρόλιθοι, οπείς, ξέστρα, αιχμές βελών και σφηνίσκοι (εικ. 50). Η ομοιογένεια της λιθοτεχνίας σε όλες τις τομές και τα γενικότερα χαρακτηριστικά της, οδηγούν τον ανασκαφέα στο συμπέρασμα της κοινής πολιτισμικής παράδοσης των κατοίκων, που εντάσσεται στη γενικότερη «Αιγαιακή Μεσολιθική» παράδοση (Sampson, 2012; Σάμψων, 2014β). Δείγματα οψιανού από δύο τομές, χρονολογήθηκαν με την μέθοδο SIMS-SS και έδωσαν τιμές 11085 ± 3282

BP και 10152 $\pm$ 1643 BP, ενισχύοντας την τοποθέτηση του οικισμού στα πρωιμότερα στάδια της ελληνικής Μεσολιθικής αν και τα δείγματα παρουσιάζουν αρκετή απόκλιση (Liritzis and Laskaris, 2012:Σάμψων, 2014β).

Στελίδα

Μία από τις πιο πρόσφατες θέσεις είναι εκείνη της Στελίδας στη Νάξο (εικ. 51-52). Πρόκειται για την τέταρτη περίπτωση μεσολιθικής παρουσίας σε νησί του Αιγαίου με δεδομένα ανασκαφής, μετά τα Γιούρα, την Κύθνο και την Ικαρία. Ανασκάπτεται από το 2013 από τον Tristan Carter και η ανασκαφή συνεχίζεται αναμένοντας την τελική δημοσίευση (Carter et al, 2016). Αρχικός στόχος ήταν η γεωαρχαιολογική μελέτη της περιοχής, ώστε να χαρτογραφηθούν οι πηγές και η εξάπλωση του λευκού πυριτόλιθου (chert) που βρίσκεται σε φυσικά κοιτάσματα στο νησί.

Η πρώτη ύλη διαγνώστηκε πρώτη φορά από τον Séfériadès (Séfériadès, 1983) που πραγματοποίησε προκαταρκτική γεωαρχαιολογική και επιφανειακή έρευνα, συλλέγοντας λίθινα και εξετάζοντάς τα από τεχνολογική και τυπολογική σκοπιά. Τα χρονολόγησε σε μια πολύ Πρώιμη Νεολιθική ή Επί-Παλαιολιθική φάση, χωρίς απόλυτες χρονολογήσεις. Την εποχή της έρευνας του Séfériadès όμως κανένας μεσολιθικός οικισμός δεν ήταν γνωστός στο Αιγαίο, ενώ κυριαρχούσε και η άποψη του Cherry που είχε εκφραστεί μόλις δύο χρόνια πριν (Cherry, 1981) πως ο εποικισμός στα νησιά της Μεσογείου δεν είχε συμβεί πριν τη Νεολιθική Εποχή (Carter et al, 2016:Carter et al, 2017).

Η ανασκαφή ξεκίνησε με σκοπό την ακριβή ταυτοποίηση του πυριτόλιθου της Στελίδας μέσα από χημικές και πετρογραφικές αναλύσεις και την διερεύνησή του μέσα στα αρχαιολογικά στρώματα, έτσι ώστε να μπορεί να αναγνωριστεί πιθανώς και σε άλλες θέσεις. Ιδανικά θα μπορεί έτσι να συμπληρωθεί σημαντικά η εικόνα των πρώιμων μετακινήσεων και κοινωνικο-οικονομικών σχέσεων μεταξύ των μεσολιθικών ανθρώπων του ελλαδικού χώρου (Carter et al 2016, p. 277). Μέχρι στιγμής, με βάση τη μελέτη της λιθοτεχνίας, έχει επιβεβαιωθεί η χρήση του λατομείου κατά τη Μέση και Ανώτερη Παλαιολιθική αλλά και τη Μεσολιθική περίοδο, ενώ κατά τον ανασκαφέα κάποια δείγματα μπορεί τεχνολογικά να αποδοθούν μέχρι το εντυπωσιακό βάθος της Κατώτερης Παλαιολιθικής (ό.π., p. 278).

Η μεσολιθική λιθοτεχνία (**εικ. 53**) είναι κυρίως μικρολιθική σε υπόβαθρα φολίδων, ενώ οι πυρήνες έχουν προετοιμασία για την παραγωγή μικρολεπίδων και μικροφολίδων. Μεταξύ των εργαλείων επικρατούν τα οδοντωτά, οι εγκοπές και τα τερματικά ξέστρα, ενώ οι γεωμετρικοί μικρόλιθοι είναι ελάχιστοι. Παρών είναι και ο οψιανός ο οποίος έχει εξεταστεί με φασματόμετρο ακτίνων X, επιβεβαιώνοντας τη μηλιακή προέλευσή του. Η Στελίδα γίνεται έτσι η πρωιμότερη θέση της Νάξου στην οποία χρησιμοποιείται οψιανός και επιβεβαιώνονται αρχαιολογικά επαφές με το νησί της Μήλου. Εξαιρετικά σημαντικός είναι ένας πυρήνας από οψιανό για την παραγωγή φολίδων, που δείχνει μεταφορά και επεξεργασία επί τόπου (Carter et al, 2017, p. 99, fig. 4).

Τεχνολογικά, τα λίθινα μπορούν κατά τον Carter να ενταχθούν στην ίδια κατηγορία με την λιθοτεχνία από τον Μαρουλά της «Αιγαιακής Μεσολιθικής» παράδοσης και να συσχετιστούν με τις φάσεις VII-VIII της Κατώτερης Μεσολιθικής του Φράγχθι (Sampson et al, 2010, p. 42 κ. εξ.). Παράλληλα, παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες με τη λιθοτεχνία από το Σπήλαιο του Κύκλωπα την Κεραμέ I και το Λιβάρι της Κρήτης (Carter et al, 2006, p. 279-281). Τα τέχνηρα είναι διασκορπισμένα σε όλο τον λόφο και η παρουσία σ' αυτά τελειωμένων εργαλείων δείχνει πως το μέρος δεν αποτελούσε μόνο χώρο εξόρυξης, αλλά και μικρής εγκατάστασης. Η εγκατάσταση αυτή θα συνδεόταν έτσι και με τις δραστηριότητες σχετικά με την επιβίωση, όπως η συλλογή τροφής (ό.π.).

Απόλυτες χρονολογήσεις δεν υπάρχουν για τη θέση. Με βάση όμως τις ραδιοχρονολογήσεις από τον Μαρουλά και το Σπήλαιο του Κύκλωπα, οι μόνες αιγαιακές μεσολιθικές θέσεις με κοινά χαρακτηριστικά στην τεχνολογία των λίθινων, υπολογίζεται πως η δραστηριότητα των κατοίκων στη Στελίδα θα έλαβε χώρα μεταξύ 9000 και 7000 π.Χ (ό.π., p. 282). Προκύπτουν όμως πολλά θέματα προς συζήτηση πριν τοποθετηθεί η Στελίδα σε χρονολογικό άξονα με απόλυτες χρονολογήσεις, κυρίως όσον αφορά τις αποκλίσεις της Κατώτερης και Ανώτερης Μεσολιθικής μεταξύ Αιγαίου και ενδοχώρας.

Λιβάρι-Σκιάδι

Με την αναφορά στο Λιβάρι-Σκιάδι, ολοκληρώνεται η περιγραφή των ανεσκαμμένων θέσεων του ελλαδικού χώρου. Τα μεσολιθικά στρώματα της θέσης αποκαλύφθηκαν τυχαία κατά την ανασκαφή ενός νεκροταφείου της Πρώιμης Εποχής

του Χαλκού και συγκεκριμένα ενός θολωτού τάφου, μιας βραχοσκεπής και ενός τάφου-οικίας (Carter et al, 2016β). Η περιοχή Λιβάρι-Σκιάδι, βρίσκεται στη νοτιοανατολική ακτή της Κρήτης στο σημερινό νομό Λασιθίου, σχεδόν ακριβώς απέναντι από το μικρό νησί Κουφονήσι. Στο μεγαλύτερο μέρος της συνιστά μια μικρή παραθαλάσσια πεδιάδα, που στα βόρεια περιβάλλεται από μικρούς λόφους. Διάφορα εποχιακά ρέματα ρέουν, ενώ μία πηγή αναφέρεται πως παρέχει νερό όλο το χρόνο (εικ. 54-55).

Τα ίχνη μεσολιθικής κατοίκησης αναγνωρίστηκαν αποκλειστικά χάρη στα λίθινα που ήρθαν στο φως, ωστόσο τα στρώματα είναι αναμοχλευμένα εξαιτίας της διαδοχικής κατοίκησης της θέσης κατά την Ύστερη Προϊστορία (ό.π.). Την ανασκαφή ακολούθησε επιφανειακή έρευνα σε ακτίνα 20 μέτρων, που εντόπισε συνολικά 20 μεσολιθικά τέχνηρα. Το σύνολο από την ανασκαφή είναι μικρολιθικού χαρακτήρα και οι πρώτες ύλες που επικρατούν είναι εντόπια πυριτικά πετρώματα και ραδιολαρίτης. Τεχνολογικά στηρίζεται στην παραγωγή φολίδων και μικρολεπίδων, ενώ εκπροσωπούνται όλα τα στάδια της εγχειρηματικής αλυσίδας (Carter et al, 2016β, p. 90-91). Η λιθοτεχνία διακρίνεται σαφώς από την αντίστοιχη της Εποχής του Χαλκού όσο και από τη Νεολιθική. Για την τελευταία ειδικά η μελέτη δείχνει την χρήση οψιανού σε μεγάλο βαθμό, καθώς και παραγωγή λεπίδων και όχι μικρολεπίδων (Carter et al, 2016β. Βλ. και το παράδειγμα από τη μελέτη της Χριστοπούλου:Christopoulou, 1989).

Τα πλησιέστερα παράλληλα με τη λιθοτεχνία του Λιβαρίου προέρχονται από την περιοχή Πλακιά-Πρέβελης, που βρίσκεται 180 χλμ δυτικά. Εκεί έγινε επιφανειακή έρευνα το 2010 τα αποτελέσματα της οποίας θα δούμε παρακάτω, και τα λίθινα περιελάμβαναν μεταξύ άλλων μικρολιθικούς τύπους σε υπόβαθρα φολίδων (Strasser et al, 2010). Ομοιότητες παρατηρούνται επίσης σε σχέση με όλες τις φάσεις της Μεσολιθικής από το σπήλαιο του Φράγγθι, όπου στα λίθινα κυριαρχούν οι μικρόλιθοι και οι φολίδες με χαρακτηριστικά όπως εγκοπές, οδοντώσεις και δευτερογενή επεξεργασία (Carter et al, 2016β.). Ωστόσο και εδώ, ο Carter θεωρεί ασφαλέστερο να συνδεθεί η τεχνολογία του Λιβαρίου με την γενικότερη αιγαιακή παράδοση της λιθοτεχνίας που αναγνώρισε ο Σάμπσον στο Μαρουλά (ό.π.:Sampson et al, 2010).

Από τα πιο σημαντικά ευρήματα είναι 4 δείγματα από οψιανό, στα οποία εφαρμόστηκε φασματοσκοπία ακτίνων Χ και διαπιστώθηκε η μηλιακή τους προέλευση, συγκεκριμένα από την πηγή Στα Νύχια (Carter et al, 2016β, p. 92). Πρόκειται για την παλαιότερη μαρτυρία χρήσης οψιανού στην Κρήτη και έρχεται να συνδεθεί με την παλαιότερη γνωστή χρήση οψιανού από τα στρώματα του τέλους της Ανώτερης Παλαιολιθικής στο Φράγγχι και το Σχιστό, στο τέλος της 11^{ης} και στα μέσα της 15^{ης} χιλιετίας αντίστοιχα. Προκύπτει λοιπόν εκ νέου το ερώτημα για τα δίκτυα επαφών και μετακινήσεων σε όλο τον ελλαδικό χώρο, που θα εξετάσουμε στην επόμενη ενότητα.

Δαμνόνι

Το 2011, με υπόδειξη του γεωαρχαιολόγου Παναγιώτη Καρκάνα, ξεκίνησε η ανασκαφή στο σπήλαιο Δαμνόνι (θέση Δαμνόνι 3). Βρίσκεται κοντά στον Πλακιά, δίπλα στον σημερινό κόλπο Δαμνόνι (εικ. 56-57). Ορογενετικές και τεκτονικές διαδικασίες έχουν βοηθήσει να υπάρξει απότομη άνοδος του φλοιού σε εκείνο το σημείο, έτσι ώστε η περιοχή να διαφύγει την άνοδο της θαλάσσιας στάθμης που ξεκίνησε κατά το πρώιμο Ολόκαινο (Strasser et. al, 2010; Lambeck, 1996). Σήμερα, το σπήλαιο εντοπίζεται σε ύψος περίπου 100 μ. από τη θάλασσα. Η ανασκαφή είχε σκοπό να βρεθούν στρωματογραφημένα λίθινα Μεσολιθικής Εποχής, κάτι που επιτεύχθηκε ήδη από την αρχή της ανασκαφικής περιόδου (Strasser et al, 2015, p. 273-274). Ιδιαίτερα πλούσια σε ευρήματα ήταν η ενδιάμεση επιφάνεια μεταξύ 2^{ου} και 3^{ου} στρώματος, με το 3^ο να αποτελεί το παλαιοέδαφος όπου τελικά, κατά πάσα πιθανότητα, έλαβε χώρα η μεσολιθική κατοίκηση.

Τα συνολικά λίθινα από την ανασκαφή υπολογίστηκαν σε 2.300. Στην πλειονότητά τους είναι τυπικοί μεσολιθικοί μικρόλιθοι. Οι πρώτες ύλες ήταν χαλαζίας και διάφορα είδη πυριτόλιθου, εκ των οποίων η κόκκινη, μαύρη και γκρι ποικιλία, προέρχονταν από κοντινές πηγές. Η παρουσία όμως μελί και μπλε πυριτόλιθου, ίσως είναι ενδεικτική για δίκτυα επαφών με άλλες περιοχές της Κρήτης. Ακόμα πιο εντυπωσιακή ήταν η εύρεση οψιανού και μάλιστα *in situ*, η ανάλυση του οποίου αναμένεται. Πιθανότερη φαίνεται η μηλιακή προέλευση, προσθέτοντας έτσι μία ακόμα σημαντική θέση στο δίκτυο διακίνησης του υλικού αυτού (Strasser et al, 2015, p. 278).

2.2 Έρευνες επιφανείας

Οι έρευνες επιφανείας που έχουν δώσει μεσολιθικά ευρήματα πραγματοποιήθηκαν σε διάφορες περιοχές του ελληνικού χώρου και είναι αρκετά διεσπαρμένες, οπότε θα τις παρακολουθήσουμε ανά γεωγραφική ενότητα.

Ήπειρος

Στην Ήπειρο είναι εξαιρετικά σπουδαία η ανακάλυψη ιχνών μεσολιθικής παρουσίας, σε μια περιοχή μέχρι πρόσφατα κενή στον αρχαιολογικό χάρτη της περιόδου αυτής. Ευρήματα από τρεις θέσεις επιφανειακής έρευνας αυξάνουν τις περιπτώσεις κατοίκησης στην ενδοχώρα μετά από τη Θεόπετρα και την Κλεισούρα και θέτουν νέες προκλήσεις στην έρευνα σχετικά με την καθημερινή ζωή και τις στρατηγικές επιβίωσης των ανθρώπων του Πρώιμου Ολόκαινου.

Η πρώτη θέση εντοπίζεται στην Θεσπρωτία στην κοιλάδα του Κοκκυτού, βόρεια του χωριού Καρβουνάρι, όπου και έγινε επιφανειακή έρευνα από το Φινλανδικό Ινστιτούτο (χάρτης 7:εικ. 58-59). Στη βιβλιογραφία αναφέρεται ως PS 3 (Tourloukis and Palli, 2009, p. 5). Η περιοχή ήταν παλαιότερα γνωστή με το όνομα Νερότοπος. Σήμερα διατηρεί ακόμα χαρακτηριστικά που αναδεικνύουν την καταλληλότητά του για κατοίκηση: συγκεκριμένα, δύο λίμνες στα βόρεια και στα βορειοανατολικά σε μικρή απόσταση, αλλά και ο ποταμός Κοκκυτός στα ανατολικά, παρέχουν συνολικά πόσιμο νερό όλο το χρόνο. Για τους μεσολιθικούς κατοίκους το νερό θα εξασφάλιζε την επιβίωσή τους, ενώ ταυτόχρονα πιθανώς κυνηγούσαν τα ζώα που κατέφευγαν εκεί για να ξεδιψάσουν. Παράλληλα, θα ήταν ιδανικό περιβάλλον για την πρακτική της τροφосуλλογής με αρκετή ίσως ποικιλία φυτών (ό.π.). Όχι λιγότερο, ο ποταμός Κοκκυτός και τα γειτονικά όρη θα αξιοποιούνταν επιπλέον για το κυνήγι, αλλά και για την προμήθεια πρώτων υλών όπως ο πυριτόλιθος, που και σήμερα αφθονεί στις όχθες και αποτελεί την κύρια πρώτη ύλη των λίθινων που συλλέχθηκαν.

Συνολικά οι πρώτες ύλες που συναντώνται είναι ο πυριτόλιθος σε γκρι και μπεζ ποικιλίες, ακολουθούμενος από τον χαλαζίτη και σε μικρό βαθμό από άλλα πυριτικά πετρώματα. Σε πολύ μικρό ποσοστό βρίσκεται ο μελί πυριτόλιθος, γνωστός όπως είδαμε και από το Σιδάρι όπου αναφέρεται ως τοπικό πέτρωμα της Ηπείρου (Sordinas, 1970, p. 8). Σε όλες τις περιπτώσεις συναντώνται πυρήνες με φλοιό και κυρίως φολίδες με επεξεργασία. Άλλοι τύποι εργαλείων είναι τα ξέστρα, οι οπείς, λεπίδες και μικρολεπίδες, καθώς και σύνθετα εργαλεία. Οι μικρόλιθοι είναι μη

γεωμετρικοί και απουσιάζουν γνωστά σχήματα όπως τρίγωνα και τραπεζοειδή. Η ατυπικότητά τους τους συνδέει με την Ανώτερη Μεσολιθική του Φράγγχι και τα στρώματα της Κλεισούρας, όμως περισσότερα κοινά φαίνεται να έχουν με το σύνολο από το Σιδάρι. Ιδιαίτερα ο ανοιχτός γκρι πυριτόλιθος, θυμίζει την αντίστοιχη περιγραφή του Σορδίνα για τον πυριτόλιθο του τύπου «Βοϊδομάτη» (Sordinas, 1970:Tourloukis and Palli, p. 6-11). Στη θέση έχουν βρεθεί και λίθινα Μέσης και Ανώτερης Παλαιολιθικής, που τείνουν ίσως προς μια διαχρονικότητα στην κατοίκηση.

Βορειότερα, στη λεκάνη του Μέσου Καλαμά, δρομολογήθηκε ένα πρόγραμμα επιφανειακής έρευνας από το Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών υπό τη διεύθυνση της Αναπληρώτριας καθηγήτριας Κας Κουρτέση-Φιλιππάκη, κατά την πενταετία 2011-2015 (Κουρτέση-Φιλιππάκη και άλλοι, υπό δημοσίευση). Η έρευνα επικεντρώθηκε στην ευρύτερη περιοχή του ποταμού Μέσου Καλαμά (**χάρτης 7**). Στόχος ήταν η μελέτη της διαχρονικής ανθρώπινης παρουσίας στην βόρεια Θεσπρωτία, μιας περιοχής που δεν είχε γίνει αντικείμενο συστηματικής έρευνας. Η γεωλογική και γεωαρχαιολογική μελέτη ήταν επίσης απαραίτητη για τον εντοπισμό των πετρωμάτων φλύσχη που είναι επιρρεπή σε διάβρωση και θα είχαν επιφέρει απώλεια αρχαιολογικού υλικού. Τελικά η έρευνα επικεντρώθηκε στις περιοχές που είχαν ως υπόβαθρο τον ασβεστόλιθο, καθώς και στις θέσεις σε αποθέσεις ερυθρογής. Από τις περιοχές ερεύνης συλλέχθηκαν παλαιολιθικά, μεσολιθικά, αλλά και τέχνηρα μεταγενέστερων εποχών. Η μοναδική θέση που απέδωσε τα τελευταία ήταν η θέση Ντούλκα (1016) που τοποθετείται στις δυτικές παρειές του ομώνυμου ορεινού όγκου που βρίσκεται ανάμεσα στα σημερινά χωριά Παραπόταμος και Γεροπλάτανος. Η λιθοτεχνία, η μελέτη της οποίας είναι σε εξέλιξη, αποτελείται από φολίδες και σε μικρότερο ποσοστό από λεπίδες. Πρώτη ύλη είναι μία ποικιλία γκριζογάλανου πυριτόλιθου χωρίς πατίνα, ο οποίος πιθανότατα είναι εντόπιος.

Σε συνάρτηση με τις δύο προηγούμενες θέσεις βρίσκονται οι θέσεις που εντοπίστηκαν στους ορεινούς όγκους των Γρεβενών και φαίνεται ότι καταθέτουν επίσης πολύ ενδιαφέροντα δεδομένα (**χάρτης 8**:Ευστρατίου και άλλοι, 2003). Σκοπός ήταν η έρευνα περιοχών που θα διαφοροποιούνταν από τα πρότυπα κατοίκησης πληθυσμών της Εποχής του Λίθου σε πεδινές ή ημιορεινές περιοχές, χωρίς την παρεμβολή ορεινών όγκων ως εμπόδια επικοινωνίας. Οι θέσεις που επιλέχθηκαν

βρίσκονταν σε υψόμετρο τουλάχιστον 1600 μ. και διέθεταν όλα τα χαρακτηριστικά που ήταν απαραίτητα για την επιβίωση των κυνηγών-τροφοσυλλεκτών όπως πρώτες ύλες, δάση για καύσιμη ύλη, πρόσβαση σε πόσιμο νερό (μάλιστα σε πολύ κοντινή απόσταση), αλλά και γεωμορφολογία κατάλληλη για παραμονή, δηλαδή σχετικά επίπεδα και όχι απότομα εδάφη. Παράλληλα, η περιοχή των Γρεβενών συνορεύει στα δυτικά με τις γνωστές παλαιολιθικές θέσεις της Μποΐλας και της Καστρίτσας. Τα τέχνηρα, που πιθανώς ανήκουν στη Μεσολιθική Εποχή, εντοπίστηκαν σε υπαίθριες θέσεις και περιλαμβάνουν κυρίως μικρούς πρισματικούς πυρήνες και μικρολεπίδες. Όμως το σημαντικότερο ίσως όλων είναι πως η πρώτη ύλη τους είναι μια ποικιλία μαύρου-γκρι και καφέ πυριτόλιθου άγνωστης προέλευσης και πάντως όχι εντόπια. Συνολικά, η περαιτέρω μελέτη των θέσεων και άλλων παρόμοιων είναι απαραίτητη για να ρίξει κι άλλο φως στα νέα δεδομένα μετακινήσεων και επαφών που φαίνονται να προκύπτουν.

Πελοπόννησος

Τα ευρήματα προέρχονται από την περιοχή της Αργολίδας (**χάρτης 1**). Αρχικά σε δύο θέσεις (findspots 200-201) στο φαράγγι της Κλεισούρας, που ανακάλυψε και δημοσίευσε ο Runnels (Runnels, 1996), εντοπίστηκαν λίθινα Μεσολιθικής Εποχής (**εικ. 60**). Η πρώτη ύλη των λίθινων ήταν πυριτόλιθος και τεχνολογικά, αποτελούνται από πυρήνες για παραγωγή λεπίδων, λεπίδες με ράχη, φολίδες με επεξεργασία, τερματικά ξέστρα και ίσως ελάχιστους μικρόλιθους (Runnels, 1996, p. 31-33). Ο μελετητής τους τα θεωρεί ανάλογα με τα αντίστοιχα από την Κατώτερη Μεσολιθική του Φράγγθι και πιστεύει ότι αντιπροσωπεύουν μία, σχεδόν ταυτόχρονη, προσωρινή εγκατάσταση (basecamp), χωρίς να δηλώνουν εξειδικευμένες δραστηριότητες.

Ο Runnels μαζί με ομάδα αρχαιολόγων, ερεύνησαν και μία πληθώρα θέσεων στην ευρύτερη περιοχή του Ναυπλίου και των χωριών Κάνδια και Βιβάρι (Runnels et al, 2005). Η ιδέα ήταν πρωτότυπη, γιατί έθεσε ως προαπαιτούμενα των περιοχών που θα επιλέγονταν για έρευνα συγκεκριμένα περιβαλλοντικά χαρακτηριστικά. Συγκεκριμένα, λήφθηκε υπ' όψιν η άνοδος της στάθμης της θάλασσας και η αντικατάσταση της στέππας από πυκνά δάση κατά το Πρωίμο Ολόκαινο. Η κατοίκηση σε τέτοιες συνθήκες θα ευνοούνταν σε σπήλαια και βραχοσκεπές, ή και σε ανοιχτές θέσεις, πάντα όμως σε συνδυασμό με πρόσβαση σε πόσιμο νερό, άγριους καρπούς, θαλάσσιες διατροφικές πηγές και πανίδα του δάσους όπως αγριόχοιροι και

ελάφια. Παρόμοια χαρακτηριστικά είχε η προς εξέταση περιοχή όπου ακόμα και σήμερα υπάρχουν φυσικές πηγές πόσιμου νερού, ενώ ο ποταμός Γιαννακάκης ρέει όλο το χρόνο δημιουργώντας αρόσιμες περιοχές ή και βάλτους. Η περιοχή στο παρελθόν θα προσέλκυε εξίσου ανθρώπους και ζώα, ενώ τα σπήλαια και οι βραχοσκεπές θα επόπτευαν το χώρο από αρκετό ύψος. Οι γεωφυσικές μελέτες τέλος έδειξαν ότι, περί το 9000 BP, η απόσταση της ακτογραμμής θα ήταν παρόμοια με τη σημερινή, κάτι που δείχνει ότι καμία θέση δεν θα απείχε πολύ από τη θάλασσα (Runnels et al, 2005, p. 261-266).

Οι θέσεις έξω από τις οποίες βρέθηκαν διασκορπισμένα τα λίθινα ήταν στην πλειονότητά τους σπήλαια και βραχοσκεπές, ενώ μόλις 2 ήταν υπαίθριες θέσεις (**εικ. 61-63**). Όλες βρίσκονταν κοντά σε πηγές μιας ποικιλίας καφέ-κόκκινου ραδιολαρίτη που αφθονεί στην περιοχή και στον οποίο ήταν λαξευμένα τα περισσότερα λίθινα. Οι τύποι μεσολιθικών τεχνέργων που επικρατούσαν ήταν ξέστρα, εγκοπές, άλλα λίθινα με δευτερογενή επεξεργασία, γεωμετρικοί μικρόλιθοι και σύνθετα εργαλεία. Αξιοσημείωτη ήταν η παρουσία οψιανού σε έναν μικρόλιθο, πιθανώς μεσολιθικό (ό.π.,270). Οι θέσεις ερμηνεύτηκαν ως προσωρινοί σταθμοί, πιθανώς κυνηγετικοί ή άλλων δραστηριοτήτων. Σε κάποιες από αυτές, στις οποίες περιλαμβάνεται και μία ανοιχτή θέση, βρέθηκαν πυρήνες ραδιολαρίτη που δείχνουν ότι αποτελούσαν σταθμούς λάξευσης και επεξεργασίας πρώτων υλών. Τα λίθινα συσχετίζονται με όλες τις φάσεις του Φράγχθι, αλλά ειδικότερα, λόγω απουσίας πολλών μικρόλιθων, με την Κατώτερη Μεσολιθική και στη συνέχεια με την ανάλογη λιθοτεχνία του στρώματος 5 της Κλεισούρας (Runnels et al, 2005, p. 276-277).

Σποράδες

Στην Αλόνησο, διάφορες θέσεις ερευνήθηκαν με συστηματική επιφανειακή έρευνα (Παναγοπούλου και άλλοι, 2001:**χάρτης 2**). Τα κύρια χαρακτηριστικά ήταν η μικρή έκταση και η μικρή πυκνότητα ευρημάτων, όπως και η έλλειψη αμιγώς παλαιολιθικών ή μεσολιθικών θέσεων. Οι τομείς που περιείχαν μεσολιθικά ευρήματα ήταν ο τομέας Γέρακα, ο τομέας Γλυφά, ο τομέας Λεπτός Γιαλός και ο τομέας Κοκκινόκαστρο. Όλες οι θέσεις βρίσκονται στα ανατολικά και μία (Γέρακας) στα βόρεια του νησιού.

Επρόκειτο τόσο για μεγάλες όσο και για μικρές συγκεντρώσεις (sites και findspots). Οι πρώτες ύλες είναι κοινές για όλες τις περιοχές και περιλαμβάνουν

καστανόχρωμο πυριτόλιθο με πορσελανώδη υφή, ο οποίος αναφέρεται και ως πορσελανίτης, και λεπτόκοκκο χαλαζία σε μικρό ποσοστό. Και τα δύο υλικά έχουν καλή θραυστική ιδιότητα, ενώ χρησιμοποιούνται τόσο από πρωτογενείς όσο και από δευτερογενείς αποθέσεις κατά κύριο λόγο κροκάλες σε όχθες ποταμών, όπως στην περίπτωση του τομέα Γλυφά (Παναγοπούλου και άλλοι, 2001). Πολλές πρωτογενείς πηγές πορσελανίτη και κατά συνέπεια ίσως και μεσολιθικές θέσεις, έχουν κατακλυστεί σήμερα από τη θάλασσα λόγω της ανόδου της στάθμης που έλαβε χώρα κατά το Πρώιμο Ολόκαινο (ό.π.). Η λιθοτεχνία περιλαμβάνει μεσαίους καθώς και υπερμικρολιθικούς πυρήνες, γεωμετρικούς μικρόλιθους, μικρολεπίδες, μικροφολίδες και ξέστρα.

Κυκλάδες

Επιφανειακή έρευνα (Sampson et al, 2010, p. 65-67) στα κεντρικά και βόρεια της Κύθνου (χάρτης 3), εντόπισε πέντε μεσολιθικές θέσεις στις οποίες έγινε συλλογή λίθινων: 1) Η θέση Άγιος Σώστης βόρεια του Μαρουλά 2) Μία θέση ανώνυμη στα δυτικά των Λουτρών που αναφέρεται ήδη από τον Honea 3) Μία ακόμα ανώνυμη θέση στα ανατολικά κοντά στη Νάουσα 4) Μία θέση κοντά στο ακρωτήρι Αγία Ειρήνη, λίγο νότια από τον Μαρουλά.

Ο Άγιος Σώστης βρίσκεται σε ένα ακρωτήρι βόρεια του Μαρουλά, με παρόμοια γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά. Συλλέχθηκαν 60 συνολικά λίθινα εκ των οποίων 47 ήταν από οψιανό, 8 από χαλαζία, 7 από τον λευκό πατιναρισμένο πυριτόλιθο που βρέθηκε στο Μαρουλά και 1 από χαλαζίτη. Εντοπίστηκαν πυρήνες από χαλαζίτη και υπερμικρολιθικοί πυρήνες από οψιανό για την παραγωγή μικρολεπίδων και φολίδων. Ομοιότητες με τον Μαρουλά υπάρχουν τόσο από την άποψη των πρώτων υλών, όσο και των τεχνολογικών χαρακτηριστικών, υποδηλώνοντας μια κοινή παράδοση παραγωγής λίθινων.

Η θέση δυτικά των Λουτρών (Site KT-38) βρίσκεται σε πεδιάδα. Από τον Honea συλλέχθηκαν 20 τέχνηρα από οψιανό, ένα από τον λευκό πυριτόλιθο και ένα από χαλαζία. Πυρήνες δεν βρέθηκαν παρά μόνο λεπίδες, φολίδες και παράγωγα της λάξευσης. Και εδώ η επιλογή των πρώτων υλών και η τεχνολογία, υποδηλώνουν ομοιότητες με τον Μαρουλά.

Στη Νάουσα, η θέση είναι μέρος ενός ακρωτηρίου στα ανατολικά του κεντρικού μέρους του νησιού. Απέδωσε ένα μικρό σύνολο 22 λίθινων, 16 από οψιανό και 6 από χαλαζία. Ανήκει κι αυτή πιθανώς στη σειρά των θέσεων που αποτελούν μικρές εποχιακές εγκαταστάσεις αλιέων-τροφοσυλλεκτών, καθώς και στην κοινή πολιτισμική παράδοση του Μαρουλά.

Η Αγία Ειρήνη βρίσκεται στα νοτιοανατολικά των Λουτρών, όπου εντοπίστηκε ένας μικρός αριθμός λίθινων από χαλαζία, ενώ απουσίαζε τόσο ο οψιανός όσο και ο πυριτόλιθος.

Η θέση KT-20 αναφέρεται από τον Honea, όμως είναι αβέβαιη η τοποθεσία της. Περισσότερα από 300 κομμάτια είναι μεσολιθικά, η πλειοψηφία από οψιανό, 2 από χαλαζία και ένα από λευκό πυριτόλιθο. Τα τελειωμένα εργαλεία είναι 30 και παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες με αντίστοιχα από τον Μαρουλά.

Στη Νάξο (**χάρτης 4**), πραγματοποιήθηκε επιφανειακή έρευνα στην ευρύτερη περιοχή του Ροού κοντά στην Αγιασσό (Sampson et al, 2012) (Sampson, 2016). Η θέση, την οποία έχει επισκεφθεί και ο γράφων, είναι ακριβώς δίπλα στη θάλασσα και επηρεάζεται έντονα από φαινόμενα διάβρωσης, οπότε δεν προσφέρεται για ανασκαφή. Είναι φανερό παρ' όλα αυτά πως ακολουθεί το μοτίβο της μεσολιθικής κατοίκησης σε παραθαλάσσια μέρη. Η λιθοτεχνία αποτελείται κυρίως από οψιανό και λιγότερο από ένα είδος λευκού πατιναρισμένου πυριτόλιθου (ίσως από το λατομείο της Στελίδας που βρίσκεται σε μικρή απόσταση;) και από χαλαζία. Ο οψιανός, αν και δεν έχουν ολοκληρωθεί οι πετρογραφικές αναλύσεις, έχει πιθανότερη προέλευση τη Μήλο (Sampson et al, 2016). Εξάλλου, από τα νησιά του Αιγαίου με μεσολιθικά ίχνη η Νάξος είναι το πλησιέστερο στη Μήλο και μάλιστα με μια συστάδα νησιών ενδιάμεσα, χρήσιμων ως ενδιάμεσοι σταθμοί. Τεχνολογικά, τα λίθινα τοποθετούνται στην ίδια αιγαιακή παράδοση που έχει αναφερθεί και για τις άλλες θέσεις (Sampson, 2016, p. 270). Οι απόλυτες χρονολογήσεις αναμένονται.

Ανατολικό Αιγαίο

Στην Ικαρία (**χάρτης 5**), στη θέση Νίφι 3, σε χαμηλό πλάτωμα δίπλα από ρεματιά, συλλέχθηκαν τέχνηρα λευκού πυριτόλιθου μεσολιθικών τύπων. Επίσης, στις θέσεις Συκιές και Νίφι 2 συλλέχθηκαν θραύσματα λευκού πυριτόλιθου αλλά και θραύσματα οψιανού. Στην περίπτωση των θέσεων Νίφι 2 και 3, αναφέρεται η προέλευση του

οψιανού τόσο από το Γυαλί όσο και από τη Μήλο (Sampson et al, 2012, p. 36-38; Σάμψων, 2014β, p. 21)

Δωδεκάνησα

Η μοναδική γνωστή μεσολιθική θέση των Δωδεκανήσων βρίσκεται στο νησάκι Χάλκη, σε πολύ μικρή απόσταση δυτικά της Ρόδου (**χάρτης 6**). Βραχώδες και άνυδρο, αποτελείται σε μεγάλο ποσοστό από ασβεστολιθικά πετρώματα (Sampson et al, 2016). Λόγω του αφιλόξενου τοπίου και των ελάχιστων επίπεδων εκτάσεων δεν προσφέρεται για κατοίκηση και ακόμα και σήμερα υπάρχουν μόνο λίγα σπίτια στα νοτιοανατολικά, κοντά στο μοναδικό λιμάνι του νησιού, όπου συναντάται και η περισσότερη βλάστηση (ό.π.).

Τα λίθινα τέχνηρα ανακαλύφθηκαν στην περιοχή Αρέτα στα βόρεια του νησιού, όπου σχηματίζεται μια μικρή φυσική παραλία (**εικ. 64**). Δίπλα στην παραλία, αναφέρεται ένα πηγάδι που συλλέγει πόσιμο νερό. Πολλές αναβαθμίδες χτίστηκαν στο παρελθόν, πιθανώς μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, για να προστατέψουν κάποιες καλλιέργειες που υφίσταντο στην περιοχή και υδρεύονταν από το πηγάδι. Αυτές είναι πολύ διαβρωμένες σήμερα. Στην έκταση αυτή των αναβαθμίδων, περίπου 25000 τ.μ., εντοπίστηκαν μεγάλες ποσότητες τεχνέργων ανάμεσα στις οποίες κυριαρχεί ο οψιανός. Ένα σπήλαιο που δεν έχει ερευνηθεί ακόμα, ίσως παρέχει περισσότερα δεδομένα στο μέλλον σχετικά με μεσολιθική κατοίκηση (Sampson et al, 2016, p. 231-32). Ο οψιανός έχει προέλευση από το Γυαλί σε ποσοστό 41,8%, επικρατεί όμως εκείνος από τη Μήλο σε ποσοστό 43,4%. Πολύ σημαντικό είναι το γεγονός ότι και από τα δύο αυτά υλικά βρέθηκαν πυρήνες. Άλλες πρώτες ύλες είναι ένα είδος καφέ-κόκκινου αδιαφανούς πυριτόλιθου (10,1%) και γκρι διαυγούς πυριτόλιθου (4,1%). Βρέθηκαν ακόμα ένας πυρήνας από ραδιολαρίτη, λεπίδες, φολίδες, τερματικά ξέστρα, μικρόλιθοι και γεωμετρικοί μικρόλιθοι, και δύο τέχνηρα από άλλα πυριτικά πετρώματα. Τεχνολογικά υπάρχουν ομοιότητες με την αιγαιακή παράδοση, αλλά και διαφορές. Οι τελευταίες μάλιστα, υποστηρίζεται πως οφείλονται στη διαφορετική ποιότητα των υλικών προς επεξεργασία και δεν αντανakλούν κάποια άλλη λειτουργία των εργαλείων (ό.π., p. 237). Επίσης, πιθανώς δείχνουν την εγκατάσταση μιας ομάδας που είχε μετακινηθεί εκεί για συγκεκριμένες δραστηριότητες, χωρίς πρόθεση να εγκατασταθεί μόνιμα στο νησί. Δεν προσδιορίζεται η προέλευση του ραδιολαρίτη και των πυριτικών πετρωμάτων, πάντως αν είναι εξωγενή, τότε όλες οι πρώτες ύλες

είχαν μεταφερθεί μαζί με τους κατοίκους με σκοπό την προσωρινή παραμονή στην περιοχή για αδιευκρίνιστο λόγο.

Κρήτη

Στα πλαίσια του προγράμματος Plakias Survey Project, ερευνήθηκαν διάφορες θέσεις της νότιας Κρήτης που θεωρήθηκε ότι μπορεί να ανήκαν στη Μεσολιθική περίοδο. Η περιοχή ερεύνης εκτεινόταν από τον Πλακιά μέχρι και τον Άγιο Παύλο προς τα νοτιοδυτικά, ενώ εξετάστηκαν όλα τα σπήλαια και οι βραχοσκεπές που απείχαν μέχρι 5 χλμ. από τη θάλασσα. Ο λόγος γι αυτό ήταν πως θεωρήθηκε ένα σημείο που δεν απείχε πολύ από το επίπεδο της θάλασσας κατά το Πρώιμο Ολόκαινο. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε το 2008 και 2009 και εντοπίστηκαν συνολικά 20 μεσολιθικές θέσεις (εικ. 65-67: Strasser et al, 2010, p. 154-155, 162).

Τα λίθινα φαίνεται πως είχαν μετακινηθεί από την αρχική τους θέση λόγω της διάβρωσης, ωστόσο η μετακίνηση αυτή ήταν μάλλον αμελητέα. Αυτό βοήθησε ώστε να μπορεί να μελετηθεί το αρχικό αποθετικό τους περιβάλλον (Strasser et al, 2010 p. 158-159). Τα ευρήματα ανήκαν τόσο στην Παλαιολιθική όσο και στη Μεσολιθική περίοδο, ενώ σε λίγες περιπτώσεις βρέθηκαν μαζί στην ίδια θέση. Κάποτε εντοπίζονται μέσα σε ιζηματογενείς αποθέσεις, οπότε μπορούν να θεωρηθούν *in situ* και κατάλληλα για χρονολόγηση (Strasser et al, 2010, p. 160-162). Οι καθαρά μεσολιθικές θέσεις έφταναν τις 20 και ήταν περιορισμένης έκτασης, ενώ συλλέχθηκαν συνολικά μόλις 100 λίθινα. Τα στοιχεία αυτά έδειχναν μια προσωρινή κατοίκηση (Strasser et al 2010, p. 164). Τόσο για τα Μεσολιθικά όσο και για τα Παλαιολιθικά εργαλεία, κυρίαρχη πρώτη ύλη ήταν ο λευκός γαλακτώδης χαλαζίας (milky quartz), τοπικής προέλευσης. Πολύ λιγότερα λίθινα ήταν λαξευμένα σε χαλαζίτη, επίσης τοπικής προέλευσης, ενώ χρησιμοποιήθηκε και πυριτόλιθος, μόνο για τα μεσολιθικά εργαλεία και σε μικρό ποσοστό. Ο τελευταίος ήταν πιθανότατα εισηγμένος. Ο γαλακτώδης χαλαζίας και ο πυριτόλιθος είναι άφθονοι και εντοπίζονται ακόμα και σήμερα δίπλα σε όχθες ποταμών και σε παραλίες, σε μορφή μεγάλων κροκάλων (Strasser et al 2010, p. 161).

Δεν υπάρχουν ακόμα ραδιοχρονολογήσεις, ωστόσο η τεχνολογική παράδοση των λίθινων, μπορεί να τα τοποθετήσει σε ανάλογο στάδιο με τα στρώματα VII και VIII της Ανώτερης Μεσολιθικής του Φράγχθι (Perlès, 1990). Ομοιότητες παρατηρούνται και με σύνολα άλλων θέσεων όπως το Σιδάρι, το σπήλαιο 1 της Κλεισούρας, ο

Μαρουλάς και η Θεόπετρα (Strasser et al, 2010, p. 164). Απουσιάζουν άλλα χαρακτηριστικά που θα έτειναν προς την Ανώτερη Παλαιολιθική ή την αρχή της Νεολιθικής. Τελικά πιθανότερη θεωρείται η τοποθέτησή τους κατά το Πρώιμο Ολόκαινο, 9 με 11.000 χρόνια BP. (Strasser et. al. 2010, p. 171).

Τελευταία πρέπει να αναφερθεί η περίπτωση της Γαύδου. Σε επιφανειακή έρευνα που έλαβε χώρα μεταξύ 1994 και 1996 στο νησί, εντοπίστηκαν λίθινα που κάλυπταν ένα εντυπωσιακό εύρος, από την Κατώτερη Παλαιολιθική έως και την Εποχή του Χαλκού (Koraka et al, 1994-1996) (Koraka and Matzanas, 2009). Τα λίθινα προ-νεολιθικής περιόδου αναφέρεται πως, βάσει τεχνολογικών χαρακτηριστικών, δεν ανήκουν καθαρά σε μια Μεσολιθική φάση, παρά περισσότερο σε μια Τελική Παλαιολιθική-Επιπαλαιολιθική. Πρώτη ύλη σε όλες τις περιπτώσεις είναι μια ποικιλία μαύρου πυριτόλιθου. Κάποιοι μικρόλιθοι μπορούν ίσως να χρονολογηθούν στην 11^η χιλιετία (Koraka and Matzanas, 2009). Απουσιάζουν τόσο χαρακτηριστικά σχήματα, γνωστά από άλλες ελληνικές μεσολιθικές θέσεις, όσο και γεωμετρικοί μικρόλιθοι. Μία αιχμή βέλους μπορεί ίσως να αποδοθεί σε μια Ύστερη Μεσολιθική φάση. Τέλος, μία αιχμή βέλους από μηλιακό οψιανό ενός τύπου που ανάγεται στην 11^η χιλιετία, αποτελεί ένα από τα πρωιμότερα στοιχεία διακίνησης του υλικού αυτού. Η Γαύδος γίνεται έτσι το πιο απομακρυσμένο σημείο που διαδόθηκε ποτέ ο οψιανός σε ολόκληρο τον ελλαδικό χώρο.

ΜΕΡΟΣ 3^ο :

ΣΥΖΗΤΗΣΗ ΚΑΙ ΣΥΝΘΕΣΗ

3.1 Μεθοδολογικά ζητήματα και Χρονολόγηση

Τα ζητήματα που θα συζητηθούν παρακάτω αφορούν κυρίως τη συγκρότηση της στρωματογραφικής ακολουθίας, την αρχαιολογική συνάφεια καθώς και την προσέγγιση του αρχαιολογικού υλικού. Σκοπός είναι να διερευνηθούν οι λόγοι που μπορεί να επηρεάζουν, ή και να περιπλέκουν τα συμπεράσματα που εξάγονται από τη μελέτη των ευρημάτων μίας θέσης. Λαμβάνονται υπ' όψιν δύο κύριες παράμετροι, οι απόλυτες χρονολογήσεις με φυσικές και χημικές μεθόδους και οι σχετικές χρονολογήσεις με βάση τυπολογικές συγκρίσεις των λίθινων τεχνέργων. Με τη βοήθεια πινάκων, επιδιώκεται να φανεί η σχέση μεταξύ τους και οι περιπτώσεις συμφωνίας ή διαφωνίας των δεδομένων.

Σε κάθε ανασκαφή, τα μεσολιθικά στρώματα αποτελούνται από συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και ποτέ κανένα στρώμα δεν είναι ίδιο με το άλλο. Η αρχαιολογική συνάφεια, συνοδεύει πάντα τις απόλυτες χρονολογήσεις, έτσι ώστε αυτές να μην μπορούν να θεωρηθούν ως θέσφατες, αλλά να πρέπει να *συγκριθούν* με τις υπόλοιπες και το ανασκαφικό περιβάλλον από το οποίο προέρχονται (**πίνακες 1-2**). Επομένως, αν είναι κάπου χρήσιμοι οι αριθμοί είναι για να βάλουν την αρχαιολογική θέση σε ένα πλαίσιο αναφοράς, προκειμένου να «επικοινωνήσουν» μαζί της οι υπόλοιπες θέσεις με τα ευρήματά τους.

Ένα ζήτημα που προκύπτει είναι η αξιοπιστία των μεθόδων χρονολόγησης για κάθε εύρημα ξεχωριστά. Πόσο αξιόπιστη δηλαδή είναι η ραδιοχρονολόγηση ενός οργανικού υλικού και πόσο η χρονολόγηση οψιανού με προχωρημένες χημικές μεθόδους; Είναι ασφαλές να συσχετίσουμε έναν οψιανό από μία θέση, με ένα οστό από άλλη, τα οποία τοποθετούνται στο ίδιο χρονολογικό εύρος; Είναι ακόμα το ίδιο ασφαλές η συνεξέταση δύο διαφορετικών υλικών που βρέθηκαν *in situ*, όπως πχ ένα οστό και ένα κατάλοιπο άνθρακα; Πολύ χαρακτηριστική είναι η περίπτωση μεσολιθικής ταφής της Θεόπετρας, όπου δύο διαφορετικές χρονολογήσεις, έδωσαν τιμές 8070 $\pm$ 60 BP και 9275 $\pm$ 75 BP αντίστοιχα. Εδώ βέβαια πρόκειται για

καταφανή διαφορά στα στρώματα, μιας και η ταφή είχε ανοιχτεί σε παλαιότερες αποθέσεις. Όμως πόσο έγκυρη μπορεί να είναι τελικά η σύγκριση δύο δειγμάτων από διαφορετικές θέσεις, που θεωρείται ότι αντιστοιχούν στις ίδιες μεσολιθικές φάσεις; Επιπλέον, πόσο αντιπροσωπευτικά της ανθρώπινης παρουσίας είναι τα δείγματα που *επιλέξαμε* ή είχαμε στη διάθεσή μας για να χρονολογήσουμε και πόσο αυτά δηλώνουν κατοίκηση ή απλά δράση που σχετίζεται με τη θέση;

Η σχετική χρονολόγηση, κυρίως μέσω της τυπολογίας των λίθινων, δρα συμπληρωματικά με τις απόλυτες χρονολογήσεις. Η τυπολογική και τεχνολογική ανάλυση και σύγκριση, προσφέρει ένα ευρύ πεδίο διερεύνησης της παρουσίας και δράσης των μεσολιθικών ανθρώπων, ενώ παράλληλα είναι ο μοναδικός τρόπος να συσχετιστούν οι ανασκαμμένες με τις επιφανειακές θέσεις. Παρακάτω δεν θα προχωρήσω σε λεπτομερείς τεχνοτυπολογικές συγκρίσεις, αλλά θα περιοριστώ στην αναφορά συγκεντρωτικά των στοιχείων που αναδεικνύουν τα κοινά σημεία μεταξύ των λιθοταχικών συνόλων των θέσεων.

Ένα μεθοδολογικό ζήτημα που συνδέεται με την μελέτη των λίθινων, είναι η αναλογία ανεσκαμμένων και επιφανειακά ερευνημένων θέσεων. Στα **διαγράμματα 1 και 3-4**, βλέπουμε την κατανομή ανεσκαμμένων θέσεων και επιφανειακών ερευνών, καθώς και τη διασπορά τους, ανά γεωγραφική περιφέρεια. Με βάση το πρώτο διάγραμμα, συμπεραίνουμε ότι η Στερεά Ελλάδα περιλαμβάνει την πλειοψηφία των μεσολιθικών θέσεων, ενώ ισάξια εκπροσωπούνται η Θεσσαλία, οι Σποράδες και το ανατολικό Αιγαίο και αντίστοιχα η Πελοπόννησος και η Κρήτη. Συνυπολογίζοντας τις επιφανειακές θέσεις (**διάγραμμα 3**), παρατηρούμε ότι η συνολική μεσολιθική παρουσία στην Κρήτη και την Πελοπόννησο, αναδεικνύεται κατά πολλές φορές εντονότερη από όλες τις υπόλοιπες, ενώ ακολουθούν οι Κυκλάδες, οι Σποράδες και έπειτα η Στερεά Ελλάδα. Επομένως είναι βασικός ο διαχωρισμός μεταξύ της μεσολιθικής παρουσίας γενικότερα, που συνάγεται από την εμφάνιση λίθινων τεχνέργων επιφανειακά και της κατοίκησης ειδικότερα, που συνάγεται από τα υπόλοιπα συνευρήματα των ανεσκαμμένων θέσεων. Στην πρώτη περίπτωση είναι αδύνατον να υπολογίσει κανείς τη διάρκεια παραμονής στη θέση, ενώ στη δεύτερη οι ραδιοχρονολογήσεις, όπως αναφέραμε, μπορούν να δώσουν κάποιες απαντήσεις. Εδώ βέβαια, θα πρέπει να προστεθεί και το πανταχού παρόν πρόβλημα της έλλειψης ορισμένων τελικών δημοσιεύσεων. Η δυναμική της μεσολιθικής παρουσίας πάντως

σε κάθε περίπτωση, θα πρέπει να εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τη δυναμική του τοπίου να παρέχει τροφή, νερό και πρώτες ύλες.

Ενα επιπλέον ερώτημα είναι αν η επιφανειακή έρευνα πολλών μεσολιθικών θέσεων που απέχουν πολύ λίγο μεταξύ τους, μπορεί να εκληφθεί πραγματικά ως έντονη κατοίκηση. Μήπως πρόκειται για ένα επεισόδιο προσωρινής εγκατάστασης που απλώνεται σε μεγάλη έκταση; Ή ακόμα για πολλά επεισόδια που όμως τοποθετούνται σε πολύ περιορισμένο χρονικό διάστημα; Τελικά η προτίμηση θέσεων και περιοχών για έρευνα ή ακόμα και οι συγκυρίες μπορεί να μας έχουν δώσει μια στρεβλή εικόνα για τη Μεσολιθική Εποχή εις βάρος άλλων περιοχών που έχουν μελετηθεί πολύ λίγο. Η στρεβλή εικόνα έτσι επιτείνεται και από τις περιορισμένες ραδιοχρονολογήσεις που αναφέρθηκαν. Η επισημάνση αυτή γίνεται για να τονιστεί η αναπόφευκτη παροδικότητα των επόμενων πορισμάτων της συγκεκριμένης εργασίας.

3.1.1 Απόλυτες χρονολογήσεις

Στον **πίνακα 2**, βλέπουμε όλες τις τελευταίες ραδιοχρονολογήσεις από την Ανώτερη Παλαιολιθική, και στον **πίνακα 1**, τις πρωιμότερες της Μεσολιθικής, για κάθε θέση. Σε κάθε περίπτωση, παρατηρείται κενό κατοίκησης, από μερικές εκατοντάδες, ως και χιλιάδες χρόνια, ενώ για μερικές ανασκαμμένες θέσεις δεν υπάρχουν αρχαιολογικά ευρήματα που να αποδίδονται στην Ανώτερη Παλαιολιθική. Με βάση τα δεδομένα των πινάκων, μπορούμε να κάνουμε τις εξής παρατηρήσεις: Η παλαιότερη κατοίκηση στη Μεσολιθική Εποχή, φαίνεται να υπάρχει στη θέση Κεραμέ I, με βάση τα δείγματα οψιανού, από τη 12^η ως την 11^η χιλιετία π.Χ. Ακολουθεί το Σπήλαιο Σαρακηνού, με παλαιότερη χρονολόγηση στο τέλος 11^{ης} και 10^η χιλιετίας π.Χ., κατόπιν το Σπήλαιο Σχιστού στα μέσα της 10^{ης}. Επεται το Σπήλαιο Κύκλωπα στο τέλος της 10^{ης} χιλιετίας και περίπου 100 χρόνια μετά, το Φράγχθι, η Κλεισούρα και η Θεόπετρα στην ίδια περίοδο. Τέλος, ο Μαρουλάς και το Σιδάρι έρχονται στο προσκήνιο κατά την 9^η και 8^η χιλιετία αντίστοιχα.

Η Ανώτερη Παλαιολιθική, μαρτυρείται στο Φράγχθι μέχρι τα μέσα της 11^{ης} χιλιετίας (Perlès 1987:Stiner and Munro 2010:Farrand, 2000), στην Κλεισούρα μέχρι τα μέσα της 13^{ης}, στη Θεόπετρα στα τέλη της 11^{ης}, στο Σπήλαιο Σαρακηνού στις αρχές της 12^{ης}, στη Στελίδα μέχρι το τέλος της 12^{ης} και στο Σπήλαιο Σχιστού έως τα μέσα της 15^{ης} χιλιετίας. Οι απόλυτες χρονολογήσεις δείχνουν σε κάθε περίπτωση κενά πολλών εκατοντάδων ή και χιλιάδων χρόνων. Το μικρότερο εντοπίζεται στο

Φράγχθι, όπου τα πρώτα δείγματα μεσολιθικής παρουσίας απέχουν περίπου 900 χρόνια από την τελευταία παλαιολιθική κατοίκηση και ακολουθεί το Σπήλαιο Σαρακηνού και η Θεόπετρα, με απόσταση 1900 και 1800 ετών αντίστοιχα. Μεγαλύτερη απόσταση καλύπτει τις δύο περιόδους στο Σπήλαιο του Σχιστού, με διαφορά τουλάχιστον 4500 χρόνων. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, τα δείγματα προς χρονολόγηση είναι διαφορετικά και προέρχονται από διαφορετικά στρωματογραφικά σύνολα. Ειδικά για θέσεις για τις οποίες δεν έχουν δημοσιευθεί πλήρως, ή είναι πολύ πρόσφατες (πχ Σχιστό, Κλεισούρα), πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί. Ωστόσο σίγουρα οι χρονολογήσεις πρέπει να είναι ενδεικτικές για την τάση που παρατηρείται προς κατοίκηση ή εγκατάλειψη συγκεκριμένων περιοχών.

3.1.2 Σχετική χρονολόγηση με βάση τα λίθινα τέχνεργα

Η θέση που απέδωσε ευρεία τυπολογική σειρά λίθινων μεσολιθικών τεχνέργων, σε συνδυασμό με σαφή στρωματογραφία, ήταν το Φράγχθι (Perles, 1976:Perles, 1984:Perlès, 1990). Το πολύ ιδιαίτερο χαρακτηριστικό που ξεχώρισε το Φράγχθι, ήταν η απουσία μικρόλιθων από την Κατώτερη Μεσολιθική (φάση VII), οι οποίοι ήταν παρόντες μέχρι και τις τελευταίες φάσεις της Ανώτερης Παλαιολιθικής και μάλιστα «τυπικοί» γεωμετρικοί (Perlès, 2003). Οι μικρόλιθοι επανεμφανίζονται κατά την Ανώτερη Μεσολιθική (φάση VIII), κατασκευασμένοι με διαφορετική τεχνοτροπία, που υποδήλωνε και διαφορές στη χρήση και εξαφανίζονται πάλι κατά την Τελική Μεσολιθική (φάση IX). Τα λίθινα του Φράγχθι προέρχονταν από συγκεκριμένες τομές για κάθε φάση, όμως με βάση τα υπόλοιπα στρωματογραφικά δεδομένα του σπηλαίου, κατέληξαν να θεωρούνται ως ένα συνολικό φαινόμενο της θέσης. Η Perles έχει εκφράσει αμφιβολίες σχετικά με τα φαινομενικά κενά στη στρωματογραφία και τονίζει τις ενδείξεις συνέχειας στην τεχνολογία μεταξύ των φάσεων. Κατ' αυτόν τον τρόπο δεν τεκμηριώνεται οπωσδήποτε η έλευση καινούριου πληθυσμιακού στοιχείου κατά την Κατώτερη και Ανώτερη Μεσολιθική. Τελικά, τόσο οι ομοιότητες, όσο και οι διαφορές θα πρέπει να ερμηνεύονται από τις στρατηγικές επιβίωσης (Perles, 2003, p. 80).

Η διαδοχή των λιθικών φάσεων της Perlès, χρησίμευσε για τη σχετική χρονολόγηση των λίθινων συνόλων και από άλλες θέσεις. Συγκεκριμένα, στη φάση VII αποδόθηκαν τα λίθινα από την Κλεισούρα και τη Θεόπετρα, ενώ τα λίθινα από την περιοχή του Πλακιά, αποδόθηκαν στην Κατώτερη και Ανώτερη Μεσολιθική

(φάσεις VII-VII). Στο Σπήλαιο του Κύκλωπα παρατηρήθηκε αντιστοιχία με όλες τις μεσολιθικές φάσεις του Φράγχθι, ενώ και το σύνολο της λιθοτεχνίας από το Σχιστό, θεωρήθηκε ανάλογο των παλαιολιθικών φάσεων (IV-VI). Επίσης, συγκρίσεις έγιναν με τις θέσεις του Runnels στην Αργολίδα (Runnels et al, 2005).

Ταυτόχρονα τα τελευταία χρόνια, έχει αποτελέσει ένα ξεχωριστό σημείο αναφοράς η λιθοτεχνία του Μαρουλά, καθώς τα κοινά σημεία αποδόθηκαν σε μια «Αιγαιακή Μεσολιθική» παράδοση, στην οποία όπως είδαμε εντάχθηκαν επίσης το Σπήλαιο του Κύκλωπα στα Γιούρα, η Κεραμέ και η Στελίδα. Χαρακτηριστικό όμως είναι το γεγονός πως αρκετές χιλιάδες χρόνια χωρίζουν την Κεραμέ από τον Μαρουλά, ενώ από τη Στελίδα λείπουν οι απόλυτες χρονολογήσεις. Επομένως σύμφωνα με τη λογική αυτή, η παράδοση φαίνεται να αφορά περισσότερο τα Γιούρα και το Μαρουλά με τη μικρότερη χρονική απόσταση μεταξύ τους (300 περίπου χρόνια). Τέλος, το Σιδάρι αποτελεί μία ξεχωριστή περίπτωση, καθώς έχει καθιερωθεί ο όρος «Σιδάρια Μεσολιθική» για τους ατυπικούς μικρόλιθους από τον Σορδίνα, ενώ κανένας άλλος αρχαιολόγος δεν έχει προχωρήσει σε συγκρίσεις με το υλικό, ή εναλλακτικές ερμηνείες, με μοναδική εξαίρεση τον Strasser (Strasser et al, 2010), για τα ευρήματα από τον Πλακιά.

Έντονο είναι επίσης το πρόβλημα της ύπαρξης Κατώτερης Μεσολιθικής σε συγκεκριμένες θέσεις. Συγκεκριμένα στο Σπήλαιο Σχιστού, τα τέχνηρα της Ανώτερης Παλαιολιθικής, συσχετίζονται με τα αντίστοιχα των φάσεων V και VI του Φράγχθι, όμως για εκείνα της Μεσολιθικής (αρχές και μέσα 10^{ης} χιλιετίας), δεν υπάρχει σαφής διαχωρισμός. Στο Σιδάρι δίδονται δύο χρονολογήσεις στην 8^η και 6^η χιλιετία, χωρίς πάλι κάποιο διαχωρισμό και στο Μαρουλά η σύντομη κατοίκηση θεωρείται περισσότερο τοπικό φαινόμενο, αν και εντάσσεται στην αιγαιακή παράδοση. Στην παράδοση αυτή, όπως είδαμε εντάσσονται και οι υπόλοιπες αιγαιακές θέσεις που έχουν ερευνηθεί από τον ίδιο αρχαιολόγο. Στη Στελίδα, η μεσολιθική δράση τοποθετείται αρκετά γενικά, μεταξύ 9000 και 7000 π.Χ. Στο Λιβάρι-Σκιάδι, υπάρχει ασυμφωνία για το αν τα λίθινα των διαταραγμένων στρωμάτων πρέπει να συνδεθούν με την παράδοση από το Φράγχθι ή την αιγαιακή παράδοση, ενώ τέλος στο Δαμνόνι, πιθανότερη είναι η σχέση των λίθινων με την Ανώτερη Μεσολιθική του Φράγχθι, χωρίς ίχνη προηγούμενης παλαιολιθικής κατοίκησης και χρήσης του χώρου. Γεγονός είναι πάντως ότι οι θέσεις στο Μαρουλά,

την Κεραμέ, το Σπήλαιο του Κύκλωπα και το Δαμνόνι χρήζουν ιδιαίτερης προσοχής , καθώς είναι χωρίς αμφιβολία φαινόμενα καθαρά μεσολιθικά.

3.2 Παλαιοκλίμα και παλαιοπεριβάλλον

Στο παρόν κεφάλαιο, γίνεται έκθεση των μέχρι σήμερα γνωστών δεδομένων που αποκαθιστούν την εικόνα του κλίματος κατά τη μετάβαση από το τέλος του Πλειστόκαινου προς το Πρώιμο Ολόκαινο. Παρουσιάζονται πρώτα τα στοιχεία που αφορούν την παγκόσμια κλιματική αλλαγή, στη συνέχεια τα στοιχεία που αφορούν ειδικότερα την Ελλάδα και κατόπιν εκείνα που αφορούν πιο συγκεκριμένα το περιβάλλον στο οποίο εντάσσεται κάθε μεσολιθική θέση.

Η εναλλαγή παγετωδών και μεσοπαγετωδών περιόδων που χαρακτήριζε τις προσπάθειες του ανθρώπου να επιβιώσει, καθ'όλη τη διάρκεια της Παλαιολιθικής Εποχής, φαίνεται πως υφίσταται αποφασιστική μεταβολή κατά τη 19^η χιλιετία π.Χ. Την περίοδο εκείνη, υπολογίζεται πως το κλίμα αρχίζει να μεταστρέφεται οριστικά, καθώς το Τελευταίο Μέγιστο Παγετώδες φτάνει στο τέλος του μεταξύ 20000 και 18000 BP (Van Andel and Shackleton, 1982). Τότε, άρχισε σε παγκόσμια κλίμακα μία κλιματική αλλαγή που οδήγησε σε άνοδο της στάθμης της θάλασσας κατά 15 -20 χιλιοστά το χρόνο, φτάνοντας συνολικά τα 1,2 μέτρα μέχρι το 8000 BP (Lambeck, 1996). Σε μεγέθη χερσαίου εδάφους, αυτό μπορεί να σήμαινε απώλεια μέχρι και 1 χλμ το χρόνο για περιοχές που ήταν σε πολύ χαμηλό επίπεδο ή βρίσκονταν σε μικρή απόσταση από συγκεντρώσεις παγετώνων (Lambeck, 1996:Pirazzoli, 1996).

Οι γεωλογικές και παλαιοκλιματολογικές έρευνες είναι ιδιαίτερα σύνθετες και απαιτούν μελέτη κάθε περιοχής ξεχωριστά, προκειμένου να εξαχθούν συμπεράσματα για την εναλλαγή στη μορφή και την έκταση του γεωγραφικού αναγλύφου (βλ. Pirazzoli, 1996:Masters and Flemming, 1983). Στην περίπτωση μας, κέντρο του ενδιαφέροντος είναι ο χώρος του Αιγαίου και η μορφή των ακτογραμμών, κατά το Πρώιμο Ολόκαινο, δηλαδή την περίοδο που ακολουθεί το τέλος του Τελευταίου Μέγιστου Παγετώδους. Ο ελλαδικός χώρος γενικά χαρακτηρίζεται από έντονη τεκτονική δραστηριότητα που έχει συμβάλλει σε γρήγορες και απότομες μεταβολές. Οι μεταβολές αυτές συνυπήρξαν με την φυσική άνοδο της στάθμης της θάλασσας, λόγω της κλιματικής αλλαγής κατά πολλές χιλιάδες χρόνια. Σχετικά με το Αιγαίο, εντονότερη σεισμική δραστηριότητα τα τελευταία 10000 χρόνια σε σχέση με την ταχύτητα ανόδου της θαλάσσιας στάθμης, μπορεί να έχει οδηγήσει σε ανύψωση ή

καταβύθιση ακτογραμμών έως και 100 μέτρα (Lambeck, 1996, p. 598). Με αυτόν τον τρόπο, μπορεί να υπολογιστεί η σχετική άνοδος της θάλασσας, από το Πρώιμο Ολόκαινο έως και την Εποχή του Χαλκού (**εικ. 68-70**). Γενικότερα για τη Μεσόγειο παλαιότερες έρευνες είχαν δείξει πως μεταξύ 22000-15000 BP, δηλαδή προς το τέλος της τελευταίας παγετώδους, οι ακτογραμμές θα εκτείνονταν σε απόσταση τουλάχιστον 120-130 μ. περισσότερο από τα σημερινά δεδομένα (Emery and Garrison, 1967; Milliman and Emery, 1968. Κατά τους Van Andel και Shackleton, η απόσταση αυτή πρέπει να είναι τουλάχιστον 100 μ. Van Andel and Shackleton, 1982, p. 447). Νεώτερες έρευνες πάλι επιβεβαιώνουν ότι η καταβύθιση των μεσογειακών ακτών κατά 30-40 χιλιοστά σε οριζόντιο άξονα και 1-2 χιλιοστά σε κάθετο άξονα, έχουν οδηγήσει σε απώλεια εδαφών με πολύ γρήγορο ρυθμό εδώ και αρκετές χιλιάδες χρόνια (Stewart and Morhange, 2009).

Ειδικότερα τώρα για την περιοχή του Αιγαίου, οι αλλαγές στο τοπίο περιγράφονται αναλυτικά από τους Lambeck και Van Andel-Shackleton (Lambeck, 1996, p. 601-06; Van Andel and Shackleton, p. 448 κ. εξ.). Οι σημαντικότερες συνοψίζονται στα εξής: Κατά το 18000 BP, στο Αιγαίο υφίσταται ένα ενιαίο «κυκλαδικό νησί», που περιλαμβάνει τα νησιά Νάξο, Πάρο, Αντίπαρο, Ίο, Μύκονο, Σύρο, Τήνο και Άνδρο, τα γειτονικά τους μικρότερα νησάκια και ένα μεγάλο μέρος της ενδιάμεσης θάλασσας. Η Μήλος δημιουργεί μια μικρή ενότητα ξηράς, με την Κίμωλο και την Πολύαιγο. Παράλληλα η Κέα, ενώνεται με ξηρά με την Αττική και την Εύβοια και οι δύο τελευταίες μεταξύ τους, ενώ η Σάμος και η Χίος ενώνονται με τις απέναντι ακτές. Η εικόνα αυτή φαίνεται να διατηρείται αναλλοίωτη έως το 14000 BP. Στα 12500 BP η Κέα έχει χωριστεί από την Αττική και την Εύβοια και η Τήνος και Άνδρος, έχουν χωριστεί από το κυκλαδικό νησί. Στα 10000 BP η κατάσταση είναι εντελώς διαφορετική, καθώς το κυκλαδικό νησί δεν υπάρχει, όμως κάποια τμήματα γης ενώνουν την Αντίπαρο με την Πάρο, την Πάρο με τη Νάξο και τη Νάξο με τα νησάκια στα νοτιοανατολικά της. Η Εύβοια ενώνεται ακόμα με την Αττική και η Χίος με τις απέναντι ακτές. Τέλος, το βόρειο τμήμα του ευβοϊκού κόλπου καλύπτεται με νερό πριν το 8000 BP και η ενότητα Μήλου-Κιμώλου-Πολυαίγου, διασπάται λίγο μετά το 8500 BP (βλ. επίσης Stewart and Morhange, p. 401-402; Lambeck, 1995).

Ένα κλιματικό επεισόδιο που φαίνεται ότι έλαβε χώρα περί το τέλος της 9^{ης} χιλιετίας BP έχει θέση σε νέα βάση το ερώτημα της μετάβασης από τις μεσολιθικές

στις νεολιθικές κοινωνίες. Επρόκειτο στην πραγματικότητα για μια περίοδο αλλεπάλληλων κλιματικών διακυμάνσεων, που μελετάται αρχαιολογικά με τα δεδομένα των στρωματογραφικών κενών μεταξύ Μεσολιθικής και Νεολιθικής Εποχής ανά θέση, και παρατηρείται μέσω μιας «αρυθμικής» διάδοσης του νεολιθικού τρόπου ζωής (Berger and Guilaine, 2009). Η «αρυθμία» αυτή, παρατηρείται, είτε με ακανόνιστη αύξηση-εξάπλωση των νεολιθικών οικισμών σε διάφορες περιπτώσεις, είτε με τη μορφή πολιτισμικής ανανέωσης σε ήδη υπάρχοντες. Στην Εγγύς Ανατολή, υπάρχει στρωματογραφική ασυνέχεια κατά το τέλος της PPNB (Ιεριχώ, Βύβλος, Ain Ghazal), η οποία έχει ερμηνευθεί με βάση μια μεγάλη κλιματολογική κρίση ξηρασίας που έπληξε την περιοχή μεταξύ 8500 και 8200 π.Χ. (Bar-Yosef, 2006).

Το πρόβλημα έχει τεθεί πολύ εστιασμένα, δηλαδή εξετάζεται αν υπάρχει κάποια συνολική κλιματική αλλαγή το διάστημα αυτό που να καλύπτει όλη τη Μεσόγειο, ή πρέπει να μιλήσει κανείς ξεχωριστά για κάθε περιοχή που μελετά. Μια τέτοια προσέγγιση, θα πρέπει να συνδυάσει ιδανικά ορατές αρχαιολογικές παραμέτρους, όπως πολιτισμικές μεταβολές, ή αλλαγές στα μοτίβα κατοίκησης και χωροοργάνωσης (Berger and Guilaine, 2009, p. 32). Στον ελλαδικό χώρο, τα εντονότερα κενά κατοίκησης μεταξύ Μεσολιθικής και Νεολιθικής Εποχής, εντοπίζονται στα στρώματα του Σπηλαίου του Κύκλωπα, στο Φράγχθι και το Σαρακηνό και υπολογίζονται σε περισσότερα από 100 χρόνια, όμως στη Μποΐλα και το Μεγάλακκο τα όρια Ανώτερης Παλαιολιθικής και Μεσολιθικής συγχέονται και δείχνουν κάποιου είδους συνέχεια στην κατοίκηση. Στο Σιδάρι, η Αρχική Νεολιθική, διακόπτεται από κάποιο περιβαλλοντικό επεισόδιο, που χρονολογείται μεταξύ 8300-8200 BP, και η θέση πιθανώς δεν ξανακατοικείται μέχρι την εμφάνιση της εμπίεστης κεραμικής κατά την Πρώιμη Νεολιθική Περίοδο (Berger and Guilaine, 2009; Berger et al, 2014).

Μέχρι τα μέσα της 9^{ης} χιλιετίας λοιπόν το Αιγαίο προσφέρει τη δυνατότητα επικοινωνίας, με τη βοήθεια συγκεκριμένων «γεφυρών» ανάμεσα σε νησιά. Η δυνατότητα αυτή μειώνεται θεωρητικά, όσο μειώνεται η εκμεταλλεύσιμη γη, όμως φαίνεται πως η 13^η χιλιετία, λίγο πριν το τέλος της Ανώτερης Παλαιολιθικής είναι ακόμα ευνοϊκή για μετεγκατάσταση σε περιοχές που αργότερα θα απομονωθούν από τις υπόλοιπες και θα γίνουν νησιά. Το κλίμα του πρώιμου Ολόκαινου, έχει μελετηθεί ξεχωριστά για αρκετές από τις μεσολιθικές θέσεις και η εικόνα γι αυτό, βασίζεται κυρίως στα οργανικά κατάλοιπα. Αν και έχουν γίνει πολύ ειδικές παρατηρήσεις για

μεταβολές του κλίματος ενδιάμεσα (βλ. Marino et al, 2009; Rohling et al, 2002), συγκεκριμένα για ψυχρές εισβολές που μείωσαν αισθητά τη μέση θερμοκρασία σε διάρκεια ίσως και 1000 χρόνων, συνολικά μεταξύ 10500 και 7800 BP, το θέμα της κλιματικής αλλαγής είναι πολυσύνθετο και είναι πιο αξιόπιστο να παρακολουθήσει κανείς τι έχει λεχθεί για κάθε διαφορετική θέση. Με βάση τα παραπάνω, τα βασικά ερωτήματα που προκύπτουν είναι: Σε ποιες θέσεις υπάρχει ανθρώπινη παρουσία από την Ανώτερη Παλαιολιθική; Συνεχίζεται αυτή μέχρι τη Μεσολιθική ή μεσολαβούν κενά κατοίκησης; Υπάρχει συνέχεια με τη Νεολιθική περίοδο, ή αλλάζει ριζικά η εικόνα; Πώς μπορούν αυτές οι πληροφορίες να συνδυαστούν με τα παλαιοκλιματικά και παλαιογεωγραφικά δεδομένα για να φανερώσουν κάποια μοτίβα εποικισμού συγκεκριμένων ευνοϊκών περιοχών; Αφού ερευνήσει κανείς αυτά τα δεδομένα, μόνο τότε μπορεί να προχωρήσει με περισσότερη ασφάλεια στην διάκριση επιμέρους χαρακτηριστικών που μπορούν να ορίσουν την ταυτότητα ενός «μεσολιθικού» πολιτισμού.

3.3 Εποικισμός και νησιωτισμός

Το κεφάλαιο αυτό, έχει σκοπό να εξετάσει τις περιπτώσεις συνέχειας κατοίκησης από την Ανώτερη Παλαιολιθική προς τη Μεσολιθική σε κάθε θέση. Το ερώτημα που προκύπτει, είναι ποιες θέσεις έχουν κατοικηθεί πριν τη Μεσολιθική εποχή και ποιες καταλαμβάνονται τώρα για πρώτη φορά; Στο πλαίσιο αυτό, οι ανασκαμμένες θέσεις συνεξετάζονται με εκείνες στις οποίες έχει γίνει μόνο επιφανειακή έρευνα, καθώς ο σκοπός είναι η διερεύνηση γενικότερα των ιχνών ανθρώπινης δραστηριότητας. Επίσης τίγεται το ζήτημα του νησιωτισμού, δηλαδή αν παρατηρείται προτίμηση την περίοδο αυτή σε νησιωτικές ή παραθαλάσσιες θέσεις, έναντι των ηπειρωτικών, με βάση τα υπάρχοντα δεδομένα.

Η παλαιότερη ανθρώπινη παρουσία στο Αιγαίο, το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα, ήταν γνωστή μόνο από νεολιθικές θέσεις, σημαντικότερες από τις οποίες ήταν η Κεφάλαια και η Αγία Ειρήνη στην Κέα, ο Σάλιαγκος στην Αντίπαρο, και το Εμποριό στη Χίο. Η παλαιότερη από αυτές, ο Σάλιαγκος, χρονολογούνταν στο τέλος της 5^{ης} χιλιετίας π.Χ., ενώ το Εμποριό, η Αγία Ειρήνη και η Κεφάλαια στις τελευταίες φάσεις

της Νεολιθικής εποχής, όχι πριν τα τέλη της 4^{ης} χιλιετίας π.Χ. Ο Σάλιαγκος παρουσίαζε ίσως το μεγαλύτερο ενδιαφέρον, λόγω του πρωιμότερου «νεολιθικού πακέτου» σε σχέση με τις γειτονικές του θέσεις, που περιελάμβανε εξημερωμένα ζώα και δημητριακά, ενώ οι κάτοικοι έδειχναν προτίμηση και σε θαλάσσιες διατροφικές πηγές. Παράλληλα, σε αφθονία βρέθηκε κεραμική αλλά και εργαλεία από μηλιακό οψιανό, φανερώνοντας πολύ πρωίμες ενδείξεις για επικοινωνία και ανταλλαγές, στο χώρο του Αιγαίου (Evans and Renfrew, 1968).

Στο νότιο Αιγαίο, η Κνωσός ήταν ήδη γνωστή για τα ίχνη νεολιθικού οικισμού από τις ανασκαφές του Arthur Evans (Evans, 1901), οι οποίες συνεχίστηκαν τη δεκαετία του 70 από τον John Evans. Τελικά διαπιστώθηκε πως ο οικισμός έφτανε μέχρι τα πρώιμα νεολιθικά στρώματα, περιλαμβάνοντας και κάποια ακεραμικά. Από την Πρώιμη Νεολιθική ήδη, φαινόταν πως η γεωργία έπαιζε πρωτεύοντα ρόλο, σε αντίθεση με το κυνήγι και την αλιεία η άσκηση των οποίων απουσίαζε (Evans, 1971, p. 114-15), ενώ σταδιακά έγινε η εξημέρωση των πρώτων ζώων, που περιελάμβαναν αιγοπρόβατα, χοίρους, βοοειδή και σκύλους. Τα λίθινα κατασκευάζονταν κυρίως από εντόπια πετρώματα, όμως παρών ήταν και ο οψιανός της Μήλου. Η κεραμική επίσης χρησιμοποιείται πρώτη φορά και φαίνεται να μιμείται ανατολικά πρότυπα (ό.π.). Οι χρονολογήσεις τελικά, φαίνονταν να εμπίπτουν στο πρώτο μισό της 8^{ης} χιλιετίας, όντας έτσι παλαιότερες από οποιαδήποτε άλλη χρονολόγηση που υπήρχε για τον ελλαδικό χώρο (Cherry, 1990).

Το ζήτημα της προ-νεολιθικής ανθρώπινης δραστηριότητας στον αιγαιακό χώρο, είχε εξεταστεί σε μια σειρά σημαντικών άρθρων από τον Cherry, και τον Evans (Cherry 1979, 1981, 1985, 1990) (Evans, 1977). Αρχικά, κυρίαρχη εντύπωση ήταν ότι η ναυσιπλοΐα στο Αιγαίο, ήταν συνέπεια της διάδοσης της γεωργίας από τις πρωιμότερες κοινότητες του ελλαδικού χώρου και της ανατολής. Αυτό ερχόταν σε συμφωνία με τα διαδικαστικά μοντέλα πολιτισμικής διάχυσης και πολιτισμικής αλλαγής που ήταν δημοφιλή (Ammerman and Cavalli-Sforza, 1971: Ammerman and Cavalli-Sforza, 1973). Παράλληλα, ελλείπει προ-νεολιθικών ευρημάτων, παρόμοια μοντέλα προσπαθούσαν να εξηγήσουν τις διαδικασίες και τα κίνητρα του νησιωτικού εποικισμού με μαθηματικές συνιστώσες (MacArthur and Wilson, 1967). Ήταν επικρατούσα ακόμα η πεποίθηση ότι ο νησιωτικός αποικισμός, ήταν ένα φαινόμενο που ξεκινούσε μόλις από τη Νεολιθική Εποχή. Μοναδική εξαίρεση ήταν η ανεύρεση

μηλιακού οψιανού σε στρώματα της 8^{ης} χιλιετίας από το Φράγχθι, σε συνδυασμό με οστά τόννου, που έδειχναν μία πρώιμη προσπάθεια πλεύσης στο ανοιχτό πέλαγος. Τα δεδομένα άλλαξαν όταν εντοπίστηκε οψιανός και στα στρώματα της Ανώτερης Παλαιολιθικής, οπότε το ζήτημα επανεξετάστηκε. Ο Cherry δεν απέκλειε την πιθανότητα ενός ταξιδιού από το Φράγχθι, απευθείας προς τη Μήλο, θεωρούσε όμως πιθανότερη την ύπαρξη ενδιάμεσων σταθμών, που δεν είχαν εντοπιστεί (Cherry, 1981:1985). Ο ίδιος μάλιστα γνώριζε τις επιφανειακές έρευνες του Honea στο Μαρουλά, όμως δε δεχόταν τη μεσολιθική απόδοση των ευρημάτων, ούτε τις πρώιμες χρονολογήσεις του (Cherry, 1979).

Οι πρόσφατες ανασκαφές, έθεσαν οριστικά το θέμα του νησιωτισμού σε νέα βάση. Πλέον είναι γνωστό ότι η πρωιμότερη μεσολιθική κατοίκηση ανέρχεται τουλάχιστον στα τέλη της 10^{ης} χιλιετίας στο Σπήλαιο του Κύκλωπα και πιθανότατα και στη Στελίδα, όπου αναμένονται οι απόλυτες χρονολογήσεις. Πιο σημαντική ακόμα όμως είναι η παλαιότερη χρονολόγηση των δειγμάτων οψιανού στην Κεραμέ, που καλύπτουν ένα πολύ μεγάλο εύρος 1000 χρόνων από το τέλος της 12^{ης}, ως το τέλος της 11^{ης} χιλιετίας. Στον Μαρουλά η κατοίκηση είναι σύντομη, μόλις 500 χρόνια και εμπίπτει στην 9^η χιλιετία. Υπάρχει στ' αλήθεια όμως τάση για κατοίκηση σε νησιά ή κοντά στη θάλασσα; Όπως είδαμε και πιο πάνω (σ. 79-80), από το 10000 BP περίπου και μετά, ο χάρτης του αιγαιακού χώρου είναι πιθανότατα σχεδόν όμοιος με τον σημερινό, με εξαίρεση μικρές χερσαίες γέφυρες που ενώνουν νησιά, όπως την Αντίπαρο, την Πάρο και τη Νάξο. Με βάση τις πρωιμότερες μεσολιθικές χρονολογήσεις που έπονται του 10000 BP στις περισσότερες περιπτώσεις, αλλά και τα κενά στην κατοίκηση μεταξύ Παλαιολιθικής και Μεσολιθικής, προκύπτει (προς το παρόν) το συμπέρασμα ότι τα νησιά εποίκιστηκαν σκόπιμα στη Μεσολιθική Εποχή.

Το ζήτημα μιας Επιπαλαιολιθικής φάσης τέθηκε πρόσφατα, με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα δύο θέσεων, αντιδιαμετρικά τοποθετημένων μεταξύ τους στον αιγαιακό χώρο. Στη Λήμνο, η ανασκαμμένη θέση του Ουριακού (Efstratiou et al, 2014), χρονολογήθηκε μεταξύ 10437-10198 cal. BC και απέδωσε μικρολιθική λιθοτεχνία που έχει πάρα πολλές ομοιότητες με αντίστοιχες από την Ανατολία, όπως στα σπήλαια Direkli και Öküzini. Οι θέσεις αυτές χρονολογούνται στο ίδιο εύρος και ανήκουν, όπως και ο Ουριακός, σε μια Επιπαλαιολιθική φάση. Δυστυχώς οι κακές συνθήκες της ανασκαφής, δεν έχουν επιτρέψει διερεύνηση στοιχείων καθημερινής

ζωής/επιβίωσης. Ωστόσο ο Ουριακός αποτελεί μοναδική περίπτωση εποικισμού του βόρειου Αιγαίου, στο τέλος της 11ης χιλιετίας π.Χ., μια εποχή που η Λήμνος ίσως ήταν ενωμένη με την Ανατολία. Αυτή η πιθανότητα χερσαίου ταξιδιού για τον εποικισμό, μας υπενθυμίζει το σενάριο της επιλογής αντίστοιχης διαδρομής για την απόκτηση του οψιανού από το Φράγχθι και το Σχιστό που έχουμε αναφέρει (σ. 93-94). Στη Γαύδο όπως είδαμε τα επιφανειακά λίθινα τοποθετήθηκαν σε μια επιπαλαιολιθική φάση αυστηρά με βάση τεχνολογικά χαρακτηριστικά, ενώ η παρουσία οψιανού, εφόσον μπορεί με ασφάλεια να αποδοθεί στην ίδια περίοδο, αλλάζει οριστικά την εικόνα μας για τις πρώιμες μετακινήσεις στο Αιγαίο.

Στην πραγματικότητα ωστόσο, πριν ακόμα ανακαλυφθούν οι νησιωτικές θέσεις, τα μεσολιθικά στρώματα της Θεόπετρας έδιναν ένα διαφορετικό στίγμα στο χαρακτήρα της Μεσολιθικής, με κατοίκηση όχι μόνο σε σπήλαιο αλλά και βαθιά στην ενδοχώρα. Το πρότυπο έμοιαζε καθαρά παλαιολιθικό, γνωστό από τα υπόλοιπα σπήλαια της Ηπείρου και πράγματι στη Θεόπετρα, η μεσολιθική κατοίκηση ακολουθούσε αυτή της Ανώτερης Παλαιολιθικής έστω και με διαφορά 1800 χρόνων. Είναι ίσως περισσότερο η σειρά των ανακαλύψεων που «επέβαλλαν» ένα νέο πρότυπο παραθαλάσσιας κατοίκησης καθώς οι πιο σημαντικές θέσεις τέτοιου χαρακτήρα, ο Μαρουλάς και το Σπήλαιο του Κύκλωπα, ακολούθησαν αυτή της Θεόπετρας.

Τα καινούρια δεδομένα, τείνουν να μεταβάλλουν σημαντικά την εικόνα που έχουμε σχηματίσει για την επιλογή των χώρων. Οι τρεις νέες θέσεις που εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια επιφανειακής έρευνας στην Θεσπρωτία και στα Γρεβενά, δείχνουν μια σαφή τάση προτίμησης εσωτερικών περιοχών, μακριά από τη θάλασσα. Αυτό είναι εμφανές περισσότερο στα Γρεβενά, όπου τα τέχνηρα προέκυψαν σε εξαιρετικά απρόσμενη τοποθεσία μεγάλου υψομέτρου. Στη Θεσπρωτία, οι θέσεις της Ντούλκας και του Κοκκυτού είναι μεν μακριά από τη θάλασσα, όμως βρίσκονται και οι δύο πλησίον υδάτινων πόρων και πηγών πρώτων υλών και γενικά τηρούσαν όλες τις προϋποθέσεις για επιβίωση. Εξάλλου οι κάτοικοι θα κυνηγούσαν συχνά τα κοπάδια των ζώων που κατέφευγαν στις παρακείμενες πεδιάδες του Κοκκυτού και του Καλαμά για αναζήτηση πόσιμου νερού, ενώ η ποικιλία φυτικών τροφών θα εξασφάλιζε μία ισορροπημένη διατροφή. Ουσιαστικά αν εξετάσει κανείς τις μεσολιθικές θέσεις, καμία δεν μπορεί να θεωρηθεί εσωτερική

εκτός από τη Θεόπετρα και αυτές της Ηπείρου. Η Κλεισούρα βρίσκεται σε πέρασμα που οδηγεί προς νότον σε πεδιάδα πολύ κοντά στη θάλασσα, ενώ οι αργολικές θέσεις είναι ακόμα πιο κοντά στην τελευταία. Το ίδιο ισχύει και για το Σπήλαιο Σαρακηνού που απέχει μόλις λίγα χιλιόμετρα από τα παράλια του Ευβοϊκού Κόλπου.

Κάποια καινούρια στοιχεία έρχονται επίσης στο φως από τις βραχοσκεπές της Μποΐλας και του Μεγάλακκου, που βρίσκονται στη χαράδρα του Βίκου, κοντά στις όχθες του Βοΐδομάτη ποταμού (Galanidou, 2011). Οι θέσεις αυτές που έχουν δώσει ευρήματα της Ύστερης Παλαιολιθικής, παρέχουν δύο πολύ ενδιαφέρουσες ραδιοχρονολογήσεις: 8210-7610 π.Χ για τον Μεγάλακκο και 10390-9450 π.Χ. για την Μποΐλα. Ιδιαίτερα σημαντική εδώ είναι η σύγκριση των λίθινων τεχνέργων, όσον αφορά κατ' αρχάς τον Μεγάλακκο: τα τέχνηρα που προέρχονται από το unit 6, παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες με τα αντίστοιχα της Ανώτερης Παλαιολιθικής από τη βραχοσκεπή Κλειδί της Ηπείρου, αν και δεν μπορούν με ασφάλεια να χαρακτηριστούν ως μεσολιθικά. Πάντως, αν η χρονολόγηση για το Μεγάλακκο είναι ακριβής, τότε σημαίνει πως εμπίπτει σαφώς στο εύρος της Μεσολιθικής Εποχής. Μία τέτοια συγγένεια λοιπόν, θα μπορούσε ίσως να σημαίνει πως οι κλιματικές-περιβαλλοντικές μεταβολές της μετάβασης Πλειστόκαινου-Ολόκαινου δεν επηρέασαν δραστικά τους πληθυσμούς των ηπειρωτικών θέσεων (ό.π.). Σχετικά με τη Μποΐλα, ως γνωστόν, η πολιτισμική ακολουθία εντάσσεται στην Ύστερη Παλαιολιθική Εποχή και η λιθοτεχνία ακολουθεί την επικραβέττια παράδοση (Κοτζαμποπούλου και άλλοι, 1996). Η ραδιοχρονολόγηση που αναφέρθηκε, προέρχεται από το στρώμα IIIb, όμως τα διαθέσιμα στοιχεία της λιθοτεχνίας ανήκουν στο υπερκείμενο στρώμα IV. Εδώ η τεχνολογία είναι επικραβέττια, εμφανίζονται όμως τώρα μικρόλιθοι που τείνουν προς μια μεταβατική περίοδο (Galanidou, 2011). Δυστυχώς η διάρκεια του στρώματος IV είναι άγνωστη ακόμα, όμως τελικά η συνέχεια κατοίκησης προς τη μετάβαση Πλειστόκαινο-Ολόκαινο, μπορεί να προσθέσει ένα ακόμα στοιχείο για την κατάληψη ηπειρωτικών θέσεων. Βεβαίως αξίζει να παρατηρήσει κανείς ότι τόσο στην Μποΐλα και το Μεγάλακκο, όσο και στη Θεόπετρα και την Κλεισούρα, η κατοίκηση δεν εμφανίζεται ξαφνικά σε μεσολιθικές συνάφειες, αλλά διατηρείται μια μακρά προτίμηση παραμονής στο εσωτερικό του ελλαδικού χώρου που ξεκινά από την Παλαιολιθική Εποχή.

Η διάρκεια της κατοίκησης είναι μια άλλη παράμετρος, όμως αυτή είναι γνωστή μόνο από τη Θεόπετρα, όπου οι δύο ραδιοχρονολογήσεις απέχουν περίπου 300 χρόνια. Αντίθετα στη Θεσπρωτία και στα Γρεβενά είναι αδύνατον να υπολογίσει κανείς το διάστημα παραμονής των μεσολιθικών ανθρώπων, πάντως για τη Θεσπρωτία, είδαμε ότι έχουν αναφερθεί και επιφανειακά ευρήματα της Μέσης και Ανώτερης Παλαιολιθικής (Tourloukis and Palli, p. 6:Κουρτέση-Φιλιππάκη και άλλοι, υπό δημοσίευση), ενώ μόλις πριν αναφέρθηκαν οι περιπτώσεις πιθανής συνέχειας στη Μποΐλα και οι χρονολογήσεις που δείχνουν κατοίκηση 600 χρόνων στον Μεγάλακκο. Αν όχι κάτι περισσότερο, τουλάχιστον αυτά μπορεί να δείχνουν κάποια διαχρονική προτίμηση της περιοχής, έστω και με διαφορετικές περιβαλλοντικές συνθήκες. Τέλος αν καταφύγει κανείς ξανά στις πρωιμότερες απόλυτες χρονολογήσεις, διαπιστώνει πως δεν μπορεί να απομονώσει μία τάση εποίκισμού νησιωτικών θέσεων σε σχέση με τις θέσεις της ενδοχώρας. Η Κεραμέ (12^η χιλ), ακολουθείται από τα Γιούρα (τέλος 10^{ης} χιλ), ενδιάμεσα όμως υπάρχει σαφής παρουσία στο Σχιστό (αρχές 10^{ης} χιλ.), το Σπήλαιο Σαρακηνού (Αρχές 10^{ης} χιλ.) και το Φράγχθι (β' μισό 10^{ης} χιλ), ενώ την ίδια σχεδόν στιγμή που κατοικούνται τα Γιούρα, φαίνεται ότι κατοικείται και η Θεόπετρα. Οι τελευταίες ενδείξεις πάλι συμπίπτουν αρκετά, καθώς σε όλες τις ανασκαμμένες θέσεις που μαρτυρείται η Ανώτερη Μεσολιθική, φτάνουν ως το τέλος της 9^{ης} χιλιετίας. Με άλλα λόγια, καμία νησιωτική θέση δεν φαίνεται να διαρκεί φανερά περισσότερο από κάποια ηπειρωτική.

Στο Σιδάρι, όπως είδαμε, η στρωματογραφία δεν έχει διευκρινιστεί και η αρχή της κατοίκησης κατά τη Μεσολιθική είναι αβέβαιη. Ωστόσο η καινούρια χρονολόγηση στα 8000+/-90 BP, αποτελεί μία ένδειξη παλαιότερης παρουσίας από αυτή που ήταν γνωστή μέχρι τώρα. Οι παλαιολιθικές θέσεις στο Δίαπλο και στη Γκράβα, βρίσκονται σε πολύ μεγάλη απόσταση στα νότια και δεν παρουσιάζουν συνέχεια προς τη Μεσολιθική, επομένως είναι αδύνατον να μιλήσει κανείς για συνεχή κατοίκηση που να αφορά ένα μέρος του νησιού. Τα ευρήματα από το Σιδάρι, περιορίζονται σε θαλάσσια όστρεα και μικρόλιθους και τα χαρακτηριστικά του το εντάσσουν σε μια ιδιαίτερη μεσολιθική παράδοση.

3.4 Οικονομία-Στρατηγικές επιβίωσης

Το κεφάλαιο αυτό ασχολείται με την εξέταση του ζητήματος των στρατηγικών επιβίωσης των μεσολιθικών ανθρώπων. Συνυπολογίζονται τα αρχαιοβοτανικά και τα

αρχαιοζωολογικά κατάλοιπα, καθώς και η λιθοτεχνία που μπορεί να μαρτυρά συγκεκριμένες δραστηριότητες. Σε κάθε περίπτωση, γίνεται προσπάθεια να φανούν τα κοινά σημεία μεταξύ των θέσεων. Επίσης λαμβάνονται υπ' όψιν τα στρώματα από τα οποία προέρχονται τα εν λόγω κατάλοιπα, καθώς είναι απαραίτητη η δημιουργία ενός χρονολογικού άξονα για τη διαπίστωση τυχόν ομοιομορφίας στις διατροφικές συνήθειες της Μεσολιθικής Εποχής.

Οι στρατηγικές επίβιωσης, μπορούν να συνδεθούν άμεσα με τη διάρκεια κατοίκησης της θέσης, καθώς η καταλληλότητα μιας περιοχής είναι αποφασιστικός παράγοντας για την παραμονή εκεί. Η δυνατότητα εκμετάλλευσης του φυσικού περιβάλλοντος, σε συνδυασμό με την πρόσβαση σε πρώτες ύλες θα ήταν ζωτικής σημασίας για τον προϊστορικό άνθρωπο. Εξάλλου, αν πρόκειται να διακρίνουμε την ταυτότητα ενός μεσολιθικού πολιτισμού, αν πρόκειται να ενσκήψουμε με κάποιο τρόπο στην καθημερινότητά του, η μελέτη αυτή είναι η χρησιμότερη απ' όλες.

Η διερεύνηση της εργαλειοτεχνίας, αυτή τη φορά όχι χρονολογικά, αλλά τεχνολογικά, είναι απαραίτητη. Στον **πίνακα 4**, βλέπουμε τα βασικότερα χαρακτηριστικά των λίθινων ανά θέση. Επικρατεί στην πλειοψηφία των περιπτώσεων μικρολιθική τεχνολογία, ενώ οι συγκρίσεις στις μισές περιπτώσεις (10 από τις 20), αφορούν τις μεσολιθικές φάσεις του Φράγγχι, που όπως ήδη αναφέρθηκε αποτελούν πρότυπο. Επειδή δεν είναι λογικό να υποθέσουμε πως οι ομοιότητες οφείλονται σε διάδοση παραδόσεων, με τον τρόπο που μπορεί να γίνεται σε συμβολικές εκφράσεις όπως τα ταφικά έθιμα, φαίνεται πιο πιθανό να πρόκειται για ομοιότητες που ανταποκρίνονται σε κοινές ανάγκες. Εκτός από αυτό, η ποσότητα και τα είδη των τεχνέργων μπορεί να αποκαλύπτουν περισσότερα σχετικά με τις δραστηριότητες που λάμβαναν χώρα σε μια θέση. Στο Μαρουλά και τις άλλες θέσεις της Κύθνου που η κατοίκηση πιθανώς είναι συντομότερη από οπουδήποτε αλλού, βλέπουμε ότι εκπροσωπούνται πολλοί τύποι εργαλείων, ενώ οι πυρήνες δείχνουν την επεξεργασία της πρώτης ύλης επί τόπου. Οι πυρήνες αυτοί μάλιστα προέρχονται από εντόπια υλικά (χαλαζίας και ασβεστόλιθος). Όλα αυτά τείνουν προς την εγκατάσταση ενός πληθυσμού με πιο μόνιμο χαρακτήρα και όχι ένα περιστασιακό πέρασμα. Η εγκατάσταση αυτή θα απαιτούσε δεξιότητες όπως οργάνωση της ομάδας και συνεργασία μεταξύ των μελών για εξόρυξη των πετρωμάτων, επεξεργασία τους και στη συνέχεια όποια άλλη δραστηριότητα σχετιζόταν με την καθημερινή επιβίωση.

Εκτός από την Κύθνο, τέτοιοι πυρήνες έχουν βρεθεί στην Κεραμέ (όλες οι πρώτες ύλες), τη Στελίδα (πυριτόλιθος), τον Πλακιά (χαλαζίας), την Αλόννησο (πορσελανίτης), το Φράγχθι (τοπικά πυριτικά πετρώματα), τη Θεόπετρα (ραδιολαρίτης), το Σαρακηνό (ασβεστόλιθος), την Κλεισούρα (ραδιολαρίτης) και τη Θεσπρωτία (πυριτόλιθος). Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι η μη ανεύρεση πυρήνων σε ορισμένες περιπτώσεις πρέπει να είναι απλώς συμπτωματική, όπως στο Σπήλαιο του Κύκλωπα, όπου όλα τα υπόλοιπα στοιχεία συνηγορούν για μια μακρόχρονη παραμονή στη θέση, ωστόσο το ερώτημα πρέπει να παραμείνει.

Ένα πρόβλημα που έχει επισημανθεί, είναι η αδυναμία διάκρισης χαρακτηριστικών τύπων λίθινων της Μεσολιθικής Εποχής (Galanidou, 2011). Ιδιαίτερα σε θέσεις όπως η Μπούλα και ο Μεγάλακκος, η εικόνα είναι αρκετά σύνθετη. Η επιγkraβέττια λιθοτεχνία στη Μπούλα συνυπάρχει με μικρολιθική, ενώ στο Μεγάλακκο, χαρακτηριστικοί τύποι της Ανώτερης Παλαιολιθικής, χρονολογούνται σε στρώματα της Μεσολιθικής. Πιθανώς στην περίπτωση της βόρειας Ελλάδας, η επιμονή σε τύπους της Παλαιολιθικής Εποχής να σχετίζεται με προτίμηση στις ίδιες στρατηγικές επιβίωσης, οπότε οι κλιματικές αλλαγές στην περιοχή πιθανώς να μην επηρέασαν σημαντικά τις συνήθειες των κατοίκων (ό.π., p. 232). Στο Φράγχθι (πίνακας 4), γεωμετρικοί μικρόλιθοι εμφανίζονται από την Ανώτερη Παλαιολιθική (Perlès, 1987), ενώ στην Κλεισούρα οι μικρόλιθοι των μεσολιθικών στρωμάτων συνεχίζουν την επιγkraβέττια παράδοση των κατώτερων παλαιολιθικών στρωμάτων. Ωστόσο, εδώ, αν και δεν υπάρχουν γεωμετρικά λίθινα, συσχετίζονται από την ανασκαφέα με τη φάση VIII του Φράγχθι που τα τελευταία συναντώνται σε κάποιο ποσοστό (Koumouzelis et al, 2003). Η γεωμετρικότητα δεν μπορεί επίσης να θεωρηθεί διαγνωστικό χαρακτηριστικό καθώς συναντάται στην Ανώτερη Παλαιολιθική του Φράγχθι, απουσιάζει όμως από την Μεσολιθική της Κλεισούρας και του Σιδαρίου. Στο τελευταίο όπως είδαμε έχει τονιστεί από τον Σορδίνα η ατυπικότητα των λίθινων, με την οποία σχετίζονται και τα λίθινα από την κοιλάδα του Κοκκυτού. Στις υπόλοιπες θέσεις, είτε δεν βρίσκονται καθόλου μικρόλιθοι (Σπήλαιο Σχιστού, Κεραμέ), είτε είναι μοιρασμένοι χωρίς εμφανή υπεροχή της μιας κατηγορίας έναντι της άλλης. Σε συνδυασμό με την ύπαρξη τόσο στρωματογραφημένων όσο και επιφανειακών λίθινων, το χαρακτηριστικό του

μικρολιθισμού αλλά και της γεωμετρικότητας, φαίνεται τελικά δύσκολο να χρησιμοποιηθεί ως επιχείρημα για την αναγνώριση μιας μεσολιθικής θέσης.

Οι διατροφικές επιλογές είναι άμεσα εξαρτώμενες από το περιβάλλον κάθε περιοχής. Προφανώς είναι γνωστές μόνο από τις ανασκαμμένες θέσεις, κάτι που στις περιπτώσεις των επιφανειακών θέσεων της Ηπείρου αποτελεί μεγάλη απώλεια. Παρατηρείται ευρεία κατανάλωση θαλάσσιων μαλάκιων, με εξαίρεση τα σπήλαια Σχιστού, Σαρακηνού και Θεόπετρας, ενώ διάφορα είδη ψαριών αλιεύονται στο Φράγχθι και σε όλες τις νησιωτικές θέσεις. Στο Φράγχθι και τα Γιούρα, περισσότερη σημασία έχει η παρουσία μεγάλων ψαριών και ιδιαίτερα τόννου. Και στις δύο περιπτώσεις, τα ευρήματα είναι πολυπληθή κατά την Ανώτερη Μεσολιθική και συνοδεύονται με κατάλοιπα θαλάσσιων μαλακίων (Stiner and Munro, 2010, p. 628). Ειδικά στα Γιούρα, τα οστέινα αγκίστρια συνυπάρχουν με τα οστά ψαριών της Ανώτερης Μεσολιθικής, ενισχύοντας την τάση για οργανωμένη προσπάθεια αλιείας τους. Στο Φράγχθι, οστά τόννου βρίσκονται μόνο στην Ανώτερη Μεσολιθική, αλλά κι εκεί ακόμα φαίνεται πως καλύπτουν ένα εύρος μόλις 150 χρόνων (Perles, 2003, p. 81), δείχνοντας μια περιορισμένη τάση αλιείας τους. Επικρατέστερα είναι ακόμα το κυνήγι και η συλλογή φυτών. Ωστόσο είναι γεγονός πως τώρα αυξάνονται περισσότερο από κάθε άλλη φάση, τα τέχνηρα από οψιανό (Perlès, 1990a), επιβεβαιώνοντας έμμεσα την αντίστοιχη προσπάθεια για ταξίδι σε ανοιχτή θάλασσα. Επιπλέον, η Κατώτερη Μεσολιθική τόσο στο Φράγχθι όσο και στα Γιούρα, χαρακτηρίζεται από προτίμηση σε ψάρια ρηχών νερών (Stiner and Munro 2010) (Mylona, 2003), κάτι που τείνει προς μια λογική αργή πορεία τεχνολογικής εξέλιξης των μέσων πλεύσης. Ο Μαρουλάς αποτελεί παραδόξως μια διαφορετική περίπτωση, καθώς λείπουν εντελώς τα οστά μεγάλων ψαριών και επικρατούν εκείνα της αβαθούς θάλασσας. Πιθανώς πρόκειται για επιλεκτικότητα των κατοίκων (Mylona, 2010), ή εναλλακτικά για έλλειψη ναυτικών γνώσεων, αν και όπως θα δούμε και πιο κάτω, η θέση παρουσιάζει πολιτισμικά χαρακτηριστικά που δεν είναι κοινά στις υπόλοιπες αιγαιακές μεσολιθικές θέσεις, υποδηλώνοντας μακρινές ανταλλαγές και σχέσεις.

Σχετικά με τη χερσαία πανίδα, υπάρχουν πολλά κοινά χαρακτηριστικά που μοιράζονται όλες σχεδόν οι θέσεις. Διάφορα είδη του γένους ελαφίδες συναντώνται, ανάμεσα στα οποία κυρίαρχο είναι το κόκκινο ελάφι, ενώ το ίδιο συχνά βρίσκεται ο αγριόχοιρος. Τα εξημερωμένα αιγοπρόβατα είναι λιγότερο συχνά, γνωστά από το

σπήλαιο Ζαΐμη (Galanidou, 2003), τα Γιούρα και τη Θεόπετρα, στην τελευταία όμως όπως είδαμε είναι δύσκολος ο προσδιορισμός της φύσης τους, λόγω πιθανών επιμολύνσεων από τις νεολιθικές αποθέσεις (Newton, 2003). Το είδος *capra ibex*, ενδημικό στον ελλαδικό χώρο κατά την Ανώτερη Παλαιολιθική έχει βρεθεί στα αντίστοιχα στρώματα του Φράγχθι και της Θεόπετρας και εγείρει τα ζητήματα πιθανής εξημέρωσης που αναφέρονται για το σπήλαιο Ζαΐμη και τα Γιούρα. Για το πρώτο δυστυχώς οι πληροφορίες είναι συγκεχυμένες, στα Γιούρα όμως οι πρόσφατες μελέτες υποστηρίζουν την εξημέρωση των αιγοπροβάτων κατά την Ανώτερη Μεσολιθική. Είναι η μόνη θέση στην οποία παρατηρείται αλλαγή στο μέγεθός τους, δηλωτική της εξημέρωσης, ενώ τόσο εκείνα όσο και τα σημερινά είδη που υπάρχουν στο νησί αποδίδονται στο εξαφανισμένο είδος *capra ibex* (Sampson, 2008α). Αν η υπόθεση ισχύει τότε πιθανώς να πρόκειται για μια ανακάλυψη που θα ακολουθήσει και σε άλλες θέσεις στο μέλλον. Τέλος, βρίσκονται διάφορα είδη πτηνών, πάντοτε μικρά, όπως περιστέρι, φασιανός και αγριόγαλος, ενώ στα Γιούρα και το Μαρουλά υπάρχουν και θαλάσσια πτηνά. Δυστυχώς δεν είναι πάντοτε γνωστό ποια είδη έχουν καταναλωθεί και ποια είναι απλώς ενδημικά της περιοχής. Σε λίγες περιπτώσεις έχουν εντοπιστεί σημάδια επεξεργασίας των οστών όπως στη Θεόπετρα τα Γιούρα και το σπήλαιο Ζαΐμη (8^ο στρώμα). Στο Σαρακηνό, τα οστά συνυπήρχαν με λίθινα εργαλεία που μαρτυρούν ανθρώπινη παρέμβαση.

Η μικρολιθική λιθοτεχνία, κοινή στις περισσότερες θέσεις, είναι κατάλληλη για κυνήγι μικρού και μεσαίου μεγέθους θηραμάτων. Αυτό όμως δεν είναι πάντοτε χαρακτηριστικό της πανίδας, μιας και μεγάλα θηλαστικά όπως αγριόχοιρος και ελάφι, έχουν βρεθεί παντού. Στο Φράγχθι, τα οστά μεγάλων ζώων μειώνονται σημαντικά ήδη από την Ανώτερη Παλαιολιθική, όπου οι μικρόλιθοι αφθονούν και η εικόνα δεν αλλάζει στην Κατώτερη Μεσολιθική, όταν οι μικρόλιθοι σχεδόν εξαφανίζονται (Perlès, 1990α:Perles, 2003). Στις υπόλοιπες θέσεις τα μεγάλα θηλαστικά συνυπάρχουν πάντοτε με μικρότερα, καθώς και με πτηνά, για τα οποία, η μικρολιθική τεχνολογία θα ήταν καταλληλότερη για το κυνήγι τους. Στη Θεόπετρα, όπως αναφέρθηκε, έχουν τεκμηριωμένα καταναλωθεί περιστέρια, ενώ στα Γιούρα, οστά πτηνών εντοπίζονται αδιάκοπα από την Κατώτερη ως την Ανώτερη Μεσολιθική.

Τα αρχαιοβοτανικά κατάλοιπα παρουσιάζουν επίσης κοινά σημεία. Προέρχονται κατ' αρχάς από δέντρα ενδημικά της κάθε περιοχής, οι άγριοι καρποί των οποίων

έχουν βρεθεί σε μεσολιθικές συνάφειες και θεωρούνται ενδεικτικά κατανάλωσης. Στο Φράγχθι είναι φιστικές, αμυγδαλιές και αχλαδιές, στο Σαρακηνό φιστικές και στο Σχιστό συκιές και αμπέλια. Περισσότερες ομοιότητες παρατηρούνται στα άγρια όσπρια και δημητριακά: Στο Φράγχθι, κατά την μετάβαση από την Ανώτερη Παλαιολιθική στην Κατώτερη Μεσολιθική συναντάται η πλειοψηφία των σπόρων που ανήκουν σε φακές, σιτάρι και βρώμη, ενώ οι ίδιοι βρίσκονται και στην Ανώτερη και Τελική Μεσολιθική, μαζί με μερικά δείγματα κάππαρης και άγριου κριθαριού. Στη Θεόπετρα συλλέγεται άγριο κριθάρι και μονόκοκκο σιτάρι, ενώ στο Σχιστό ξανά άγρια βρώμη και κριθάρι, μαζί με άγρια όσπρια (φακές, λαθούρι και αρακάς). Στο Μαρουλά, η κατανάλωση άγριων φυτών μαρτυρείται έμμεσα, από την ύπαρξη μυλόλιθων και γουδιών (Sampson et al, 2010). Για τη Θεόπετρα ειδικά η διαπίστωση της γνώσης της άγριας μορφής των φυτών αυτών είναι πολύ σημαντική, καθώς θέτει σε νέα βάση τα δεδομένα για την αρχή της γεωργίας στη θεσσαλική πεδιάδα (Kyparissi-Apostolika, 2003, p. 194), ενώ και για τις υπόλοιπες περιοχές δείχνει το κοινό σημείο της Μεσολιθικής Εποχής για την τάση, την έξη θα λέγαμε της ένταξης στο διαιτολόγιο των φυτών που θα αποτελέσουν τα πρώτα επιτυχή γεωργικά πειράματα.

Σημασία βέβαια δεν έχει μόνο η διαπίστωση της γνώσης των άγριων δημητριακών και οσπρίων κατά τη Μεσολιθική αλλά και τα στρώματα από τα οποία προέρχονται. Έτσι, ενώ για το Φράγχθι, αυτά ανήκουν τουλάχιστον στη 10^η χιλιετία, στη Θεόπετρα δεν προσδιορίζεται αν προέρχονται από τα στρώματα της 10^{ης} ή 8^{ης} χιλιετίας. Στο Σχιστό πάλι οι μοναδικές χρονολογήσεις προέρχονται από δείγματα οψιανού, επομένως προς το παρόν μπορεί να υποθέσει κανείς ότι τα φυτικά κατάλοιπα ανήκουν τουλάχιστον στην 11^η χιλιετία π.Χ. Τα δεδομένα του παλαιοκλίματος είναι επικουρικά σε κάθε περίπτωση των παραπάνω ευρημάτων και των στρατηγικών επιβίωσης. Συνολικά κατά το Πρώιμο Ολόκαινο, αναφέρθηκε ήδη πως σημειώνεται άνοδος της θερμοκρασίας και αλλαγή στη χλωρίδα, με την υποχώρηση της στέππας προς όφελος δασών και θαμνώδων περιοχών, ενώ το κλίμα τείνει προς τα σημερινά ετήσια επίπεδα. Οι ήπιες θερμοκρασίες έχουν επιβεβαιωθεί για το Φράγχθι (Farrand, 2003), και τα Γιούρα, όπου τα θηλαστικά όπως ο αγριόχοιρος και η αλεπού προδίδουν επίσης ένα υγρό και θερμό περιβάλλον (Stiner and Munro, 2010). Τα ζώα αυτά εξάλλου όπως είπαμε, βρίσκονται στις περισσότερες

θέσεις. Στη Θεόπετρα, επικρατούσε δάσος φυλλοβόλων στην πεδιάδα και κωνοφόρων σε μεγαλύτερα ύψη, σε αντίθεση με τις ανοιχτές πεδιάδες που υποδηλώνει η πανίδα της Παλαιολιθικής (Kyparissi-Apostolika, 2003:Newton, 2003) και στο Σαρακηνό πυκνό δάσος πεύκων με λίγα κωνοφόρα και μικρά φυτά. Το θερμό κλίμα εδώ τεκμηριώνεται επίσης από την ύπαρξη άρκευθου, βελανιδιάς, φιστικιάς και μικρών θάμνων (Sampson, 2006). Στο Σχιστό τέλος, ο συνδυασμός κόκκινου ελαφιού και ευρωπαϊκού όνου στα μεταβατικά στρώματα Ύστερου Πλειστόκαινου/Πρώιμου Ολόκαινου, δείχνει την επικράτηση ψυχρών και ξηρών συνθηκών. Ο όνος ειδικά (*Equus hydruntinus*), χαρακτηρίζει θέσης της Μέσης Παλαιολιθικής από την Ευρώπη και την Εγγύς Ανατολή, ενώ έχει βρεθεί επίσης σε στρώματα της Ανώτερης Παλαιολιθικής από την Κλεισούρα (Mavridis et al, 2013).

3.5 Δίκτυα επαφών και θαλάσσιες μετακινήσεις

Στο παρόν κεφάλαιο, πρόκειται να εξετάσω τα στοιχεία εκείνα που μαρτυρούν πρώιμες προσπάθειες επικοινωνίας μεταξύ των μεσολιθικών κατοίκων του ελλαδικού χώρου. Επιστρατεύω δύο ομάδες υλικών καταλοίπων που εξυπηρετούν σαφέστερα το σκοπό αυτό: Τον οψιανό και τις υπόλοιπες λίθινες πρώτες ύλες. Η εμφάνιση του οψιανού δηλώνει σαφώς μετακινήσεις ανθρώπων, ενώ από τις άλλες πρώτες ύλες, είναι αναγκαίο να διαχωριστούν τα εντόπια από τα εξωγενή πυριτικά πετρώματα, προκειμένου να διαπιστωθούν οι τάσεις αυτές.

3.5.1 Η διακίνηση του οψιανού

Η διακίνηση ανθρώπων και ιδεών στο χώρο του Αιγαίου κατά τη Μεσολιθική περίοδο, είναι κάτι που δεν πρέπει να αποκλειστεί. Δυστυχώς τα αρχαιολογικά ευρήματα που μαρτυρούν μία τέτοια τάση είναι πολύ περιορισμένα, όμως παραμένουν ισχυρά στην περίπτωση των πρώτων υλών (**πίνακας 6**), οι οποίες μένουν αναλλοίωτες στο χρόνο και αποτελούν αψευδείς μάρτυρες της προσπάθειας επαφών μεταξύ διαφορετικών περιοχών.

Οι προσφορότερες ενδείξεις, προέρχονται από τη διακίνηση οψιανού, ο οποίος ως γνωστόν εντοπίζεται σε δύο μόνο νησιά στο χώρο του Αιγαίου, τη Μήλο και το Γυαλί κοντά στη Νίσυρο (**χάρτες 9-10**). Μέχρι πριν από λίγα χρόνια, η παλαιότερη μαρτυρία για διακίνηση οψιανού, προερχόταν από το Φράγχθι, όπου εντοπίστηκε σε στρώματα της Ανώτερης Παλαιολιθικής, δηλαδή τουλάχιστον στα μέσα της 11^{ης} χιλιετίας π.Χ. (Perlès, 1987). Το γεγονός όμως ότι μόλις ένα βρέθηκε *in situ*, σε

συνδυασμό με τον πολύ περιορισμένο αριθμό των κομματιών, πρόβαλλε αμφιβολίες για την εγκυρότητά του φαινομένου, ενώ επίσης δεν θεωρήθηκε ικανό μέγεθος για να δικαιολογήσει θαλάσσιο ταξίδι (Perlès, 1987:Perlès, 2003). Πρόσφατα η ανακάλυψη οψιανού σε δύο θέσεις τις ηπειρωτικής Ελλάδας έθεσε το ζήτημα σε νέα βάση. Στο σπήλαιο Σχιστού, το παλαιότερο δείγμα προήλθε από αρκετά ασφαλείς συνάφειες και χρονολογήθηκε με σύγχρονες μεθόδους στη 15^η χιλιετία π.Χ. (Mavridis et al, 2012), ενώ στο Σπήλαιο Σαρακηνού, ανήκε σε στρώμα που χρονολογήθηκε στο β' μισό της 13^{ης} χιλιετίας π.Χ, με τιμή 12345+/-70 BP (Sampson et al, 2009). Πρόκειται λοιπόν για τόσο πρώιμα θαλάσσια ταξίδια, ή για διακίνηση μέσω ενδιαμέσων σταθμών;

Χρειάζεται να ανατρέξει κανείς στην παλαιομορφολογία του αιγαίου χώρου, λεπτομέρειες της οποίας είδαμε στην αρχή του τρίτου μέρους. Το ενιαίο κυκλαδικό νησί διατηρείται έως και την 15^η χιλιετία, οπότε αρχίζει σταδιακά να διαχωρίζεται στα σημερινά νησιά. Οι άνθρωποι που πιθανώς διαβιούσαν εκεί, θα μπορούσαν να μετακινούνται σε μεγάλες αποστάσεις, ενώ η Μήλος στα νοτιοανατολικά βρισκόταν σε μικρή απόσταση μέσω θάλασσας. Η εικόνα συμπληρώνεται από τέχνηρα, πιθανώς Μέσης Παλαιολιθικής, που ανακαλύφθηκαν πρόσφατα στην Αλόννησο, την Αντίπαρο, το Δεσποτικό, τη Μήλο, τη Νάξο και την Πάρο (Runnels, 2014:Σάμψων, 2006) και παρουσιάζουν ομοιότητες στην τεχνολογία, με αντίστοιχα από την ηπειρωτική Ελλάδα. Εκείνα από τη Μήλο, ήταν λαξευμένα σε τοπικά πετρώματα και παραδόξως, μόλις ένα ήταν από οψιανό, αν και ο Runnels έχει ισχυριστεί ότι έχει εντοπίσει μερικά μεγάλα κομμάτια που είχαν χρησιμοποιηθεί για την εξόρυξη της πρώτης ύλης (Torrence, 1986, p. 182:Runnels, 2014, p. 217). Σε κάθε περίπτωση πάντως, η εκμετάλλευσή του δεν φαίνεται να ήταν εκτεταμένη κατά την Παλαιολιθική Εποχή.

Το ερώτημα που προκύπτει λοιπόν είναι αν υπήρχε γνώση και εκμετάλλευση του οψιανού τη 15^η ή ακόμα και τη 19^η χιλιετία, από τους κατοίκους του κυκλαδικού νησιού. Το ερώτημα αυτό πιθανώς απαντάται από τα ευρήματα στο Φράγχθι και στο Σχιστό. Είναι εκπληκτικό το γεγονός ότι τόσο η Αττική όσο και η Αργολίδα, ήταν αποκομμένες από το ενιαίο νησί ήδη από το 18000 BP. Ωστόσο η Αττική επικοινωνούσε ανατολικά με την Εύβοια, η οποία με τη σειρά της χωριζόταν με ένα μικρό πορθμό από τη γειτονική Άνδρο (Lambeck, 1996, p. 602). Η χρονολόγηση του οψιανού από το Σχιστό στα μέσα της 15^{ης} χιλιετίας, μπορεί κατά τη γνώμη μου να

μαρτυρά μία διαδρομή όχι μέσω θάλασσας από τα δυτικά, αλλά μέσω χερσαίου ταξιδιού από τα ανατολικά. Αν ισχύει η υπόθεση, τότε θα αρκούσε ένα μικρό θαλάσσιο πέρασμα από τη στενή λωρίδα θάλασσας μεταξύ Εύβοιας και Άνδρου και από κει στο κυκλαδικό νησί και τις πηγές οψιανού της Μήλου, μέσω ενός ακόμα μικρού θαλάσσιου ταξιδιού

Στην περίπτωση του Σαρακηνού, η εικόνα στα μέσα της 13^{ης} χιλιετίας έχει ελαφρώς μεταβληθεί, καθώς θα απαιτούνταν πλέον ένα μικρό ταξίδι από την Εύβοια στην Άνδρο, όμως η υπόλοιπη διαδρομή θα καλυπτόταν από μικρά τμήματα γης που θα ευνοούσαν τη μετάβαση (ό.π.) Η μελλοντική έρευνα λοιπόν των νησιών Άνδρος, Τήνος, Μύκονος και Σύρος θα μπορούσε να αποκαλύψει πολύ περισσότερα για τους ενδιαμέσους σταθμούς των ταξιδιών του Πρώιμου Ολόκαινου. Στο Φράγγχι, τα δεδομένα είναι πολύ διαφορετικά, καθώς σε όλο το Πρώιμο Ολόκαινο ο Αργολικός κόλπος και το Μυρτώο Πέλαγος ήταν θάλασσα. Ο οψιανός της Ανώτερης Παλαιολιθικής όπως αναφέρθηκε, είναι ελάχιστος και σίγουρα δεν μαρτυρά εντατική χρήση. Η τυχαιότητα του ευρήματος, μπορεί να δηλώνει αντίστοιχη τυχαιότητα στην ανεύρεση του κατά την Παλαιολιθική Εποχή. Αντίθετα, η αύξηση του ποσοστού οψιανού κατά την Ανώτερη Μεσολιθική (μέσα 10^{ης} χιλιετίας), μπορεί να είναι ένδειξη σκόπιμης απόκτησής του. Εξάλλου, η αλιεία του τόννου τώρα και μάλιστα με μεγάλη συχνότητα, δείχνει σίγουρα μια εξοικείωση με την ανοιχτή θάλασσα. Αυτό βέβαια δεν πρέπει να μας οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι το ταξίδι μεγάλων αποστάσεων αποτελούσε συνήθη τακτική των μεσολιθικών ανθρώπων, αλλά ότι υπήρχε η τάση για πλεύση σε πιο επισφαλή νερά, με σχετική άνεση. Πάντα βέβαια θα υπήρχε και η εναλλακτική επιλογή, δηλαδή η πορεία μέσω Εύβοιας, κατά τον ίδιο τρόπο που πιθανώς προμηθεύονταν τον οψιανό οι κάτοικοι του Σαρακηνού, αφού εξάλλου τα δύο δείγματα, είναι σχεδόν σύγχρονα.

Στο χώρο του Αιγαίου, τα παλαιότερα δείγματα μηλιακού οψιανού προέρχονται από την θέση Κεραμέ I τα οποία μάλιστα έχουν χρονολογηθεί με τη σύγχρονη μέθοδο ενυδάτωσης στην 12^η και 11^η χιλιετία π.Χ. και αποτελούν τη μοναδική χρονολόγηση για τη θέση. Στα Γιούρα, ο οψιανός εμφανίζεται μόνο στα στρώματα της Ανώτερης Μεσολιθικής (Kaczanowska and Kozłowski, 2008, p. 171-72). Στον Μαρουλά, όπου η κατοίκηση είναι πολύ σύντομη, τα δείγματα ανήκουν στα μέσα της 9^{ης} χιλιετίας (Sampson et al, 2010), ενώ στην Κλεισούρα προέρχονται από το στρώμα 5a, από το

οποίο προέρχεται η μοναδική απόλυτη χρονολόγηση (9150 $\pm$ 220 BP). Στο Σαρακηνό, μία λεπίδα προέρχεται από το unit 4, το οποίο έχει χρονολογηθεί μεταξύ 7950-8590 BP, δηλαδή στην Ανώτερη Μεσολιθική, όμως η χρονολόγηση δεν προέρχεται από το ίδιο το δείγμα (Sampson et al, 2009, p. 10-13). Στις θέσεις επιφανειακής έρευνας, η ανάλυση του οψιανού έχει δείξει ότι προέρχεται στην πλειονότητα των περιπτώσεων από τη Μήλο, με μοναδική εξαίρεση την Ικαρία (Κεραμέ, Νίφι 2, 3) και τη Χάλκη, όπου οι κάτοικοι προμηθεύονταν το υλικό και από το Γυαλί.

Σημασία δεν έχει μόνο η χρονολόγηση του οψιανού, αλλά και η μορφή στην οποία συναντάται. Στην Κλεισούρα τα τέχνεργα είναι πολύ λίγα και η επεξεργασία τους φαίνεται πως δεν είχε γίνει επί τόπου (Koumouzelis et al, 2003, p. 113-114). Στα Γιούρα, εισάγονται επίσης έτοιμα από αλλού, ενώ εδώ η μικρολιθική τεχνολογία τα διαφοροποιεί από την αιγαιακή παράδοση και τα συνδέει με αντίστοιχα δείγματα από την Ανατολή, κυρίως από το σπήλαιο Öküzini, που χρονολογούνται στο 10000 BP (Επιπαλαιολιθική) και 8700-7800 BP (Νεολιθική: Kaczanowska and Kozlowski 2010:Otte et al, 1995). Στο Μαρουλά εντοπίζονται τόσο εργαλεία όσο και πυρήνες, μάλιστα εξαντλημένοι (Sampson, 2008γ). Στο Φράγγχι τέλος δεν εντοπίζονται πυρήνες, παρά τελειωμένα εργαλεία (Perlès, 1990α).

Πώς μπορεί τελικά να αποκατασταθεί το δίκτυο διακίνησης του οψιανού; Η 10^η χιλιετία είναι μία περίοδος προχωρημένη στην πορεία ανόδου της στάθμης της θάλασσας, όπου οι σημερινοί όγκοι στεριάς είναι ήδη διαφοροποιημένοι και τα νησιά πλήρως διαμορφωμένα. Επομένως η επικοινωνία μπορεί να έχει γίνει μόνο μέσω θαλάσσης. Στον **χάρτη 9**, μπορούμε να δούμε μία απεικόνιση των δικτύων διακίνησης από τη Μήλο και το Γυαλί αντίστοιχα, ενώ στον **χάρτη 10**, βλέπουμε την παρουσία οψιανού ανά χρονολογική φάση. Εδώ, οι θέσεις επιφανειακής έρευνας λαμβάνονται σαν ενιαίο σύνολο με τις ανασκαμμένες, γιατί δεν παρορσιάζουν διαφορές στο υλικό. Όπως μπορεί να διαπιστώσει κανείς, η Μήλος εφοδιάζει με οψιανό τις μεσολιθικές θέσεις για ένα πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα, από την 15^η χιλιετία, ως το β' μισό της 9^{ης}. Η συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων που συναντώνται έτοιμα, τελειωμένα εργαλεία, δείχνει πως η προμήθεια πιθανώς δεν γινόταν απευθείας από τη Μήλο, αλλά με ενδιάμεσους σταθμούς. Στην πραγματικότητα, πυρήνες έχουν βρεθεί μόνο στον Μαρουλά, ο οποίος είναι

πλησιέστερα στη Μήλο από οποιαδήποτε άλλη θέση των Κυκλάδων. Για την Κύθνο έχει ήδη αναφερθεί (Sampson, 2008α:Sampson et al, 2010), ότι αποτελούσε πιθανό πέρασμα την εποχή αυτή για την ηπειρωτική Ελλάδα.

Το ταξίδι ανοιχτής θάλασσας προς το παρόν είναι δεδομένο για την Κεραμέ, η οποία είναι μακριά τόσο από τη Μήλο, όσο και από πιθανούς ενδιάμεσους σταθμούς. Ένας σταθμός-πέρασμα στην πορεία για την Κεραμέ, θα αποτελούσε σίγουρα η Νάξος, που προσέφερε και αφθονία εντόπιου πυριτόλιθου (Carter et al, 2016). Ακόμα μεγαλύτερη εντύπωση ωστόσο προκαλεί η περίπτωση της Κρήτης (Δαμνόνι και Λιβάρι-Σκιάδι) και κυρίως της Γαύδου, όπου ο οψιανός εντοπίστηκε όσο μακρύτερα θα μπορούσε να τον αναζητήσει κανείς στον ελλαδικό χώρο (!). Είναι αξιοπερίεργο το γεγονός της έλλειψης του υλικού αυτού από την εκτενή επιφανειακή έρευνα στην περιοχή Πλακιά-Πρέβελης (Strasser et al, 2010) και το βέβαιο είναι ότι η Κρήτη χρήζει πολύ περισσότερης έρευνας.

Μικρότερη απόσταση, αλλά εξίσου δύσκολη στην πλεύση, είναι αυτή από το Φράγχθι απευθείας προς τη Μήλο, η οποία υπολογίζεται σε τουλάχιστον 120 χλμ (Broodbank, 2006). Ο Broodbank, επισημαίνει την παρατήρηση του Cherry (Cherry, 1981), ότι η προτίμηση των μεσολιθικών τροφοσυλλεκτών στο υλικό ενός νησιού τόσο απομακρυσμένου, έχει νόημα, μόνο αν φανταστεί κανείς την ύπαρξη δεκάδων ενδιάμεσων σταθμών, που είναι αόρατοι ακόμα στην έρευνα (Broodbank, 2006, p. 209). Κατά τον ίδιο επίσης, η διάρκεια εμφάνισης του οψιανού για τόσο μεγάλο διάστημα κατά τη Μεσολιθική, θα περιελάμβανε πολλά μικρά εποχιακά ταξίδια. Τα ταξίδια αυτά θα προϋπέθεταν ομάδες με οργάνωση και ναυτικές γνώσεις, τόσο σχετικά με τη θάλασσα και τον άνεμο, όσο και την τεχνολογία μέσων πλεύσης. Ακόμα μεγαλύτερη εντύπωση προξενεί το γεγονός πως σε καμία θέση ο οψιανός δεν αποτελεί σημαντικό ποσοστό, ενώ για το Φράγχθι ειδικά, η Perles αρνείται τη χρησιμότητα των τεχνέργων από οψιανό σε σύγκριση με εκείνα από άλλες πρώτες ύλες (Perlès, 1990α:Perles, 2003).

Τέλος, οι πρόσφατες ανακαλύψεις μεσολιθικών θέσεων στην Ήπειρο, θεωρούνται πως αλλάζουν σημαντικά την εικόνα της επικοινωνίας των μεσολιθικών ανθρώπων. Στα Γρεβενά (Ευστρατίου και άλλοι, 2004), αποδεικνύεται πως μεγάλοι ορεινοί όγκοι μπορεί επίσης να αποτελούν περάσματα ή και προσωρινές εγκαταστάσεις, ενώ στην

κοιλάδα του Κοκκυτού και του Καλαμά, φαίνεται πως υπήρχε προτίμηση για διαμονή σε πεδινές περιοχές μακριά από τη θάλασσα που εξασφάλιζαν τους απαραίτητους πόρους, όπως πηγές πρώτων υλών, κυνήγι ζώων και πόσιμο νερό (Tourloukis and Palli 2009).

3.5.2 Η διακίνηση των λοιπών λίθινων πρώτων υλών

Σχετικά με τις υπόλοιπες λίθινες πρώτες ύλες, στις περισσότερες περιπτώσεις (Κλεισούρα, Σαρακηνό, Θεόπετρα, Μαρουλάς, Φράγχθι, Αλόννησος) υποστηρίζεται ότι πρόκειται για τοπικά πετρώματα. Στη Θεόπετρα ο ραδιολαρίτης και ο πυριτόλιθος προέρχονται από τις υπώρειες της Πίνδου (Kyparissi-Apostolika, 2003), στο Σαρακηνό ο ασβεστόλιθος είναι τοπικό πέτρωμα, στο Φράγχθι επίσης εντόπια (Perlès, 1987:Perlès, 1990α) και στην Αλόννησο πιστεύεται ότι ανήκουν στη γεωλογική ζώνη των Σποράδων, αν και δεν έχουν εντοπιστεί οι πρωτογενείς πηγές (Παναγοπούλου και άλλοι, 2001). Εξωγενείς πρώτες ύλες αναφέρονται στην Κλεισούρα, συγκεκριμένα ο ξανθός πυριτόλιθος (silex blond), που η Perles αναφέρει πως έχει βρεθεί στα ακεραμικά στρώματα της Άργισσας, όμως και κει ήταν εισηγμένος από κάποια άλλη περιοχή (Perles, 1990β, p. 6-7). Στον Μαρουλά έχει χρησιμοποιηθεί ένα είδος λευκού πυριτόλιθου που είναι εξωγενές αλλά άγνωστης προέλευσης (Sampson et al, 2010), ενώ το ίδιο πιθανολογείται πως έχει εντοπιστεί και στη Στελίδα.

Το Σιδάρι αποτελεί μία ξεχωριστή περίπτωση μεσολιθικής θέσης, καθώς έχει δώσει την υψηλότερη χρονολόγηση (5870 $\pm$ 340 π.Χ./7770 $\pm$ 340 BP) από οποιαδήποτε άλλη του ελλαδικού χώρου. Η λιθοτεχνία όπως είπαμε φαίνεται να έχει σχέση περισσότερο με αντίστοιχες από την βόρεια Αδριατική και την Αλβανία, ενώ κάποια στοιχεία, όπως η προτίμηση σε παραγωγή φολίδων, τη συνδέουν με τη Θεόπετρα και την Κλεισούρα. Ο Σορδίνας είχε εικάσει την προέλευση της «Σιδάριας Μεσολιθικής» από το Αιγαίο. Χρονολογικά, η εξάπλωση του μεσολιθικού πολιτισμού από ανατολή προς δύση μπορεί να έχει λογική, αν υποθέσει κανείς ότι φτάνει στο «απομονωμένο» νησί της Κέκυρας σε προχωρημένη φάση της περιόδου. Μέχρι στιγμή, οι μόνες πιθανές σχέσεις που συνθέτουν μία μεσολιθική παράδοση της δυτικής Ελλάδας, είναι εκείνες του Σιδαρίου με την Ήπειρο, όπου πιθανώς χρησιμοποιείται από κοινού ο τεφρός πυριτόλιθος τύπου «Βοϊδομάτη», ενώ ομοιότητες εντοπίζονται και στην τεχνολογία των λίθινων (Sordinas, 1970:Tourloukis

and Palli, 2009). Εξάλλου, η παρουσία πυρήνων και στις δύο περιπτώσεις, δηλώνει ίσως μία εγκατάσταση με πιο μόνιμο χαρακτήρα.

3.7 Οι μεσολιθικές ταφές και οι κυκλικές κατασκευές του Μαρουλά

Το κεφάλαιο αυτό, ασχολείται με δύο σπάνιες κατηγορίες ευρημάτων, τα ταφικά και τα κτηριακά κατάλοιπα. Αφιερώνεται σ' αυτά ξεχωριστό κεφάλαιο, γιατί συναντώνται σε πολύ λίγες θέσεις, ενώ για τις ταφές συγκεκριμένα, ίσως πρόκειται για τις πιο ενδιαφέρουσες ενδείξεις συμβολικής έκφρασης των μεσολιθικών κατοίκων του ελλαδικού χώρου.

Οι ταφές που είναι γνωστές από την ελληνική Μεσολιθική, προέρχονται από τρεις θέσεις, το Φράγχθι, τη Θεόπετρα και τον Μαρουλά και εξετάστηκαν διεξοδικά στην ενότητα 2.1 (σ. 41-42, 46, 47-48). Στη Θεόπετρα έχουμε μία μοναδική ταφή, ενώ στο Φράγχθι και το Μαρουλά περισσότερες. Παντού είναι κοινό το χαρακτηριστικό της συνεσταλμένης στάσης, και των λίθινων αντικειμένων πάνω και δίπλα στο νεκρό. Στο Μαρουλά μάλιστα τοποθετείται και οψιανός (Sampson et al, 2010). Στο Φράγχθι και το Μαρουλά, το στήθος του νεκρού καλύπτεται με πλάκα, και στη Θεόπετρα με μικρό πυριτολιθικό αντικείμενο (Kyparissi-Apostolika, 2003). Οι μελετητές εκφράζουν αμφιβολίες για τη χρήση των λίθινων ως κτερίσματα σε όλες τις περιπτώσεις. Μόνο στο Φράγχθι (Cullen, 1995), η ύπαρξη εισηγμένων όστρεων στην καλοδιατηρημένη ταφή του ενήλικα, μπορεί να δηλώνει συντονισμένη προσπάθεια απόκτησής τους και κατά συνέπεια κάποια βαρύτητα στην ταφική «τελετή». Η πλειοψηφία των σκελετών ανήκει σε ενήλικες. Οι ταφές βρεφών και παιδιών από το Μαρουλά και το Φράγχθι, δεν φανερώνουν περισσότερη περιποίηση και φαίνεται πως αντιμετωπίζονταν ισότιμα. Η καύση των νεκρών στο Φράγχθι, δεν έχει παράλληλα και μπορεί να σχετίζεται με τις παραδόσεις των κατοίκων του σπηλαίου, χωρίς απαραίτητα να σημαίνει εξωτερικές επιδράσεις. Η ιδιαίτερη φροντίδα της λεκάνης (Cullen, 1995, p. 277), αν ανήκει στο σκελετό της νεαρής γυναίκας, πιστεύω πως θα μπορούσε να δηλώνει κάποιο σεβασμό για το γεγονός της γέννας.

Οι νεκροί βρίσκονται πάντα κάτω από το χώρο κατοικίας, είτε αυτές είναι οι κυκλικές κατασκευές στο Μαρουλά, είτε ο χώρος διαμονής μέσα στα σπήλαια. Η μη ύπαρξη ξεχωριστών χώρων ως πρώιμα νεκροταφεία, είναι πιθανόν να μην οφείλεται σε πρακτικούς λόγους, παρά σε σκόπιμη επιλογή των κατοίκων και συμβολική σύνδεση παρελθόντος και μέλλοντος μέσω του κοινού χώρου δράσης ζώντων και

νεκρών. Η σημασία των νεκρών αποδεικνύεται και από τη διάρκεια κατοίκησης της κάθε θέσης. Στο Φράγχθι πρόκειται για πολλές ταφές που είναι διασκορπισμένες στο σπήλαιο. Οι περισσότερες ανήκουν στην Κατώτερη Μεσολιθική, κάποιες όμως τοποθετούνται στη μετάβαση Κατώτερης/Ανώτερης και Ανώτερης/Τελικής Μεσολιθικής. Η χρονολόγηση από την ταφή με την απόθεση όστρεων έχει δώσει τιμή 9260 $\pm$ 140 BP. Στη Θεόπετρα η χρονολόγηση προέρχεται από την μοναδική ταφή και αποδίδεται στην Ανώτερη Μεσολιθική (8070 $\pm$ 60). Και στις δύο θέσεις η συνολική κατοίκηση διαρκεί πάνω από 1000 χρόνια. Είναι δύσκολο να αποδώσει κανείς τις συμβολικές πρακτικές σε παραδόσεις που αναπτύχθηκαν επί τόπου ή που ήρθαν μαζί με τους κατοίκους από αλλού, αν και είναι πιθανό η μακρόχρονη παραμονή σε μια θέση να είχε δημιουργήσει ιδιαίτερους δεσμούς μεταξύ των μελών. Οι δεσμοί αυτοί μπορεί να συνδέονται με στοιχεία όπως τα παράτολμα ταξίδια στο ανοιχτό πέλαγος που θα πραγματοποιούνταν. Πάντως είναι γενικά αξιοσημείωτη η απουσία ταφών από άλλες μεσολιθικές θέσεις που φανερώνουν μακρόχρονη κατοίκηση, όπως το Σπήλαιο του Κύκλωπα.

Στο Μαρουλά ιδιαίτερα, ο συνδυασμός κυκλικών κατασκευών και ταφικών εθίμων, παραπέμπει σε νατούφιες παραδόσεις. Στις θέσεις Ain Mallaha και El-Wad στην Παλαιστίνη, που χρονολογούνται στην 11^η και 10^η χιλιετία, οι νεκροί θάβονται με μία πλάκα πάνω στο στήθος (Perrot, 1966) (Wright, 1978), ενώ παρόμοιες πρακτικές αναφέρονται σε σπήλαια όπως το Hayonim, Kebar και Shuqba (Bar-Yosef, 1991) που χρονολογούνται κατά την Επιπαλαιολιθική Περίοδο. Στις θέσεις αυτές συναντώνται πρωτογενείς και δευτερογενείς ταφές, οι οποίες γίνονται μεταξύ των οικιών ή και κάτω από τα δάπεδα (Σάμψων, 2014α). Παραδείγματα κυκλικών κατασκευών προέρχονται από την PPNA της Παλαιστίνης, όπως στη θέση Dhra (Kujit and Mahasneh, 1998), Gilgal I-VI (Noy, 1984) και Netiv Hagdud, όπου στην τελευταία βρέθηκαν επίσης μυλόλιθοι και τριπτήρες για το άλεσμα τροφών (Bar Yosef et al, 1991). Σημαντικότερος όμως είναι ο νατούφιος οικισμός Mureybet στη Συρία (Cauvin, 1977), του οποίου οι δύο πρώτες φάσεις χρονολογούνται την 9^η χιλιετία, την ίδια περίπου περίοδο που εμφανίζονται τα πρώτα μεσολιθικά ίχνη στην Κύθνο. Τα χαρακτηριστικά που διακρίνουν το Mureybet, είναι η πιθανότητα κατοίκησης του όλο το χρόνο (Cauvin, 1991), η προτίμηση σε κατανάλωση ψαριών, διάφορων πτηνών, θαλάσσιων όστρεων και άγριων φυτών, αλλά και η χρήση

κυκλικών πασσαλόπηκτων κατασκευών, με πλήλινη ανωδομή. Η λιθοτεχνία περιλαμβάνει και μικρόλιθους, ενώ μεταξύ των ευρημάτων υπήρχε οψιανός από την Καππαδοκία. Τα στοιχεία αυτά δείχνουν μία κοινωνία ανοιχτή σε επαφές και επιρροές (Σάμψων, 2014α). Την 9^η χιλιετία στο Μαρουλά εμφανίζεται απότομα όλο το «πακέτο» των παραπάνω νατούφιων παραδόσεων, για μια περιορισμένη διάρκεια (8930-8410 π.Χ), κάτι το οποίο έχει θεωρηθεί και από τον ίδιο τον ανασκαφέα πως μπορεί να αποτελεί ένα πολύ πρώιμο παράδειγμα μετακίνησης και εγκατάστασης πληθυσμών από την ανατολή (Sampson et al, 2010).

3.8 Προς μια Νεολιθική Εποχή

Στο κεφάλαιο αυτό εξετάζεται η μετάβαση από τον μεσολιθικό στο νεολιθικό τρόπο ζωής. Περιλαμβάνονται οι θέσεις εκείνες που παρουσιάζουν συνέχεια κατοίκησης από τη Μεσολιθική στη Νεολιθική Εποχή, αλλά και εκείνες στις οποίες θεωρείται ότι έχουν εντοπιστεί ακεραμικά νεολιθικά στρώματα. Σκοπός είναι να διερευνηθούν οι περιπτώσεις εγκατάλειψης κάποιων θέσεων και η προτίμηση κάποιων άλλων από τις πρώτες νεολιθικές κοινότητες.

Οι υψηλότερες χρονολογήσεις που διαθέτουμε για τη Μεσολιθική του ελλαδικού χώρου, δείχνουν ότι το τέλος της Εποχής συμπίπτει με το τέλος της 9^{ης} χιλιετίας π.Χ. Οι περισσότερες θέσεις παραμένουν σε χρήση και κατά την Αρχαιότερη Νεολιθική, ενώ μερικές συνεχίζουν έως την Εποχή του Χαλκού. Ορισμένες από αυτές εγκαταλείπονται οριστικά: Ο Μαρουλάς, η Κεραμέ, η Στελίδα και το Δαμνόνι δεν έχουν δώσει στοιχεία νεολιθικής αλλά ούτε και υστερότερης κατοίκησης. Στη δυτική Ελλάδα, το Σιδάρι θεωρείται μία πολύ σημαντική θέση για τη μελέτη της μετάβασης από τον μεσολιθικό στον νεολιθικό τρόπο ζωής. Όπως είδαμε τοποθετείται χρονολογικά σε ένα ύστερο στάδιο, στο α' μισό της 8^{ης} χιλιετίας. Εδώ οι απόλυτες χρονολογήσεις είναι απαραίτητες για τη διαπίστωση των αλλαγών: Οι στρατηγικές επιβίωσης με εκμετάλλευση θαλάσσιων πόρων, και κατασκευή μικρόλιθων από εξωγενή υλικά, αντικαθίσταται από τον επόμενο ορίζοντα, χρονολογημένο στο 7670 $\pm$ 120 BP κατά τον οποίο οι μικρόλιθοι εξαφανίζονται, τα εργαλειακά σύνολα φτιάχνονται από τοπικό πυριτόλιθο, ενώ κάνει την εμφάνιση της μια πρώιμη κεραμική, μάλλον άτεχνη και «πρωτόγονη». Παράλληλα, η παρουσία αιγοπροβάτων δείχνει μία σαφή τάση «νεολιθικοποίησης» που όμως δεν είναι ολοκληρωμένη και πιθανώς να οφείλεται σε επαφές των κατοίκων με άλλες κοινότητες ανθρώπων που

θα βρίσκονταν στο παραγωγικό στάδιο (Sordinas, 1969:Μεταλληνού και άλλοι, 2009). Η διαφορά ανάμεσα στη Μεσολιθική και Πρώιμη Νεολιθική περίοδο, επανεξετάστηκε πρόσφατα με επιτόπιες στρωματογραφικές έρευνες όπου, όπως ήδη αναφέραμε (σ. 63), διαπιστώθηκε πως είναι αδύνατον να τεκμηριωθεί η συνύπαρξη ή όχι των μεσολιθικών και νεολιθικών κοινοτήτων, καθώς ο μεσολιθικός ορίζοντας συγχέεται με τον νεολιθικό στις περισσότερες περιπτώσεις (Berger et al, 2014). Κατά τον ίδιο τρόπο, είναι αδύνατον να τεκμηριωθεί η στρωματογραφική συνέχεια των δύο περιόδων.

Στο Φράγχθι, η κατοίκηση επεκτείνεται έξω από το σπήλαιο, όμως τα πρώτα δείγματα εξημερωμένων ζώων και φυτών εμφανίζονται σε στρώματα στο εσωτερικό του (Perles, 2003). Τόσο τα αιγοπρόβατα, όσο και τα φυτά (φακές και σιτάρι), είναι ιθαγενή της Εγγύς Ανατολής (Hansen, 1991:Perles, 2003). Την περίοδο αυτή η Perles ονομάζει «Αρχική Νεολιθική» και θεωρεί ότι αντιπροσωπεύει περιστασιακές επισκέψεις στο σπήλαιο. Μία ραδιοχρονολόγηση έδωσε τιμή 7930 $\pm$ 100 και φανερώνει ένα κενό κατοίκησης περίπου 250 χρόνων από το τέλος της Μεσολιθικής (Perlès, 2001, p. 86, Table 5.3). Τα αιγοπρόβατα όμως δεν αποτελούν ακόμα την πλειοψηφία της πανίδας, ενώ και η λιθοτεχνία συνεχίζει την παράδοση των μικρόλιθων, κάτι που αποτελεί ένδειξη πως οι βασικές στρατηγικές επιβίωσης παραμένουν αναλλοίωτες σε σχέση με την Τελική Μεσολιθική (Perlès, 1990α). Η φάση αυτή είναι μία από τις λίγες που έχει χαρακτηριστεί από μερικούς ερευνητές ως «ακεραμική». Η έλλειψη αγγείων μπορεί να αντανακλά πρακτικούς λόγους, δηλαδή έλλειψη εντατικής γεωργικής παραγωγής (Jacobsen, 1981:Perlès, 2001:Nandris, 1984). Η κατοίκηση στην «παραλία» και ίσως στην κοιλάδα της ευρύτερης περιοχής, λαμβάνει μόνιμο χαρακτήρα μόνο περί το 6.000 π.Χ, οπότε πρόκειται πλέον καθαρά για γεωργοκτηνοτροφικές ομάδες. Εξάλλου, παλυνολογικές αναλύσεις έχουν δείξει πως το κλίμα τώρα ευνοεί εκτάσεις με φυτά, κατάλληλα για κτηνοτροφία (Jacobsen, 1981:Runnels and Van Andel, 1987:Perlès, 2001).

Στη Θεόπετρα, η στρωματογραφική μετάβαση από τη Μεσολιθική στη Νεολιθική, ελέγχθηκε μέσα από πολλά δείγματα άνθρακα, ο μέσος όρος των οποίων απέδωσε τη χρονολόγηση 8910 $\pm$ 120 cal BP (Facorellis et al, 2001), αν και η τιμή αυτή δε φαίνεται να συμβαδίζει με εκείνες που έχουν δοθεί για την Ανώτερη Μεσολιθική (πίνακας 1). Η Νεολιθική μαρτυρείται μέσα από την ύπαρξη

καλλιεργημένων φυτών, δημητριακών και οσπρίων, ενώ λιγότερα είναι τα εξημερωμένα είδη ζώων. Θαλάσσιες διατροφικές πηγές, απουσιάζουν εντελώς (Papathanasiou, 2000).

Στο Σαρακηνό η κατοίκηση συνεχίζεται στα μέσα της 8^{ης} χιλιετίας, όμως υπάρχει κι εδώ ένα κενό κατοίκησης 120-150 χρόνων (Sampson et al, 2009) από την τελευταία μεσολιθική φάση. Οι αλλαγές κατά την Πρώιμη Νεολιθική είναι πολλές και απότομες: η απομονωτική τάση των ενοίκων διακόπτεται και η συχνότητα του οψιανού αυξάνεται, μαζί με την εισαγωγή ξανθού πυριτόλιθου, ο οποίος έχει βρεθεί και σε Πρώιμα Νεολιθικά στρώματα της Άργισσας (Perles, 1990β). Κάνει την εμφάνισή του ένα είδος μονόχρωμης κεραμικής, που θεωρείται συγκρίσιμη με εκείνη από το Σέσκλο, το Αχίλλειο και τη Νέα Νικομήδεια. Παράλληλα, η εξημέρωση των αιγοπροβάτων, θεωρείται γεγονός.

Τα Γιούρα κατοικούνται πιο σποραδικά μετά το τέλος της Μεσολιθικής κατά το 6000 π.Χ, ύστερα από ένα κενό αρκετών χρόνων. Χαρακτηριστικά της Πρώιμης Νεολιθικής περιόδου είναι η επιβεβαιωμένη πλέον κτηνοτροφία εξημερωμένων αιγοπροβάτων και η μείωση του αριθμού των θαλάσσιων όστρεων ως διατροφική πηγή (Sampson, 2008α; Trantalidou, 2008). Μείωση παρατηρείται και στον αριθμό των οστών ψαριών αν και δεν αλιεύονται καινούρια είδη και δεν εξελίσσονται οι τεχνικές. Επίσης, ήδη από τόσο νωρίς, εμφανίζεται μία γραπτή κεραμική μικρών αγγείων με απλό θεματολόγιο (Σάμψων, 2014α). Η προέλευση του νεολιθικού πολιτισμού των Γιούρων, είναι ένα θέμα έντονης συζήτησης. Κυρίως η παρουσία του προβάτου, ζώου μη ενδημικού του ελλαδικού χώρου, ήδη από τη Μεσολιθική Εποχή, εγείρει θέματα επαφής με πληθυσμούς ανατολικών θέσεων στις οποίες αυτό είχε ήδη εξημερωθεί, όπως στο σπήλαιο Shanidar, ήδη από την πρώιμη 9^η χιλιετία π.Χ. (Perkins, 1964). Παράλληλα, εξημέρωση αιγοειδών υπάρχει την ίδια περίοδο σε θέσεις στο Ιράν, όπως στο Tepe Asiab (Braidwood, 1961) και το Tepe Sarab (Braidwood, 1960).

Οι νεολιθικοί κάτοικοι του σπηλαίου Ζαΐμη κατά τον Markovits, έχουν εξημερώσει αιγοπρόβατα, όμως αγνοούν την κεραμική και τη γεωργία. Η τελευταία διαπίστωση προέρχεται από την απουσία κατάλληλων εργαλείων και χαρακτηριστικών νεολιθικών τύπων. Επιδίδονται στην αλιεία και τη συλλογή

θαλάσσιων όστρεων, καθώς και στο κυνήγι πτηνών. Η κτηνοτροφία ωστόσο είναι η κύρια βάση της οικονομίας (Παπαγεωργίου και Μελέντη, 1996).

Το ζήτημα ακεραμικών στρωμάτων τα τελευταία χρόνια επανεξετάζεται μέσα από την ανασκαφή δύο θέσεων στην Πιερία, τα Ρεβένια Κορινού (Besios et al, 2005) και Παλιάμπελα Κολινδρού (Halstead and Kotsakis, 2005) και την έρευνα των ακεραμικών στρωμάτων της Κνωσού (Efstratiou et al, 2004). Και οι δύο οικισμοί κατοικούνται από την Αρχαιότερη Νεολιθική μέχρι τουλάχιστον την Εποχή του Χαλκού. Μία ραδιοχρονολόγηση από τον δεύτερο οικισμό, έδωσε τιμή 6600-6400 π.Χ. (Maniatis et al, 2011). Οι οικίες ήταν πασσαλόπηκτες κατασκευές θεμελιωμένες σε λάκκους, οι οποίοι και εντοπίστηκαν. Τα κοινά ευρήματα των θέσεων περιελάμβαναν άγρια και εξημερωμένα δημητριακά και λαχανικά, όπως μονόκοκκο και δίκοκκο σιτάρι, κριθάρι, φακές, λαθούρι και βίκο σε μεταβαλλόμενες ποσότητες (Kotzamani and Livarda, 2018). Η εξέταση κάποιων σπόρων που ανευρέθησαν σε λάκκους, έδειξε ότι πιθανώς να είχαν αποθηκευθεί για προστασία και μελλοντική χρήση, οπότε οι λάκκοι πιθανώς ήταν αποθηκευτικοί βόθροι. Γενικά ήταν σαφές πως η καλλιέργεια και κατανάλωση δημητριακών και λαχανικών, έπαιξε σημαντικό ρόλο στην καθημερινή ζωή των κατοίκων.

Στην Κνωσό, κάτω από τα στρώματα της Αρχαιότερης Νεολιθικής που είχε ανασκάψει ο Evans (Evans, 1971) εντοπίστηκαν ακόμα παλαιότερα, τα οποία περιελάμβαναν το «νεολιθικό πακέτο», αλλά με απουσία κεραμικής. Τόσο η παρουσία εξημερωμένων αιγοπροβάτων, όσο και δημητριακών και λαχανικών, έδειχναν έναν πληθυσμό με προχωρημένη γνώση της γεωργίας και της κτηνοτροφίας που ωστόσο πραγματοποιούσε και τροφосуλλογή. Η πιο πρόσφατη χρονολόγηση των ακεραμικών στρωμάτων, είναι 7050-6690 π.Χ., δηλαδή προηγείται κατά εκατό ή διακόσια χρόνια των πρωιμότερων χρονολογήσεων των οικισμών της Θεσσαλίας (Efstratiou et al, 2013). Η στρωματογραφία μάλιστα έδειξε ομαλή συνέχεια προς την Αρχαιότερη Νεολιθική και τα πρώτα δείγματα μιας κεραμικής με πλαστική διακόσμηση (Efstratiou et al, 2004, p. 43-45). Η μόνιμη εγκατάσταση της Ακεραμικής Νεολιθικής, μαρτυρείται από την ύπαρξη λάκκων και οπών πασσάλων, αλλά και επιφανειών για άλεσμα δημητριακών. Η διατροφή συμπληρωνόταν με κρέας αιγοπροβάτων, χοίρων και βοοειδών, τα οποία αναφέρονται ως πλήρως εξημερωμένα (Horwitz, 2013; Jarman & Jarman, 1968). Επειδή τα είδη αυτά μάλιστα δεν είναι

ενδημικά, φαίνεται πως οι νεολιθικοί κάτοικοι τα έφεραν μαζί τους από τον τόπο τους. Ένα στοιχείο που μαρτυρά το θαλάσσιο ταξίδι, είναι και η παρουσία οψιανού, μάλιστα σε ποσοστό 69,7% της συνολικής λιθοτεχνίας (Kaczanowska and Kozlowski, 2011), ενώ οι υπόλοιπες πρώτες ύλες είναι εντόπιες. Ωστόσο οι Kaczanowska και Kozlowski υποστηρίζουν ότι η προμήθεια οψιανού δεν θα ήταν συστηματική. Οι περιπτώσεις που υποστηρίζονται είναι είτε αυτή του ενός οργανωμένου ταξιδιού με πλήρεις προμήθειες (πρώτες ύλες, νερό, τροφή), που θα εξασφάλιζαν μια μακρόχρονη επιβίωση, είτε εκείνη των πολλών και συστηματικών ταξιδιών, πιθανώς από το χώρο της Συροπαλαιστίνης, όπου η γεωργία ήταν συνήθης πρακτική την 8^η χιλιετία, με ενδιάμεσους σταθμούς τα Δωδεκάνησα (Evans, 1994:Sarpaki, 2009:Horwitz, 2013).

Οι υπόλοιπες θέσεις που πιθανώς κατοικήθηκαν σε μια ακεραμική φάση, δηλαδή το Αχίλλειο, Σέσκλο, Γεντίκι και Σουφλί Μαγούλα, δεν έχουν δώσει αξιόπιστα κατάλοιπα φυτών για σύγκριση, όχι γιατί δεν υπήρχαν απαραίτητα αλλά γιατί σε πολλές περιπτώσεις δεν είχε πραγματοποιηθεί επίπλευση (Kotzamani and Livarda, 2018). Ωστόσο στα στρώματα της Αρχαιότερης Νεολιθικής από τις πιο γνωστές θέσεις (Νέα Νικομήδεια, Οτζάκι Μαγούλα, Σέσκλο), καλλιεργούνται συστηματικά οι φακές, ο βίκος, το κριθάρι και το μονόκοκκο σιτάρι. Η συλλογή των αντίστοιχων φυτών σε άγρια μορφή από τη Θεόπετρα, ή η καλλιέργειά τους, αν αποδειχθεί, μπορεί να αποτελέσει μια νέα ερμηνεία στην εξελικτική πορεία κατάκτησης της γεωργίας.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Η έρευνα της Μεσολιθικής στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια, βρίσκεται σε νέους δρόμους αναζήτησης των μοτίβων συμπεριφοράς του ανθρώπου, με πολλές καινούριες προοπτικές.

Τα προβλήματα που κυρίως επηρεάζουν την εικόνα μας για την ελληνική Μεσολιθική, είναι κατ' αρχάς μεθοδολογικά: τόσο η έλλειψη έρευνας σε συγκεκριμένες περιοχές του ελλαδικού χώρου (πχ κεντρική-νοτιοδυτική Πελοπόννησος, Επτάνησα εκτός της Κέρκυρας, βόρειο Αιγαίο, Μακεδονία, Αιτωλοακαρνανία), όσο και η έλλειψη ειδικών αρχαιολόγων για την αναγνώριση ενδείξεων κατοίκησης κατά το Πρώιμο Ολόκαινο, σε κάθε προϊστορική ανασκαφή, δυσχεραίνουν την εξέλιξη των γνώσεών μας. Η περαιτέρω έρευνα ίσως διαφωτίσει και το ζήτημα των διαγνωστικών λίθινων, που παραμένει ανοιχτό και αβέβαιο για τη Μεσολιθική Εποχή. Η έλλειψη τελικών δημοσιεύσεων είναι ένα ακανθώδες ζήτημα επίσης, καθώς τα πορίσματα που προκύπτουν από τις διάφορες μελέτες, έχουν αναγκαστικά προκαταρκτικό χαρακτήρα.

Η εγκατάσταση σε περιοχές κοντά στη θάλασσα και η κατανάλωση θαλάσσιων διατροφικών πόρων, αποδεικνύεται εκτεταμένη και αφορά την πλειοψηφία των ανεσκαμμένων θέσεων. Τα κοινά στοιχεία στη λιθοτεχνία μαρτυρούν, αν όχι επικοινωνία, τουλάχιστον ανταπόκριση στις κοινά μεταβαλλόμενες περιβαλλοντικές συνθήκες. Ακόμα πιο σημαντική όμως είναι η πληθώρα των ενδείξεων ότι στο Αιγαίο είχε εγκαθιδρυθεί ήδη από το τέλος της Ανώτερης Παλαιολιθικής, ένα δίκτυο επαφών και ίσως ανταλλαγών. Οι κάτοικοι από το σπήλαιο Σχιστού, το Φράγχθι και την Ικαρία, προμηθεύονταν οψιανό είτε απευθείας από τη Μήλο, είτε από ενδιάμεσους σταθμούς, πολλοί από τους οποίους έχουν δυστυχώς χαθεί λόγω της ανόδου της στάθμης της θάλασσας, καθ' όλη τη διάρκεια του Ολόκαινου. Όπως και να χει, η παρουσία αυτής της πρώτης ύλης από τόσο νωρίς, δείχνει ότι υπήρχαν άνθρωποι που ήξεραν να τον εξορύσσουν και να τον επεξεργάζονται και άλλοι που τον αναζητούσαν.

Είναι φανερό, πως, με εξαίρεση τις ομοιότητες στην τεχνολογία των λίθινων (αιγαιακή μεσολιθική παράδοση και λιθικές φάσεις του Φράγχθι), δεν υπάρχουν ακόμα σαφείς αποδείξεις ότι οι μεσολιθικές κοινωνίες του ηπειρωτικού κορμού και

του Αιγαίου ήταν ανοιχτές σε εξωτερικές επιδράσεις. Η αλυσίδα των ενδιάμεσων σταθμών που λείπουν, από τη Μήλο προς την ηπειρωτική Ελλάδα, θα μπορούσε στο μέλλον ίσως να ενισχύσει τόσο την εικόνα μίας απομόνωσης, όσο και την εικόνα μιας ενότητας. Το παράδειγμα της Κύθνου, δείχνει ότι οι κάτοικοι προμηθεύονταν οψιανό, τον οποίο πιθανώς προωθούσαν στα δυτικά, στην Αττική και την Αργολίδα. Οι κάτοικοι του Σχιστού λοιπόν, μπορεί να μην γνώριζαν καθόλου την ύπαρξη της Μήλου, αλλά απλώς την γειτονική τους εγκατάσταση που τους προμήθευε με την αναγκαία πρώτη ύλη! Ειδικά για τις περιπτώσεις πολύ μακρινών θέσεων, όπως η Κεραμέ και το Λιβάρι-Σκιάδι, πιστεύω ότι ανοίγονται πολλοί νέοι δρόμοι για επιφανειακές έρευνες ή και ανασκαφές, σε νησιά που αποτελούν περάσματα προς νότιο και ανατολικό Αιγαίο: Τέτοια μπορεί να είναι η Κίμωλος και η Πολύαιγος γύρω από τη Μήλο, η Φολέγανδρος, η Σίκινος, η Θήρα, η Ίος, η Αστυπάλαια και η Τήλος.

Στο βόρειο Αιγαίο τα δεδομένα είναι πολύ αποσπασματικά. Το σπήλαιο του Κύκλωπα, είναι το βορειότερο σημείο στο οποίο έφτασε ποτέ ο οψιανός κατά τη Μεσολιθική Εποχή και το βορειότερο σημείο στο οποίο μαρτυρείται γενικά μεσολιθική παρουσία. Η περίπτωση του Ουριακού είναι μοναδική για μια τόσο παλαιά εποχή, ωστόσο οι ενδείξεις ότι συνδεόταν με τη γειτονική στεριά της Μ. Ασίας, δείχνουν ότι πιθανώς σταμάτησε να υπάρχει προτίμηση για το μέρος όταν απαιτούνταν θαλάσσιο ταξίδι για την προσέγγισή του. Όσον αφορά το νότιο Αιγαίο, τα παλαιολιθικά ευρήματα της Γαύδου, ενός μέρους που ποτέ δεν συνδεόταν με κάποια στεριά, από την Κατώτερη Παλαιολιθική έως και την Επιπαλαιολιθική ή Μεσολιθική Εποχή, αποδεικνύουν ίσως πως οι θαλάσσιες μετακινήσεις ήταν ένα πολύ παλιό φαινόμενο. Σε αυτό το εύρος ερμηνείας δεν θα έπρεπε να εντυπωσιάζει η έρευνα μηλιακού οψιανού Μεσολιθικής Εποχής, ο οποίος εντάσσεται μαζί με το Λιβάρι-Σκιάδι, την Κεραμέ και το Σχιστό σε ένα τεράστιο δίκτυο επαφών που καλύπτει όλο το Αιγαίο. Οι θαλάσσιες μετακινήσεις στην Κρήτη ενισχύονται ακόμα περισσότερο με την ύπαρξη ακεραμικών στρωμάτων στην Κνωσό, τα οποία περιλαμβάνουν όλο το «νεολιθικό» πακέτο, ήδη ανεπτυγμένο σε άλλη γεωγραφική περιφέρεια της Μεσογείου.

Η έρευνα της Μεσολιθικής μπορεί να βρίσκεται ακόμα σε πολύ πρώιμο στάδιο, όμως τελικά αποκαλύπτει μοτίβα τόσο απομόνωσης, όσο και επικοινωνίας. Στο σπήλαιο Σαρακηνού, η χρήση ασβεστόλιθου για εργαλεία, είναι μοναδική σε όλη την

ελληνική Μεσολιθική. Παράλληλα, οι άνθρωποι κυνηγούν πτηνά και ζώα από το άμεσο περιβάλλον τους, ενώ η τάση για επαφές με πιο μακρινές περιοχές, φαίνεται κυρίαρχα, μέσα από την απόκτηση οψιανού. Στις υπόλοιπες θέσεις υπάρχει ένας απομονωτισμός, με την έννοια της εξάρτησης από το άμεσο περιβάλλον, όμως πραγματοποιούνται και χερσαία ταξίδια είτε κοντινά, όπως στη Θεόπετρα για την απόκτηση του ξανθού πυριτόλιθου, είτε πιο μακρινά, όπως στην Κλεισούρα για τον ίδιο σκοπό. Το μοναδικό φαινόμενο της εξημέρωσης αιγοπροβάτων στα Γιούρα, ίσως δείχνει ένα άνοιγμα προς την ανατολή, ταυτόχρονα όμως, το γεγονός ότι η καινοτομία αυτή δεν διαδόθηκε σε καμία άλλη θέση, προδίδει ίσως μια κλειστή κοινωνία. Στη Θεόπετρα, η πιθανή εξημέρωση φυτών παραμένει επίσης τοπικό φαινόμενο. Οι ταφικές συμβολικές εκφράσεις στο Φράγχθι, το Μαρουλά και τη Θεόπετρα, συγκεκριμένα η τοποθέτηση λίθων πάνω στα οστά του στήθους, έχουν κάποια φαινομενικά κοινά σημεία τα οποία όμως μπορεί να αφορμώνται από το φόβο του νεκρού. Η περίπτωση καύσης στο Φράγχθι παραμένει μοναδική. Σε κάθε περίπτωση, χρειάζονται περισσότερα ευρήματα προκειμένου να μπορεί ίσως να μιλήσει κανείς για κοινά σημεία που ανήκουν σε κάποιο είδος «ταφικής παράδοσης». Ωστόσο, σε κοινωνίες διαρκώς μεταβαλλόμενες και ασταθείς όπως φαίνεται πιθανότερο να είναι οι μεσολιθικές, η ανάγκη για ταφή που είναι άμεση και επίγουσα πιστεύω πως εγείρει περισσότερο τον αυθορμητισμό στη φροντίδα του νεκρού, παρά περιλαμβάνει σκόπιμη εκτέλεση «τελετουργικών πρακτικών».

Τα επικρατέστερα χαρακτηριστικά δείχνουν ετερόκλητες κοινότητες, που είναι προσηλωμένες στην εξασφάλιση της επιβίωσης. Οι καθημερινές ανάγκες ενός μεσολιθικού ανθρώπου σίγουρα ήταν πολλές και μέχρι τώρα φαίνεται πως δεν άφηναν χρόνο για επαφές, ακόμα και με γειτονικές θέσεις και τη διάδοση ιδεών και καινοτομιών. Μεγάλο ρόλο βέβαια παίζει και η πολυποίκιλη γεωμορφολογία της Ελλάδας, που δεν επιτρέπει τις ίδιες στρατηγικές επιβίωσης σε όλες τις περιοχές. Αυτό μπορεί να εξηγήσει γιατί τα αιγοπρόβατα ευδοκιμούν σε ένα άγριο και βραχώδες τοπίο όπως τα Γιούρα, αλλά όχι σε ένα πεδινό όπως στη Θεσπρωτία και τη Θεσσαλία. Αναμένονται επ' αυτού με μεγάλο ενδιαφέρον καινούριες έρευνες στην Ήπειρο, όπου τα δύσβατα βουνά των Γρεβενών ίσως ήταν τελικά-όπως αναφέρουν και οι ερευνητές τους- ένα πέραςμα, παρά ένα εμπόδιο για τον μεσολιθικό άνθρωπο.

Η αδυναμία διάκρισης διαγνωστικών τεχνέργων, δηλαδή στην ουσία των «fossils directeurs» για τη Μεσολιθική, ακόμα και για την περίπτωση των μικρόλιθων που έχει θεωρηθεί τυπικό γνώρισμα της Εποχής, είναι ισχυρή ένδειξη πως οι απαιτήσεις της καθημερινής ζωής ήταν απόλυτα εξαρτημένες από το περιβάλλον κάθε θέσης, το οποίο διαμόρφωνε και τις διατροφικές επιλογές. Στο Μαρουλά και το Σιδάρι είναι φυσικό να βασίζονταν οι άνθρωποι σε θαλάσσια όστρεα για την επιβίωσή τους, καθώς η συλλογή τους θα απαιτούσε λιγότερη ενέργεια και ίσως να μπορούσε να γίνει από ένα άτομο μόνο, τη στιγμή που τα υπόλοιπα μέλη της ομάδας ασχολούνταν με άλλες δραστηριότητες. Στη Θεόπετρα και το Σαρακηνό που βρίσκονται σε πεδινές εκτάσεις, η στροφή προς ζωικές πηγές ήταν η ασφαλέστερη διέξοδος, αφού εξάλλου το κλίμα της περιοχής, με την ευδοκίμηση δάσους, ευνοούσε το κυνήγι άγριων ζώων. Στα Γιούρα και το Φράγχθι, το βραχώδες περιβάλλον σε συνδυασμό με την εγγύτητα στη θάλασσα, προσέφερε περισσότερες επιλογές. Η ασφάλεια που θα παρείχαν πιθανώς οι μεγάλες ποσότητες τροφής και ίσως η συντήρησή τους, θα μπορούσε να οδηγήσει τους ανθρώπους να στραφούν σε πιο τολμηρά εγχειρήματα, όπως η πλεύση σε ανοιχτή θάλασσα, για την αλιεία τόννου.

Επιστρέφοντας στους ερευνητές του παρελθόντος, διακρίνουμε πολλά ζητήματα που παραμένουν και σήμερα ανοιχτά. Ο Gordon Childe (Childe, 1935, p. 5) είχε ήδη διακρίνει τη λάθος λογική της επιλογής ευρημάτων ως ενδεικτικών μιας εποχής, αφού αυτά μπορεί να χρησιμοποιούνταν για μεγάλο διάστημα και πρότεινε τη στροφή στον πολιτισμό (culture), στην ουσία όμως τόνιζε πως τελικός προορισμός είναι ο *άνθρωπος* και όχι το αντικείμενο που κατασκευάζει. Η Dorothy Garrod λίγα χρόνια μετά κατέκρινε επίσης την εμμονή στην τυπολογική κατάταξη (Garrod, 1946) και τόνιζε την ανάγκη να μελετηθεί ο άνθρωπος στην ολότητά του, όσον αφορά στοιχεία της ζωής του που θα έδειχναν τα υλικά κατάλοιπα που έχουν εξαφανιστεί. Όροι όπως παλαιολιθικός, μεσολιθικός ή γενικά προϊστορικός, έχουν τις ρίζες τους στην έρευνα του 19^{ου} αιώνα, όμως χρησιμοποιούνται ανελλιπώς μέχρι σήμερα. Είναι ώρα να αναρωτηθούμε για τη χρήση τους και την εφαρμογή τους στον ελλαδικό χώρο, σε κοινότητες που, υπό το πρίσμα των νέων ανακαλύψεων, φαίνονται περισσότερο ρευστές και απρόβλεπτες από ποτέ.

Το εθνοαρχαιολογικό παράδειγμα μπορεί να αποδειχτεί πολλές φορές επικίνδυνο, όπως έχει επισημανθεί για την περίπτωση των Αβορίγινων, των οποίων η ένταξη σε

ένα «λίθινο» στάδιο φαντάζει προφανές αλλά έχει επικριθεί έντονα ήδη από τον Childe (Childe, 1944), ο οποίος αρνούνταν να δεχθεί τη χρήση λίθου ως κύριο χαρακτηριστικό ενός, στην πραγματικότητα πολυεπίπεδου, πολιτισμού. Η έρευνα σήμερα στην ελληνική Μεσολιθική φαίνεται να βρίσκεται στο ίδιο στάδιο, όσο και αν η εικόνα μεγαλώνει και διευρύνεται. Η ταυτότητα του μεσολιθικού ανθρώπου, είναι αυτή ενός ανθρώπου που αγωνίζεται για την επιβίωση και εξαρτάται από τον λίθο και την επεξεργασία του. Η υποτίμησή του, θα μπορούσαμε να πούμε, μας οδηγεί να εκπλησσόμαστε μπροστά σε συμβολικές εκφράσεις όπως αυτές στο Φράγχθι και τον Μαρουλά, οι οποίες όμως πιθανότατα κρύβουν μια παράδοση που χάνεται στο βάθος του χρόνου. Ο διαχωρισμός των εποχών σε Παλαιολιθική και Μεσολιθική φαίνεται να αποτελεί εμπόδιο σε πολλές περιπτώσεις στη συνειδητοποίηση της ρευστότητας των ανθρώπινων πραγμάτων.

Όσο και αν ο μεσολιθικός άνθρωπος ήταν απασχολημένος με την επιβίωση και την προμήθεια των απαραίτητων πόρων και πρώτων υλών, η ύπαρξη ομάδων πολλών ανθρώπων σε ένα κοινό χώρο, δεν μπορεί παρά να δημιουργούσε δεσμούς που θα εκφράζονταν με ιδιαίτερους τρόπους. Αν προσπαθήσουμε να δούμε πίσω από την απλή εκμετάλλευση του περιγύρου και να εξετάσουμε την πίστη για τον κόσμο, τη φύση, την γονιμότητα και την ικανότητα του ανθρώπου να ξεπερνά τις δυσκολίες και να δημιουργεί, θα μπορούσαμε να εξετάσουμε σε βάθος τα σύνθετα κίνητρά του. Όλα τα στοιχεία έκφρασης που είναι γνωστά από την Πρώιμη Νεολιθική, αποτελούν αρχέγονες τάσεις τις οποίες αγνοούμε και αποτελούν την μελλοντική πρόκληση μιας πιο σύνθετης έρευνας. Η ψηφιακή αποκατάσταση του προσώπου της Αυγής που έλαβε χώρα τον ιανουάριο του 2018 στο Μουσείο της Ακρόπολης, αποτελεί μία ιδεολογική στροφή, μια ανάγκη να επεκτείνουμε την εικόνα μας πέρα από τις προσεγγίσεις της ύλης που κυριάρχησαν στην πρωτόλεια αρχαιολογική σκέψη, από τον Ησίοδο και τον Λουκρήτιο, έως τον Christian Thomsen και τον Lubbock και να κοιτάζουμε τον άνθρωπο στα μάτια. Οφείλουμε να ξεχωρίσουμε τις μεθοδολογικές από τις ανθρωπιστικές προσεγγίσεις, προκειμένου να διαπιστώσουμε πως οι χρονολογήσεις, οι τυπολογίες και οι στρωματογραφικές διαδοχές, δεν είναι παρά εργαλεία για την μελέτη της ζωής κοινοτήτων οι οποίες στην ουσία δεν διέφεραν σημαντικά από τον ιστορικό άνθρωπο στην αντίληψη του περιβάλλοντος και στην ανάγκη για έκφραση της σκέψης του με κάθε δυνατό τρόπο.

Κλείνοντας, αξίζει να αναφέρω μία πολύ πρωτότυπη δράση που θα λάβει χώρα το επόμενο έτος και λειτουργεί στο πλαίσιο της ανθρωπιστικής προσέγγισης. Πρόκειται για την πολύ πρόσφατη τάση βιωματικής αρχαιολογίας που είναι δημοφιλής στις σκανδιναβικές χώρες απ' όπου ξεκίνησε η έρευνα της Εποχής του Λίθου και ακόμα και σήμερα διασώζει χάρη στις κλιματολογικές συνθήκες, πολύ περισσότερα στοιχεία, που αποκαλύπτουν πτυχές της μεσολιθικής συμπεριφοράς. Το καλοκαίρι του 2019, θα γίνει μια προσπάθεια για θαλάσσιο ταξίδι στη Βαλτική, από τον αρχαιολόγο Chris Pallasch που συνεργάζεται με το διαδικτυακό περιοδικό Mesolithic Miscellany (<https://www.facebook.com/notes/chris-pallasch/living-mesolithic-30-2019/1546310625475093/>

<http://e2e.stoneage-network.com/>). Το περιοδικό αυτό ασχολείται με τη Μεσολιθική Εποχή κυρίως της Σκανδιναβίας και της βόρειας Ευρώπης, ενημερώνοντας συνεχώς με άρθρα, σχετικά με νέες ερευνητικές προοπτικές. Το ταξίδι θα ξεκινήσει από το Kiel της Γερμανίας και θα καταλήξει στο Ertebølle της Δανίας. Όλα τα εφόδια, από το μέσο πλεύσης μέχρι το ρουχισμό και τον εξοπλισμό, θα είναι φτιαγμένα από υλικά που μαρτυρούνται σε ανασκαφές του πολιτισμού Ertebølle, τον πρώτο που αναγνωρίστηκε στη Σκανδιναβία και διέσωσε υλικά κατάλοιπα, αόρατα σε άλλες μεσολιθικές θέσεις. Άλλες λεπτομέρειες, όπως η ποσότητα του φαγητού που μπορεί να μεταφέρει κάποιος με το πλεούμενο, λαμβάνονται επίσης υπ' όψιν. Η προσπάθεια είναι πολύ σημαντική γιατί τα αποτελέσματα, αν τηρηθούν τα πρωτόκολλα που απαιτούνται στην περίπτωση, θα δώσει απαντήσεις για μια πρακτική που είναι κοινή σε πληθυσμούς του μεσολιθικού οικονομικού σταδίου.

Βιβλιογραφία

- Alexandrowicz, S., 2010. Malacofauna of the mesolithic site on the Kythnos island. Στο: Sampson, A., Kaczanowska, M., Kozłowski, J.K. επιμ. *The Prehistory of the Island of Kythnos (Cyclades, Greece) and the Mesolithic Settlement at Maroulas*. Krakow: s.n., p. 143-145.
- Allen, H., 2015. The Past in the Present? Archaeological Narratives and aboriginal History. Στο: A. J. M. McGrath, επιμ. *Long History, Deep Time: Deepening Histories of Place*. s.l.:s.n.
- Ammerman, A. and Cavalli-Sforza, L., 1971. Measuring the rate of spread of early farming in Europe. *Man*, Vol. 6, p. 674-88.
- Ammerman, A. and Cavalli-Sforza, L., 1973. A population model for the diffusion of early farming in Europe. Στο: C. Renfrew, επιμ. *The Explanation of Culture Change: Models in Prehistory*. London: Duckworth, p. 343-57.
- Bahn, P., 1996. *The Cambridge illustrated history of archaeology*. Italy: Cambridge University Press.
- Bailey, D., 2000. *Balkan prehistory: exclusion, incorporation and identity..* s.l.:Psychology Press.
- Bar-Yosef, O. and Valla, F.R., 1991. *The Natufian culture in the Levant*. s.l.:Ann Arbor: International monographs in prehistory.
- Bar-Yosef, O., Gopher, A., Tchernov, E. & Kislev, M.E, 1991. Netiv Hagdud: An early Neolithic Village Site in the Jordan Valley. *Journal of field Archaeology*, Vol. 18, p. 405-424.
- Bar-Yosef, O., 2006. L'impact des changements climatiques du Dryas récent et de l'Holocène inférieur sur les sociétés de chasseurs-cueilleurs et d'agriculteurs au Proche-Orient.. L'Homme Face au Climat, Bard E (ed.). O. Jacobs: Paris, p. 283-301.
- Benecke, N., 1999. Mesolithic Hunters of the Crimean Mountains: The Fauna from the Rockshelter of ShpanKoba. Στο: Mashour, M., Choyke, A., Buitenhuis, H., Poplin, F. επιμ. *Archaeozoology of the Near East IVA (Centre for Archaeological Research and Consultancy 32)*. Gronigen: s.n., p. 107-20.
- Berciu, D., 1958. Neolithic preceramic in Balcani. *Studii si Cercetari de Istorie Veche* vol. 9, p. 91-98.
- Berger, J-F., Guilaine, J., 2009. The 8200 cal BP abrupt environmental change and the Neolithic transition: A Mediterranean perspective. *Quaternary International*, Vol. 200, 1 May, p. 31-49.

- Berger, J-F., Metallinou, G., Guilaine, J., 2014. Vers une révision de la transition méso-néolithique sur le site de Sidari (Corfou, Grèce). Nouvelles données géoarchaéologiques et radiocarbone, évaluation des processus post-dépositionnels. Στο: Manen, C., Perrin, T., Guilaine, J., επιμ. *La Transition Néolithique en Méditerranée, Actes du colloque Transitions en Méditerranée, ou comment des chasseurs devinrent agriculteurs, Muséum de Toulouse, 14-15 avril 2011*. Arles: Editions Errance, p. 213-232.
- Besios, M., Adaktylou, F., Athanasiadou, A., Gerofoka, E., Gkagkali, K., Hristakou-Tolia, M. 2005. North Pierian Excavations. *The Archaeological work in Macedonia and Thrace*, p. 435-440.
- Binford, L., 1968. Post-Pleistocene Adaptations. Στο: Binford, S.R, Binford L. επιμ. *New Perspectives in Archaeology*. Chicago: Aldine Publishing, p. 313-341.
- Bogucki, P., 2014. Ancient Europe, the discovery of antiquity. Στο: P. Bahn, επιμ. *The history of archaeology, an introduction*. New York: Routledge, p. 15-38.
- Bogucki, P., Barker, G., Green, S.W., Madsen, T., Neustupny, E., Kooijmans, L.L.P., Price, D.T., Rowley-Conwy, P., Thompson, B.E., van de Velde, P. 1987. The Establishment of Agrarian Communities on the North European Plain. *Current Anthropology*, Vol. 28, No. 1, Feb, p. 1-24.
- Bottema, S., 2003. The vegetation history of the Greek Mesolithic. *British School at Athens Studies*, Vol. 10, *The Greek Mesolithic: Problems and Perspectives*, p. 33-49.
- Braidwood, R., 1960. The Neolithic Revolution. Στο: C. Lamberg-Karlowsky, επιμ. *Old World Archaeology*. s.l.:s.n.
- Braidwood, R., 1961. The Iranian prehistoric project. *Iranica Antiqua* 1, p. 3-7.
- Braidwood, R. and Willey. G.R., 1962. Conclusions and Afterthoughts. Στο: R. a. W. G. Braidwood, επιμ. *Courses Toward Urban Life*. Chicago: Aldine.
- Braidwood, R.J. and Howe, B. 1960. *Prehistoric Investigations in Iraqi Kurdistan*. Chicago: s.n.
- Broodbank, C., 2006. The Origins and Early Development of Mediterranean Maritime Activity. *Journal of Mediterranean Archaeology*, p. 199-230.
- Brown, A., 1893. On the Continuity of the Paleolithic and Neolithic Periods. *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol. 22, p. 65-98.
- Burkitt, M., 1925. *Prehistory*. s.l.:Cambridge University Press.
- Burkitt, M., 1925. The transition between paleolithic and neolithic times. *Proceedings of the Prehistoric Society E. Anglia*, Vol. 5, p. 16-33.

Butzer, K., 1971. *Environment and Archaeology*. Chicago: Aldine.

Carter, T., Contreras, D.A., Doyle, S., Danica, D.M., Skarpelis, N., 2016. Early Holocene Interaction in the Aegean Islands: Mesolithic Chert Exploitation at Stélida (Naxos, Greece) in Context. *Géoarchéologie des îles de Méditerranée*, p. 275-286.

Carter, T., Contreras, D.A., Holcomb, J., Mihailovic, D.D., Skarpelis, N., Campeau, K., Moutsiou, T., Athanasoulis, D., 2017. The Stélida Naxos Archaeological Project: New Studies of an Early Prehistoric Chert Quarry in the Cyclades. *Proceedings of a Colloquium to Celebrate the 40th Anniversary of the Canadian Institute in Greece, Athens 10-11 June 106*, p. 75-103.

Carter, T., Mihailovic, D.D., Papadatos, Y., Sofianou, C. 2016β. The Cretan Mesolithic in context: new data from Livari-Skiadi (SE Crete). *Documenta Praehistorica XLIII*, p. 87-101.

Cauvin, J., 1977. Les fouilles de Mureybet (1971-1974) et leur signification pour les origines de la sédentarisation au Proche-Orient. *Annual of the American Schools of Oriental Research, Vol. 44*, p. 19.

Cauvin, M., 1991. Du Natoufien au levant Nord? Jayroud et Mureybet (Syrie). Στο: Bar-Yosef, O. and Valla, F.R. επιμ. *The Natufian culture in the Levant*. s.l.:s.n., p. 295-314.

Chambers, R., 1846. *Explanations: A sequel to "Vestiges of the natural history of creation"*. s.l.:Willey & Putnam.

Cherry, J., 1979. Four Problems in Cycladic Prehistory. *Four Problems in Cycladic Prehistory*, p. 27-32.

Cherry, J., 1981. Pattern and Process in the earliest colonisation of the mediterranean islands. *Proceedings of the Prehistoric Society, Vol. 47*, p. 41-68.

Cherry, J., 1985. Islands out of the stream: isolation and interaction in early eastern Mediterranean insular prehistory. Στο: Knapp, T.P., Sterch, T., επιμ. *Prehistoric Production and Exchange: The Aegean and the Eastern Mediterranean XXV*. s.l.:UCLA, p. 12-29.

Cherry, J., 1990. The First Colonization of the Mediterranean Islands: A Review of Recent Research. *Journal of Mediterranean Archaeology, Vol. 3 (2)*, December, p. 145-222.

Childe, V., 1931. The Forest Cultures of Northern Europe: a study in evolution and diffusion. *Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, Vol. 61, Part 2*, p. 325-48.

Childe, V., 1935. Changing Methods and Aims in Prehistory: Presidential Address for 1935. *Proceedings of the Prehistoric Society*, Vol. 1, p. 1-15.

Childe, V., 1935. *The Prehistory of Scotland*. London: Kegan Paul.

Childe, V., 1943. The Mesolithic and Neolithic in Northern Europe. *Man*, Vol. 43, Mar-Apr, p. 34-36.

Childe, V., 1951. *Man Makes Himself*. New York: New American Library.

Childe, V., 1958. *The Dawn of European Civilization (6th ed.)*. New York: Alfred A. Knoff.

Christopoulou, A., 1989. The Stone Tools. Στο: Vagnetti, L., Christopoulou, A., Tzedakis, Y. επιμ. *Scavi a Nerokourou, Kydonias*. Rome: Consiglio Nazionale delle Ricerche, p. 75-85.

Clark, G., 1980. *Mesolithic prelude :: the Palaeolithic-Neolithic transition in Old World prehistory*. Edinburgh: Edinburgh University Press.

Clark, J., 1932. *The Mesolithic Age in Britain*. s.l.:Cambridge.

Clark, J., 1936. *The Mesolithic Settlement of Northern Europe*. s.l.:Cambridge.

Clark, J., 1958. Blade and Trapeze Industries of the European Stone Age. *Proceedings of the Prehistoric Society: New Series*, Vol. XXIV, p. 24-42.

Clark, J., 1965. Radiocarbon dating and the expansion of farming culture. *Proceeding of the Prehistoric Society: New Series*, Vol. XXXI, p. 58-73.

Clark, J., 1970. Primitive Man in Egypt, Western Asia and Europe in Mesolithic Times. *The Cambridge Ancient History, Part I: Prolegomena and Prehistory*, p. 90-118.

Clark, J., 1975. *The Earlier Stone Age settlement of Scandinavia*. Cambridge: Cambridge University Press.

compte de Buffon, G., 1776 (1749-1804). *Époques de la nature, vol. XXIX (Histoire naturelle générale, et particulière)*. Paris: s.n.

Cullen, T., 1995. Mesolithic mortuary ritual at Franchthi Cave Greece. *Antiquity*, Vol. 69, p. 270-89.

Czarnik, S., 1976. The Theory of the Mesolithic in European Archaeology. *Proceedings of the American Philosophical Society*, Vol. 120, No. 1, 5 Feb, p. 59-66.

Dakaris, S.I., Higgs, E.S., Hey, R.W., Tippet, H. and Mellars, P., 1964. The climate, environment and industries of Stone Age Greece. Part II. Στο: *Proceedings of the Prehistoric Society (Vol. 30)*. s.l.:Cambridge University Press, p. 199-244.

- Daniel, G., 1981. *A short history of archaeology*. London: Thames and Hutson.
- Dawkins, W., 1894. On the relation of the Paleolithic to the Neolithic period. *Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol. 23, p. 242-254.
- De Montfaucon, B., 1722. *L'antiquité expliquée et représentée en figures*, 2nd edn., 5 vols, iv, Part 1. Paris: s.n.
- Ducos, P., 1968. *L'origine des animaux domestiques en Palestine*. Bordeaux: Institut de Préhistoire, Université de Bordeaux.
- Dugdale, W., 1656. *The antiquities of Warwickshire illustrated; from records, Leigerbooks, Manuscripts, Charters, Evidences, Tombs and Arms: Beautified with Maps, Prospects and Portraits*. London: s.n.
- Dumont, A., 1867. Note sur quelques monuments de l'âge de pierre trouvés en Grèce.. *Revue Archéologique*, p. 356-359.
- Efstratiou, N., Biagi, P., Starnini, E., 2014. The Epipalaeolithic Site of Ouriakos on the Island of Lemnos and its Place in the Late Pleistocene Peopling of the East Mediterranean Region. *Adalya XVII*, p. 1-23.
- Efstratiou, N., Karetsou, A., Banou, E. S., & Margomenou, D., 2004. The Neolithic settlement of Knossos: new light on an old picture. *British School of Athens Studies*, p. 39-49.
- Facorellis, Y., Maniatis, Y., 2013. Radiocarbon Dates from the Neolithic Settlement of Knossos: An Overview. Στο: Efstratiou, N., Karetsou, A., Ntinou, M. επιμ., *The Neolithic Settlement of Knossos in Crete. New Evidence for the Early Occupation of Crete and the Aegean Islands*. s.l.:INSTAP Academic Press, p. 193-200
- Emery, K. and. Garrison. L., 1967. Sea Levels 7,000 to 20,000 years ago. *Science*, Vol. 157(3789), p. 684-87.
- Eskildsen, K., 2012. The Language of objects: Christian Jürgensen Thomsen's Science of the Past. *Isis*, Vol. 103, No. 1, March, p. 24-53.
- Evans, A., 1899-1900. *Knossos: I. The Palace*. Annual of the British School at Athens, No. VI: s.n.
- Evans, A., 1901. The Neolithic Settlement at Knossos and its Place in the History of Early Aegean Culture. *Man*, vol. I, p. No. 146.
- Evans, J., 1971. Neolithic Knossos; the Growth of a Settlement. *Proceedings of the Prehistoric Society*, Vol. XXXVII (2), p. 95-117.

Evans, J., 1977. Island archaeology in the Mediterranean: problems and opportunities. *World Archaeology*, Vol. 9, p. 12-26.

Evans, J. and Renfrew, C., 1968. Excavations at Saliagos, near Antiparos. *British School at Athens, Supplementary* 5.

Evans, J., 1994. The early millenia: Continuity and change in a farming settlement. Στο: Evely, D., Hughes-Brock, H., Momigliano, N., επιμ. *Knossos: A labyrinth of history: Papers in honour of S. Hood*. s.l.:s.n., p. 1-20.

Facorellis, Y., 2003. Radiocarbon Dating the Greek Mesolithic. Στο: Galanidou, N. and Perles, C. επιμ. *The Greek Mesolithic, Problems and Perspectives*. s.l.:s.n., p. 51-68.

Facorellis, Y. and Maniatis, Y., 2001. Οι χρονολογήσεις από το Σπήλαιο Κύκλωπα και η ανακύκλωση του ^{14}C στο Αιγαίο. Στο: A. Sampson, επιμ. *Αρχαιολογική έρευνα στις Βόρειες Σποράδες*. Alonnessos: s.n., p. 79-97.

Facorellis, Y., Damiata, B.N., Vardala-Theodorou, E., Ntinou, M., Southon, J., 2010. AMS Radiocarbon Dating of the Mesolithic Site Maroulas on Kythnos and Calculation of the Regional Marine reservoir Effect. Στο: A. K. M. K. J. Sampson, επιμ. *The Prehistory of the Island of Kythnos (Cyclades, Greece) and the Mesolithic settlement at Maroulas*. Krakow: s.n., p. 127-35.

Facorellis, Y., Kyparissi-Apostolika, A., Maniatis, Y., 2001. The cave of Theopetra, Kalambaka: Radiocarbon evidence for 50,000 years of human presence. *Radiocarbon*, Vol. 43, p. 1029-1048.

Farrand, W., 2003. Depositional environments and site formation during the Mesolithic occupations of Franchthi Cave, Peloponnesos, Greece. Στο: *BSA Studies*. s.l.:s.n., p. 69-78.

Farrand, W. and Jacobsen, T., 2000. *Depositional history of Franchthi Cave: stratigraphy, sedimentology, and chronology (Excavations at Franchthi cave, Greece, fasc. 12)*. s.l.:Indiana University Press.

Finlay, G., 1839. Note Concerning the Pieces of Flint Called Persian Arrow-heads, Found in the Tumulus, at Marathon. *Transactions of the Royal Society of Literature of the United Kingdom* 3, p. 392-393.

Fotiadis, M., 2016. Aegean Prehistory without Schliemann. *Michael Fotiadis*, Vol. 85, No. 1, January-March, p. 91-119.

Franchet, L., 1917. *Céramique antique: recherches techniques appliquées à la chronologie*. s.l.:Imprimerie Nationale.

Francis, M., 1998. The "Civilizing" of Indigenous People in Nineteenth-Century Canada. *Journal of world History*, Vol. 9, No. 1, Spring, p. 51-87.

François de Caylus, A., 1752-57. *Recueil d'antiquités égyptiennes, étrusques, grecques, romaines et gauloises*, 7 volumes. Paris: s.n.

Gabel, C., 1958. The Mesolithic Continuum in Western Europe. *American Anthropologist*, Vol. 60, p. 658-667.

Galanidou, N., 2003. Reassessing the greek Mesolithic: The pertinence of the Markovits collections. *The Greek Mesolithic, problems and perspectives, BSA studies 10*, p. 99-112.

Galanidou, N., Perlès, C., 2003. An introduction to the Greek Mesolithic. Στο: *The Greek Mesolithic, Problems and Perspectives, BSA Studies 10*. London: British School at Athens, p. 27-49.

Galanidou, N., 2011. Mesolithic Cave Use in Greece and the Mosaic of Human Communities. *Journal of Mediterranean Archaeology*, p. 219-242.

Gamble, C. and Moutsiou, T., 2011. THE TIME REVOLUTION OF 1859 AND THE STRATIFICATION OF THE PRIMEVAL MIND. *Notes and Records of the royal Society of London*, Vol. 65, No. 1, 20 March, p. 43-63.

Garrod, D., 1932. A new Mesolithic industry: The Natufian of Palestine. *Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol. LXII, p. 257-269.

Garrod, D. and Bate, D.M.A., 1937. *The Stone Age of Mount Carmel, excavations at the Wadi el Mughara*, Vol. 1. Oxford: Clarendon Press.

Gendel, P., 1984. Mesolithic social territories in northwestern Europe. *British Archaeological Reports International Series 218*.

Goodrum, M., 2002. The Meaning of Ceraunia: Archaeology, Natural History and the Interpretation of Prehistoric Stone Artifacts in the Eighteenth Century. *The British Journal for the History of Science*, Vol. 35, No. 3, Sep., p. 255-269.

Goodrum, M., 2008. Questioning Thunderstones and Arrowheads: The Problem of Recognizing and Interpreting. *Early Science and Medicine*, Vol. 13, No. 5, p. 482-508.

Gowlett, J., 1999. The Lower and Middle Paleolithic, transition problems and hominid species: Greece in broader perspective. Στο: *The palaeolithic archaeology of Greece and adjacent areas, BSA Studies 3*. s.l.:s.n., p. 43-58.

Grasslund, B., 1976. Relative chronology: dating methods in Scandinavian archaeology. *Norwegian Archaeological Review* 9, p. 69-126.

Grayson, D., 1983. *The Establishment of Human Antiquity*. New York: Academic Press.

Gruber, J., 1965. Brixham Cave and the antiquity of man. Στο: M. Spiro, επιμ. *In Context and Meaning in Cultural Anthropology*. New York: Free Press, p. 373-402.

Halstead, P. and Kotsakis, K., 2005. Paliambela. Στο: J. Whitley, επιμ. *Archaeology in Greece, 2004-2005. Archaeological Reports 51*. s.l.:s.n., p. 66.

Hansen, H., 1933. *Early Civilization in Thessaly*. Baltimore: Johns Hopkins Press.

Hansen, J., 1991. The Palaeoethnobotany of Franchthi Cave. Στο: *Excavations at Franchthi Cave, Greece, Fascicle 7*. Indiana: Bloomington: Indiana University Press.

Heizer, R., 1962. The Background of Thomsen's Three-Age System. *Technology and Culture, Vol.3, No. 3*, Summer, p. 259-266.

Higgs, E. and Vita-Finzi, C., 1966. The climate, environment and industries of Stone Age Greece. Part II (Vol. 32). Στο: E. F. C. Higgs, επιμ. *Proceedings of the prehistoric Society*. London: Cambridge University Press, p. 1-29.

Honea, K., 1975. Prehistoric remains on the island of Kythnos. *American Journal of Archaeology, Vol. 79 (3)*, p. 277-279.

Ioakim, C., Sampson, A., Tsourouni, A. 2018. Vegetation history of the surrounding environment of Sarakenos Cave, Central Greece: A palaeoecological perspective. Στο: Valde-Nowak, P., Sobczyk, K., Nowak, M., Żrałka, J., επιμ. *MULTAS PER GENTES ET MULTA PER SAECULA, AMICI MAGISTRO ET COLLEGAE SUO IOANNI CHRISTOPHO KOZŁOWSKI DEDICANT*. s.l.:s.n., p. 609-620.

Jacobsen, T., 1969. Excavations at Porto Cheli and vicinity, Preliminary Report, II. Στο: *Hesperia, Vol.38*. s.l.:s.n., p. 343-381.

Jacobsen, T., 1973. Excavation in the Franchthi Cave, 1969-1971, Part I. Στο: *Hesperia, Vol.42*. s.l.:s.n., p. 45-88.

Jacobsen, T., 1981. Franchthi cave and the beginning of settled life in Greece. *Hesperia, Vol. 50*, p. 303-319.

Jacobsen, T. and Farrand, W., 1987. *Franchthi Cave and Paralia, Maps, Plans and Sections (Excavations at Franchthi Cave, Greece, Fasc. 1)*. s.l.:Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press.

Jacobsen, T. and Van Horn, D., 1974. The Franchthi Cave Flint Survey: Some Preliminary Results. *Journal of Field Archaeology 1 (3-4)*, p. 305-308.

Johnston, W., 1922. The Evolution of Tools and Implements. *The American Midland Naturalist, Vol. 8, No. 2, Mar.*, p. 49-60.

Jones, G. A. and Gagson, A. R., 1994. Radiocarbon chronology of the Black Sea sediments. *Deep Sea Research*, Vol. 41, p. 531-57.

Kaczanowska, M. and Kozlowski, J., 2006. Παλαιολιθικές παραδόσεις, μεσολιθικές προσαρμογές και νεολιθικές καινοτομίες στο Αιγαίο, μέσα από το πρίσμα της λιθοτεχνίας. Στο: Α. Σάμψων, επιμ. *Προϊστορία του Αιγαίου, Παλαιολιθική-Μεσολιθική-Νεολιθική*. Αθήνα: Ατραπός, p. 67-87.

Kaczanowska, M. and Kozlowski, J., 2008. Chipped Stone Artifacts. Στο: Α. Sampson, επιμ. *The Cave of the Cyclops: Mesolithic and Neolithic Networks in the Northern aegean, Greece*, Vol. I. s.l.:s.n., p. 169-178.

Kaczanowska, M., Kozlowski, J.K., 2011. Lithic industry from the aceramic levels at Knossos (Crete, Greece): An alternative approach. *Eurasian Prehistory*, Vol. 8 (1-2), p. 67-87.

Kamizis, D. Stroulia, A., Vitelli, K.D., 2010. From Franchthi Cave to Koilada: Reflections on a Long and Winding Road. Στο: Stroulia, A. and Sutton, S.B., επιμ. *Archaeology in Situ: Sites, Archaeology, and Communities in Greece*. s.l.:Lexington Books, p. 397-438.

Kehoe, A., 1991. The Invention of Prehistory. *Current Anthropology*, Vol. 32, No. 4, Aug-Oct, p. 467-476.

Kelley, D., 2003. The Rise of Prehistory. *Journal of World History*, Vol. 14, No. 1, Mar., p. 17-36.

Kopaka, K., Drossinou. P. & Christodoulakos, Y., 1994-1996. Surface survey on Gavdos. *Κριτική Εστία* 5, p. 242-46.

Kopaka, K. & Matzanas, C., 2009. Palaeolithic industries from the island of Gavdos, near neighbour to Crete in Greece. *Antiquity*, Vol. 83(321).

Kotzamani, G. and Livarda, A., 2018. People and plant entanglements, at the dawn of agricultural practice in Greece. an analysis of the Mesolithic and early Neolithic archaeobotanical remains. *Quaternary International*, doi: 10.1016/j.quaint.2018.04.044..

Koumouzelis, M., Ginter, B., Kozlowski, J.K., Pawlikowski, M., Bar-Yosef, O., Albert, R.M., Litynska-Zajac, M., Stworzewicz, E., Wojtal, P., Lipecki, G., Tomek, T., Bochenski, Z., Pazdur, A., 2001. The early Upper Palaeolithic in Greece: the excavations in Klisoura cave. *Journal of Archaeological Science*, Vol. 28, p. 515-539.

Koumouzelis, M., Kozlowski, J.K., Ginter, B., 2003. Mesolithic finds from Cave I in the Klisoura Gorge, Argolid. Στο: *BSA Studies* 10. s.l.:s.n., p. 113-122.

Kozłowski, J., 2005. Paleolithique superieur et Mesolithique en Mediterranee. Cadre culturel.. *L' Anthropologie* 3.109, p. 520-540.

Kozłowski, J. K., 1982. La neolithisation de la zone Balkano-Danubienne du point de vue des industries lithiques. Στο: J. K. Kozłowski, επιμ. *Origin of the chipped stone industries of the early farming cultures in Balkans*. Krakow: s.n., p. 131-170.

Kozłowski, J. K., 2014. The Mesolithic of the Aegean Basin: Cultural Variability, Subsistence Economy, Interregional Links and Seafaring. Στο: Krauss, R. and Floss, H. επιμ. *Southeast Europe before neolithisation*. s.l.:s.n., p. 41-64.

Kristiansen, K., 1981. A social history of Danish archaeology. Στο: G. Daniel, επιμ. *Towards a history of archaeology*. s.l.:s.n., p. 20-44.

Kujit, I. M. H., 1998. Dhra: An Early Neolithic Village in the Southern Jordan Valley. *Journal of Field Archaeology*, Vol. 25, p. 153-161.

Kyparissi-Apostolika, N., 2003. The Mesolithic in Theopetra Cave: new data on a debated period of Greek prehistory. *BSA Studies* 10, p. 189-198.

Lambeck, K., 1995. Late Pleistocene and Holocene sea-level change in Greece and southwestern Turkey: a separation of eustatic, isostatic and tectonic contributions. *Geophysical Journal International*, Vol. 122, p. 1022-44.

Lambeck, K., 1996. Sea-Level Change and Shore-Line Evolution in Aegean Greece since Upper Palaeolithic Time. *Antiquity*, Vol. 70, p. 588-611.

Lenormant, F., 1867. L'âge de pierre en Grèce. *Revue archeologique*, p. 16-19.

Leroi-Gourhan, A., 1964. Decouvertes paleolithiques en Elide. Στο: *BCH*, Vol.88. s.l.:s.n., p. 1-8.

Lightfoot, K. G., 1995. Culture Contact Studies: Redefining the Relationship between Prehistoric and Historical. *American Antiquity*, Vol. 60, No. 2, Apr, p. 199-217.

Liritzis, I. L. N., 2012. Obsidian hydration dating from hydrogen profile using SIMS: Application to ikarian specimens. Στο: *Folia Quaternaria*. Krakow: s.n., p. 45-55.

Lubbock, J., 1865. *Prehistoric Times, as illustrated by ancient remains and the manners and customs of modern savages*. Edinburgh: s.n.

MacArthur, R. and Wilson, O.E., 1967. *The Theory of Island Biogeography*. Princeton: Princeton University Press.

Maniatis, G., Kotsakis, K., Halstead, P. 2011. Paliambela Kolindros. New AMS dates of the earliest Neolithic in Macedonia. *The Archaeological Work of in Macedonia and Thrace* 25 , p. 149-156.

Maniatis, Y., 2013. Radiocarbon Dating Methods And Results. Στο: Mavridis, F., Jansen, J.T επιμ. *Stable Places and Changing Perceptions: Cave Archaeology in Greece, BAR International Series 2558*. s.l.:s.n., p. 249-50.

Marino, G., Rohling, E.J., Sangiorgi, F., Hayes, A., Casford, J.L., Lotter, A.F., Kucera, M., Brinkhuis, H. 2009. Early and middle Holocene in the Aegean Sea: interplay between high and low latitude climate variability. *Quaternary Science Reviews*, Vol. 28, p. 3246-3262.

Markovits, A., 1929. Περί των μέχρι σήμερα ερευνών, επί της λιθικής περιόδου της Ελλάδος. *Πρακτικά της Ελληνικής Ανθρωπολογικής Εταιρείας*, p. 1-23.

Marquardt, W., 2010. Shell mounds in the southeast: middens, monuments, temple mounds, rings, or works?. *American Antiquity*, Vol. 75, No. 3, July, p. 551-570.

Masters, P.M., Flemming, N.C. 1983. *Quaternary Coastlines and Marine Archaeology: Towards the prehistory of land bridges and continental shelves*. Orlando: Academic Press.

Mavridis, F., Kormazopoulou, L., Papadea, A., Apostolikas, O., Yamaguchi, D., Tankosic, Z., Kotzamani, G., Trantalidou, K., Karkanias, P., Maniatis, Y., Papagianni, K., Lambropoulos, D. 2013. Anonymous Cave Of Schisto At Keratsini, Attica: A Preliminary Report On a Diachronic Cave Occupation From The Pleistocene/Holocene Transition To The Byzantine Times. Στο: Mavridis, F., Jansen, J., επιμ. *Stable Places And Changing Perceptions: Cave Archaeology in Greece, BAR International Series 2558*. Oxford: s.n., p. 248-284.

Mavridis, F., Laskaris, N., Papadea, A., Apostolikas, O., Trantalidou, K., Kotzamani, G., Karkanias, P., Maniatis, Y., Liritzis, I., Kormazopoulou, L., 2012. Ανώνυμο Σπήλαιο Σχιστού Κερατσινίου: Χρονολόγηση Δειγμάτων Οψιανού Από Στρώματα Του Ανώτερου Πλειστόκαινου Και Των Αρχών Του Ολόκαινου, Με Τη Μέθοδο SIMS-SS. Στο: Ν. Ζαχαρίας, επιμ. *Πρακτικά 2ου Συμποσίου ARC-RNT Αρχαιολογική Έρευνα και Νέες Τεχνολογίες*. Καλαμάτα: Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, p. 121-132.

Mellaart, J., 1965. *Earliest Civilizations of the Near East*. London: Thames and Hudson.

Mellaart, J., 1970. The earliest settlements in Western Asia from the ninth to the end of the fifth millenium B.C.. *Cambridge Ancient History, Part I: Prolegomena and Prehistory*, p. 248-294.

Meltzer, D., 2005. The Seventy-Year Itch: controversies over Human Antiquity and Their Resolution. *Journal of Anthropological Research*, Vol. 61, No. 4, Winter, p. 433-468.

Milliman, J. and Emery, K.O., 1968. Sea Levels During the Past 35000 Years. *Science*, Vol. 162, p. 1121-23.

Milojčić, V., 1960. Präkeramisches Neolithicum auf der Balkanhalbinsel. *Germania*, Vol. 38, p. 320-335.

Milojčić, V.I.J, Boessneck D, Schneider H., 1965. *Paleolithicum um Larissa in Thessalien*. Bohn: s.n.

Milojčić, V., Boessneck, J, and Hopf, M., 1962. *Thessalien I: Die präkeramische Neolithik*. Bonn: s.n.

de Mortillet, A., 1896. Les petits silex taillés, à contours géométriques trouvés en Europe, Asie et Afrique. *Revue de l' Ecole d'Anthropologie*, Vol. 6, p. 376-405.

de Mortillet, G., 1883. *La préhistorique: antiquité de l' homme*. Paris: C. Reinwald.

Moser, S., 2014. Modern Scientific Illustration. *Isis*, Vol. 105, No. 1, March, p. 58-99.

Moundrea-Agrafioti, A., 2003. Mesolithic fish hooks from the Cave of Cyclope, Youra. *British School at Athens Studies*, Vol. 10, *THE GREEK MESOLITHIC: PROBLEMS AND PERSPECTIVES*, p. 131-141.

Mylona, D., 2003. The exploitation of fish resources in the Mesolithic Sporades: fish remains from the Cave of Cyclope, Youra. *British School at Athens Studies*, Vol. 10, *THE GREEK MESOLITHIC: PROBLEMS AND PERSPECTIVES*, p. 181-188.

Mylona, D., 2010. Mesolithic Fishers at Maroulas, Kythnos: The Fish Bones. Στο: Sampson, A., Kaczanowska, M., Kozłowski, J.K. επιμ. *The Prehistory of the Island of Kythnos (Cyclades, Greece) and the Mesolithic settlement at Maroulas*. Krakow: s.n., p. 151-161.

Nandris, J., 1984. Man-animal relationships and validation of ethnoarchaeology in Highlands South-East Europe.. Στο: 13-21, επιμ. *Animals an Archaeology: 4. Husbandry in Europe*, *British Archaeological Reports, Int. series 227*. Oxford: s.n.

Newton, S., 2003. Theopetra Cave and the Palaeolithic-Mesolithic transition in southern Europe. *British School at Athens Studies*, Vol. 9, *Zooarchaeology in Greece: Recent Advances*, p. 115-122.

Noy, T., 1984. GilgalI, A Pre-pottery Neolithic site, Israel. *Paleorient*, Vol. 15, p. 11-18.

Obermaier, H., 1924. *Fossil Man in Spain*. s.l.:New Haven.

Orme, B., 1974. Twentieth-Century Prehistorians and the Idea of Ethnographic Parallels. *Man, New Series*, Vol. 9, No. 2, June, p. 199-212.

Otte, M., Yalcinkaya, I., Leotard, J. M., Kartal, M., Bar-Yosef, O., Kozłowski, J., & Marshack, A. 1995. The Epi-Palaeolithic of Öküzini cave (SW Anatolia) and its mobiliary art. *Antiquity*, Vol. 69(266), p. 931-944.

Owen, J., 2014. From Down House to Avebury: John Lubbock, prehistory and human evolution, through the eyes of his collection. *Notes and Records of the royal Society of London*, Vol. 68, No. 1, 20 March, p. 21-34.

Papathanasiou, A., 2000. The reconstruction of the Theopetra Cave Population Diet, from Stable Isotope Analysis of Human Bone. Στο: *Σπήλαιο Θεόπετρας, δώδεκα χρόνια ανασκαφών και έρευνας 1987-1998. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Τρίκαλα 6-7 Νοεμβρίου 1998*, p. 119-128.

Peake, H., 1940. The Study of Prehistoric Times. *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol. 70, No. 2, p. 103-146.

Perkins, D., 1964. Prehistoric fauna from Shanidar, Iraq. *Science*, 144(3626), p. 1565-1566.

Perlès, C., 1976. L' industrie lithique mesolithique de la Grotte de Franchthi (Grece) . Στο: *Resumes des communications*. s.l.:Union International des Sciences Pre- et Protohistoriques, Nice.

Perlès, C., 1984. Aperçu sur les industries mésolithiques de Franchthi, Argolide, Grèce. Στο: T. Szélag, επιμ. *Advances in Paleolithic and Mesolithic archaeology*. s.l.:Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, p. 163-172.

Perlès, C., 1987. *Les industries lithiques taillées de Franchthi (Argolide, Grèce). Tome I. Présentation générale et industries paléolithiques (Excavations at Franchthi Cave, Greece, Fasc. 3)*. s.l.:Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press.

Perlès, C., 1990α. *Les industries lithiques taillées de Franchthi (Argolide, Grèce). Tome II: Les industries du Mésolithique et du Néolithique Initial..* s.l.:s.n.

Perlès, C., 1990β. L' outillage de pierre taillée Néolithique. *Bulletin de Correspondence Hellénique*, p. 1-42.

Perlès, C., 1999. Long-term perspectives on the occupation of the Franchthi Cave: continuity and discontinuity. Στο: Bailey, G.N., Adam, E., Panagopoulou, E., Perlès, C., Zachos, K. επιμ. *The Palaeolithic Archaeology of Greece and Adjacent Areas. Proceedings of the ICOPAG Conference, Ioannina*. s.l.:s.n., p. 311-318.

Perlès, C., 2001. *The early Neolithic in Greece*. s.l.:Cambridge University Press.

Perlès, C., 2003. The Mesolithic at Franchthi: an overview of the data and problems. Στο: *BSA Studies*. s.l.:s.n., p. 79-87.

Perlès, C., 2004. Les Industries lithiques taillées de Franchthi (Argolide, Grèce). Tome III: Les industries du Néolithique ancien au Néolithique final.. Στο: *Excavations at Franchthi Cave, Greece, fasc. 13*. Indiana: Indiana University Press.

Perlès, C., Vanhaeren, M., 2010. Black Cyclope neritea Marine Shell Ornaments in the Upper Palaeolithic and Mesolithic of Franchthi Cave, Greece: Arguments for Intentional Heat Treatment. *Journal of field Archaeology*, Vol. 35, p. 298-309.

Perrot, J., 1966. Le gisement Natoufien de Mallaha, Israel. *L' Anthropologie*, Vol. 70, p. 437-483.

Piette, E., 1895. *Hiatus et lacune. Vestiges de la période de transition dans la grotte du Mas d'Azil*. s.l.:J. Laffray.

Pirazzoli, P., 1996. *Sea-level Changes The Last 20000 Years*. s.l.:Wiley.

Price, D., 1991. The Mesolithic of Northern Europe. *Annual Review of Anthropology*, Vol. 20, p. 211-233.

Price, T., 1980. Regional approaches to human adaptation, in the Mesolithic of the North European Plain. Στο: B. Gramsch, επιμ. *Mesolithikum in Europa*. s.l.:Potsdam: Museum für Ur- und Frühgeschichte, p. 217-34.

Renfrew, C. and Aspinall, A., 1990. Aegean Obsidian and Franchthi Cave. Στο: C. Perlès, επιμ. *Les industries lithiques taillées de Franchthi (Argolide, Grèce)*, vol. II, *Les industries du Mésolithique et du Néolithique initial. Excavations at Franchthi Cave..* s.l.:s.n., p. 257-270.

Rohling, E.J., Mayewski, P.A., Hayes, A., Abu-Zied, R.H., Casford, J.S.L., 2002. Holocene atmosphere-ocean interactions: Records from Greenland and the Aegean Sea. *Climate Dynamics*, Vol. 18, p. 587-593.

Rowley-Conwy, P., 1996. Why didn't Westropp's "Mesolithic" catch on in 1872?. *Antiquity*, Vol. 70, p. 940-44.

Rudwick, M. J., 1976. *The meaning of fossils: Episodes in the history of paleontology*. New York: Science History Publications.

Runnels, C., 1988. A prehistoric survey of Thessaly: new light on the Greek Middle Paleolithic. *Journal of Field Archaeology*, p. 277-290.

Runnels, C., 1995. Review of Aegean Prehistory IV: The Stone Age of Greece, from the Paleolithic to the Advent of the Neolithic. *AJA* 99, p. 699-728.

Runnels, C., 1996. The Berbati-Limnes Survey: The Palaeolithic and Mesolithic Remains. Στο: Wells, B., Runnels, C. επιμ. *The Berbati-Limnes Archaeological Survey 1988-1990*. Stockholm: s.n., p. 23-36.

Runnels, C., 2014. Early Palaeolithic on the Greek Islands?. *Journal of Mediterranean Archaeology*, p. 211-230.

Runnels, C., Korkuti, M., Galaty, M., Timpson, M., Whittaker, J., Stocker, Sh., Davis, J., Bejko, L., Mucaj, S. 2004. The Palaeolithic and Mesolithic of Albania: Survey and Excavation at the site of Kryegjata B (Fier District). *Journal of Mediterranean Archaeology*, Vol. 17, p. 3-29.

Runnels, C., Panagopoulou, E., Murray, P., Tsartsidou, G., Allen, S., Mullen, K., Tourloukis, E. 2005. A Mesolithic Landscape in Greece: Testing a Site-Location Model in the Argolid at Kandia. *Journal of Mediterranean Archaeology*, Vol. 18 No. 2, p. 259-285.

Runnels, C. and Van Andel, T.H. 1987. The Evolution of Settlement in the Southern Argolid, Greece: An Economic Explanation. *Hesperia*, Vol. 56, No 3, p. 303-334.

Sampson, A., 2006. The Saracenos Cave and the Paleoenvironment in the Copais Basin, Central Greece. *The Ancient World: coins, cults, history and inscriptions VII, Studies in honor of John M. Fossey III*, Vol. XXXVII. no.1, p. 46-53.

Sampson, A., 2008a. *The Cave of the Cyclops: Mesolithic and Neolithic Networks in the Northern aegean, Greece*, Vol. I. s.l.:INSTAP Academic Press.

Sampson, A., 2008γ. The Mesolithic Settlement and Cemetery of Maroulas on Kythnos. Στο: Brodie, N., Doole, J., Gavalas, G., Renfrew, C. επιμ. *Horizon: A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades*. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, p. 13-17.

Sampson, A., 2016. An Extended Mesolithic Settlement In Naxos. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, Vol. 16, No 1 , p. 269-271.

Sampson, A. Kozlowski, J., Kaczanowska, M., 2003. Mesolithic chipped stone industries from the Cave of Cyclope on the island of Youra. *The Greek Mesolithic: Problems and perspectives*, p. 123-30.

Sampson, A., Kozlowski, J.K., Kaczanowska, M., Budek, A., Nadachowski, A., Tomek, T., Miekina, B., 2009. Saracenos Cave in Boeotia, from Paleolithic to the Early Bronze Age. *Eurasian Prehistory*, Vol. 6 (1), p. 1-33.

Sampson, A., Koslowski, J.K., Kaszanowska, M., Giannouli, B. 2002. The mesolithic settlement at Maroulas, Kythnos. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, Vol. 2, No 1, p. 45-67.

Sampson, A. Kozlowski, M., Kaczanowska, J., 2008β. The first Mesolithic site in the eastern part of the Aegean basin: excavations into the site Kerame I on the island of Ikaria in 2008. *Annual of the Polish Academy of Arts and Sciences*, p. 321-329.

Sampson, A. Kaczanowska, M., Kozłowski, J.K., 2010. *The prehistory of the island of Kythnos (Cyclades, Greece) and the Mesolithic settlement at Maroulas*. Krakow: Polish Academy of Arts and Sciences.

Sampson, A. Kaczanowska, M., Kozłowski, J.K., 2012. Mesolithic occupations and environments on the island of Ikaria, Aegean, Greece.. Στο: *Folia Quaternaria* 80. Krakow: s.n., p. 5-40.

Sampson, A. Kaczanowska, M., Kozłowski, J., 2016. Lithic industries of the Aegean Upper Mesolithic. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, Vol. 16, No 3, p. 229-243.

Schnapp, A., 1996. *The discovery of the past*. London: British Museum Press.

Séfériadès, M., 1983. Un centre industriel préhistorique dans les Cyclades : Les ateliers de débitage du silex à Stélida (Naxos). Στο: G. Rougement, επιμ. *Les Cyclades: Matériaux Pour une Étude de Géographie Historique*. Lyon: CNRS, p. 67-73.

Shackleton, J., 1988. Marine Molluscan Remains from Franchthi Cave. Στο: *Excavations at Franchthi Cave, Greece, fasc. 4.*. Indiana: Bloomington: Indiana University Press.

Shorr, P., 1935. The genesis of Prehistorical Research. *Isis*, Vol. 23, No. 2, Sep., p. 425-443.

Solecki, R., 1980. *An early village site at Zawi Chemi Shanidar*. Malibu: s.n.

Sordinas, A., 1968. *The prehistory of the Ionian islands*. s.l.:diss. Harvard University.

Sordinas, A., 1969. Investigations of Prehistoric Corfu during 1964-66. *Balkan Studies*, Vol. 10, p. 393-424.

Sordinas, A., 1970. *Stone implements from northwestern Corfu, Greece*. s.l.:Memphis State University.

Sordinas, A., 2003. The "Sidarian": Maritime Mesolithic non-geometric microliths in western Greece. *BSA Studies*, p. 89-97.

Souyouzoglou-Haywood, C., 1999. *The Ionian Islands in the Bronze Age and Early Iron Age, 3000-800 BC.* s.l.:Liverpool University Press.

Spears, A., 1996. Evolution in Context: "Deep Time", Archaeology and the Post-Romantic Paradigm. *Comparative Literature*, Vol. 48, No. 4, Autumn, p. 343-358.

Stewart, I. M. C., 2009. Coastal Geomorphology and Sea-Level Change. *The Physical Geography of the Mediterranean*, p. 385-413.

Stiner, M.C. and Munro, N.D., 2010. On the evolution of diet and landscape during the Upper Paleolithic through Mesolithic at Franchthi Cave (Peloponnese, Greece). *Journal of Human Evolution*, p. 618-636.

Strasser, F.T., Panagopoulou, E., Runnels, C.N., Murray, P.M., Thompson, N., Karkanas, P., McCoy, F.W., Wegmann, K.W. 2010. Stone Age Seafaring in the Mediterranean: Evidence from the Plakia Region for Lower Paleolithic and Mesolithic Habitation of Crete. *Hesperia*, Vol. 79 (2), p. 145-190.

Strasser, T., Panagopoulou, E., Karkanas, P., DiGregorio, C., Clinton, M., Thompson, N., Kapranos, E. and Murray, S. 2015. The excavation at Mesolithic Damnoni in the Agios Vassilios Region: A new chronological/cultural period on Crete. Στο: *Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης: Πρακτικά της 3ης Συνάντησης Πέθυμνο, 5-8 Δεκεμβρίου 2013. Τόμος Β': Χανιά-Πέθυμνο-Λασιίθι*. Πέθυμνο: s.n., p. 271-280.

Stravopodi, E., Manolis, S., Kyparissi-Apostolika, N. 1999. Palaeoanthropological findings from Theopetra cave in Thessaly: a preliminary report. *British School at Athens Studies*, Vol. 3, *THE PALAEOLITHIC ARCHAEOLOGY OF GREECE AND ADJACENT AREAS: Proceedings of the ICOPAG Conference, Ioannina, September 1994*, p. 271-281.

Tomek, T, Bochenski, Z.M. 2002. Bird scraps from a Greek table: The case of Klisoura Cave. *Acta zoologica cracoviensia*, Vol. 45 (special issue), 29 Nov., p. 133-138.

Torrence, R., 1986. *Production and Exchange of Stone Tools: Prehistoric Obsidian in the Aegean*. Cambridge: Cambridge University Press.

Tourloukis, E. and Palli, O., 2009. The First Mesolithic site of Thesprotia. Στο: B. Forsen, επιμ. *Thesprotia Expedition I Towards a Regional History, Papers and Monographs of the Finnish Institute at Athens*, Vol. XV. Helsinki: s.n., p. 3-16.

Trantalidou, K., 2003. Faunal remains from the earliest strata of the Cave of Cyclope, Youra. *British School at Athens Studies*, Vol. 10, *THE GREEK MESOLITHIC: PROBLEMS AND PERSPECTIVES*, p. 143-172.

Trantalidou, K., 2008. From Mesolithic Fishermen and Bird Hunters to Neolithic Goat Herders: The Transformation of an Island Economy in the Aegean. *The Cave of the Cyclops: Mesolithic and Neolithic Networks in the Northern aegean, Greece*, Vol. II, p. 53-150.

Trantalidou, K., 2010. Dietary adaptations of coastal people in the Aegean Archipelago, during the Mesolithic Period: The macrofauna assemblages of Maroulas on Kythnos. Στο: Sampson, A., Kaczanowska, M, Kozlowski, J., επιμ. *The Prehistory of the Island of Kythnos (Cyclades, Greece) and the Mesolithic Settlement at Maroulas*. Krakow: s.n., p. 163-178.

Trantalidou, K., 2011. From Mesolithic Fishermen and Bird Hunters to Neolithic Goat Herders: The Transformation of an Island Economy in the Aegean. Στο: Sampson, A., επιμ. *The Cyclops cave on Youra, Alonnesos. Vol. II*. Philadelphia: Instap Academic Press, p. 49-149.

Trigger B. and Kehoe, A.B., 1994. On Giving Lubbock His Due. *Current Anthropology*, Vol. 35, No. 1, Feb, p. 46-48.

Trigger, B., 2005. *A history of archaeological thought*. s.l.:Cambridge University Press.

Troels-Smith, J., 1967. The Ertebølle culture and its background. *Paaleohistoria*, Vol. 12, p. 505-25.

Van Andel, T. & Sutton, B., 1987. *Landscape and People of the Franchthi Region*. s.l.:Indiana University Press.

Van Andel, T. H. and Shackleton, J. C., 1982. Late Paleolithic and Mesolithic Coastlines of Greece and the Aegean. *JFA*, Vol. 9 (4), p. 445-454.

Weinberg, S., 1970. The Stone Age in the Aegean, I. Palaeolithic and Mesolithic. Στο: *The Cambridge Ancient History vol. 1, part 1 Prolegomena and prehistory*. London: s.n., p. 557-565.

Westropp, H., 1866. On the Analogous Forms of implements, among Early and Primitive Races. *Journal of the Anthropological Society of London*, p. clxxxiii-clxxxvi.

Westropp, H., 1867. On the Sequence of the Phases of Civilisation, and Contemporaneous Implements. *Journal of the Anthropological Society of London*, Vol. 5, p. cxcii-cc.

Westropp, H., 1872. *Pre-historic Phases; or Introductory Essays on Pre-historic Archaeology*. London: s.n.

Whelan, C., 1932. Time-Sequence of European Prehistoric Industries. *Man*, Vol. 32, May, p. 108-111.

Wilczyński, J., Tomek, T., Pryor, A. 2016. Archaeozoological Record. Στο: Kaczanowska, M., Kozłowski, J.K., Sampson, A. επιμ. *The Saracenos Cave at Akraephnion, Boeotia, Greece, Vol. II: The Early Neolithic, The Mesolithic and the Final Palaeolithic (Excavations in Trench A)*. Kraków : s.n., p. 81-90.

Wilson, D., 1862. *Prehistoric Man*. Cambridge and London: Macmillan.

Wilson, D., 1900. Archaeology. *Encyclopaedia Britannica, 9th edition, vol.2*, , p. 333-343.

Wright, G., 1978. Social differentiation in the Early Natufian. Στο: Redman, C.L. επιμ. *Social Archaeology*. s.l.:s.n., p. 202-223.

Zotz, L., 1934. Culture Groups of the Tardenoisian in Central Europe. *American Anthropologist, New Series*, Vol. 36, No. 2, Apr-Jun, p. 242-265.

Αδάμ, Ε., 2000. Οι Ανώτερες Παλαιολιθικές και Μεσολιθικές λιθοτεχνίες του σπηλαιού Θεόπετρας και η συμβολή τους στην εκτίμηση της χρήσης του σπηλαιού κατά το τελικό Πλειστόκαινο και Πρώιμο Ολόκαινο.. Στο: Ν. Κυπαρίσση-Αποστολικά, επιμ. *Σπήλαιο Θεόπετρας: Δώδεκα χρόνια ανασκαφών και έρευνας 1987-1998, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Τρίκαλα 6-7 Νοεμβρίου 1998*. Αθήνα: s.n., p. 163-172.

Αδάμ, Ε., 2007. Οι Μεσολιθικές λιθοτεχνίες από το Σιδάρι. *Πρακτικά ημερίδας «Η Προϊστορική Κέρκυρα και ο ευρύτερος περίγυρός της: προβλήματα – προοπτικές», Κέρκυρα 2004*, p. 85-90.

Ευστρατίου, Ν. Β. Ρ. Ε. Π. Σ. Μ., 2003. Προϊστορικές έρευνες στην Πίνδο. Η ορεινή περιοχή των Γρεβενών. Τα πρώτα αποτελέσματα. *Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη*, 17, p. 581-589.

Θεοχάρης, Δ., 1967. *Η αυγή της θεσσαλικής προϊστορίας: αρχή και πρώιμη εξέλιξη της Νεολιθικής*. Βόλος: Έκδοσις της Φίλαρχαίου Εταιρείας Βόλου.

Θεοχάρης, Δ., 1969. Τα προϊστορικά θεμέλια του ελληνικού πολιτισμού. Στο: *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ' Αθηνών*. Αθήνα: s.n., p. 131-141.

Καββαδίας, Π., 1909. *Προϊστορική Αρχαιολογία*. Αθήνα: s.n.

Κουμουζέλη, Μ., Kozlowski, J., 1996. Οι προϊστορικές θέσεις στο φαράγγι της Κλεισούρας. *Αρχαιολογία και τέχνες*, τ. 60, Σεπτέμβριος, p. 58-62.

Κουρτέση-Φιλιππάκη, Γ., Πομώνης, Π., Σακκάς, Δ., υπό δημοσίευση. Η αρχαιολογική έρευνα επιφανείας στη Λεκάνη του Μέσου Καλαμά Θεσπρωτίας, 2011-2015: Μια πρώτη έκθεση. Στο: *Πρακτικά Α' Διεθνούς Αρχαιολογικού & Ιστορικού Συνεδρίου για τη Θεσπρωτία, 8-11 Δεκεμβρίου 2016*. s.l.:s.n.

Μαυρίδης, Φ., Κορμαζοπούλου, Λ., 2009. Ανώνυμο σπήλαιο Σχιστού Κερατσινίου: Η ανασκαφή των ετών 2006-2007. Τα πρώτα στοιχεία της έρευνας. *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ' Αθηνών*, τ. 40-41 (2007-2008), p. 13-23.

Μεταλληνού, Γ., Κουρτέση-Φιλιππάκη, Γ., Guilaine, J., 2009. Οι νέες ανασκαφικές έρευνες στο Σιδάρι Κέρκυρας-Στόχοι και προοπτικές. Στο: *Πρακτικά Η' Διεθνούς Πανιόνιου Συνεδρίου, Κύθηρα, 21-25 Μαΐου 2006. Τόμος Ι: Αρχαιολογία-Αρχιτεκτονική, Φυσικό Περιβάλλον*. Αθήνα: s.n., p. 235-246.

Παναγοπούλου, Ε., Κοτζαμποπούλου, Ε., Καρκάνας, Π. 2001. Γεωαρχαιολογική έρευνα στην Αλόννησο: Νέα στοιχεία για την Παλαιολιθική και τη Μεσολιθική στον Αιγαϊακό χώρο. Στο: Α. Σάμψων, επιμ. *Αρχαιολογική έρευνα στις Βόρειες Σποράδες*. Αλόννησος: s.n., p. 121-151.

Παπαγεωργίου, Ε., Μελέντης, Ι., 1996. Το σπήλαιο Ζαΐμη στην Κακιά Σκάλα: Μαρτυρίες από την ανέκδοτη διατριβή του Adalbert Markovits. *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τ. 61, p. 53-56.

Παπαθανασόπουλος, Ο., 1996. *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*. Αθήνα: Ίδρυμα Νικόλαου Π. Γουλανδρή, Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης.

Σάμψων, Α., 2006. *Η Προϊστορία του Αιγαίου: Παλαιολιθική-Μεσολιθική-Νεολιθική*. Αθήνα: Ατραπός.

Σάμψων, Α., 2014α. *Προϊστορική Αρχαιολογία της Μεσογείου*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.

Σάμψων, Α., 2014β. *Ικαρία: Προϊστορία και Εθνοαρχαιολογία*. Αθήνα: Εταιρεία Ικαριακών Μελετών.

Σάμψων, Α., 2014γ. *Το σπήλαιο Σαρακηνού στο Ακράϊφνιο Βοιωτίας: Συμβολή στην προϊστορία της Κεντρικής Ελλάδος*. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αιγαίου.

Σορδίνας, Α., 2007. Απολογισμός προϊστορικής έρευνας στα Ιόνια νησιά κατά τη διετία 1964-66. Στο: Γ. Αρβανίτου-Μεταλληνού, επιμ. *Η Προϊστορική Κέρκυρα και ο ευρύτερος περίγυρός της, Προβλήματα-Προοπτικές. Πρακτικά ημερίδας τιμητικής στον Αύγουστο Σορδίνα, Κέρκυρα 17 Δεκεμβρίου 2004*. Κέρκυρα: s.n., p. 21-34.

Τσουντας, Χ., 1908. *Αι προϊστορικά Ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*. Αθήνα: s.n.

Κουρτέση-Φιλιππάκη, Γ., 1996α. Η διερεύνηση της Παλαιολιθικής Εποχής. *Αρχαιολογία και Τέχνες* τ. 58, p. 6-12.

Κουρτέση-Φιλιππάκη, Γ., 1996β. Η διερεύνηση της Παλαιολιθικής εποχής στην Ελλάδα. *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τ. 59, 6-31 Ιούνιος.

ΠΙΝΑΚΕΣ-ΔΙΑΓΡΑΜΜΑΤΑ

Ανεσκαμμένες Θέσεις	Απόλυτη Χρονολόγηση	Κατώτερη Μεσολιθική	Ανώτερη Μεσολιθική	Τελική Μεσολιθική
Σπήλαιο Ζαΐμη	Δεν υπάρχουν			
Σιδάρι	5870+/-340 π.Χ. (7770+/- 340 BP) (Sordinas, 1969) (Perlès, 1987), 8000+/- 90 BP ή 7165- 6649 cal. BC (Berger et al, 2014).			
Φράγχθι		9340+/-160- 9150+/-100 BP, λιθική φάση VII (Perlès, 1990α)	9480+/-130 έως 8530+/- 90 BP, λιθική φάση VIII (Perlès, 1990α)	8190+/-80 έως 8020+/- 80 BP, λιθική φάση IX (Perlès, 1990α)
Κλεισούρα		9150+/-220		
Θεόπετρα		9150+/-112- 8863+/-119 BP (Facorellis et al, 2001)	8070+/-60 BP, 8955+/- 175 cal BP (Facorellis et al, 2001)	
Σπήλαιο Σαρακηνού		10050+/-50 BP και 9940+/-60 BP (Sampson et	8057+/-36 BP (Sampson et	

		al, 2009)	al, 2009)
Σπήλαιο Κύκλωπα (Γιούρα)		9274+/-43 BP (Sampson, 2008α)	8209+/-47 BP (Sampson, 2008α)
Μαρουλάς	8930-8410 π.Χ (Sampson et al, 2010)		
Κεραμέ Ι	11085+/-3282 BP έως 10152+/-1643 BP (Sampson et al, 2012)		
Στελίδα	9000-7000 π.Χ. (Carter et al, 2017)		
Σπήλαιο Σχιστού	9533+/-1198 BP, 9978+/- 100 BP; (Mavridis et al, 2012)		
Λιβάρι-Σκιάδι	Δεν υπάρχουν		
Δαμνόνι	Δεν υπάρχουν		

Πίνακας 1

Ανεσκαμμένες θέσεις**Τελευταία χρονολόγηση της Ανώτερης Παλαιολιθικής (years BP)****Σπήλαιο Ζαΐμη**

Δεν υπάρχει

Σιδάρι

Δεν υπάρχει

Φράγχθι10260 $\pm$ 110 (Perlès, 1987)**Κλεισούρα**12500 $\pm$ 40**Θεόπετρα**10971 $\pm$ 87 (Perlès 2001; Facorellis et al, 2001)**Σπήλαιο Σαρακηνού**11910 $\pm$ 60 (Sampson et al, 2009)**Σπήλαιο Κύκλωπα (Γιούρα)**

Δεν μαρτυρείται

Μαρουλάς

Δεν μαρτυρείται

Κεραμέ I

Δεν μαρτυρείται

Στελίδα

Περ. 11000 π.Χ. (Carter et al, 2017)

Σπήλαιο Σχιστού14539 $\pm$ 1280 BP (Mavridis et al, 2012)**Λιβάρι-Σκιάδι**

Δεν μαρτυρείται

Δαμνόνη

Δεν μαρτυρείται

Πίνακας 2**Περιοχή****Θέσεις επιφανειακής έρευνας****Σποράδες**

Τομέας Γέρακα, τομέας Γλυφά, τομέας Λεπτός Γιαλός, τομέας Κοκκινόκαστρο

Κύθνος

Άγιος Σώστης, Ανώνυμη θέση δυτικά των Λουτρών, Νάουσα, Αγία Ειρήνη

Νάξος

Ροός

Χάλκη

Αρέτα

Κρήτη

20 θέσεις μεταξύ Πλακιά και Πρέβελης

Ήπειρος

Θεσπρωτία (θέση PS3), Γρεβενά

Ικαρία

Νίφι 2, Νίφι 3, Συκιές

Πελοπόννησος

Ευρύτερη περιοχή Κάνδιας και Βιβαρίου

Πίνακας 3

Περιοχές	Βασικότεροι τύποι τεχνέργων	Σχέσεις με άλλες θέσεις
Φράγχθι	<i>Κατώτερη Μεσολιθική (φάση VII): ελάχιστοι μικρόλιθοι (8%), ξέστρα, οδοντωτά, μικρολεπίδες</i> <i>Ανώτερη Μεσολιθική (φάση VIII): Ατυπικοί γεωμετρικοί μικρόλιθοι</i> <i>Τελική Μεσολιθική (φάση IX):</i> <i>Απουσία μικρόλιθων, λιθοτεχνία μεγάλου μεγέθους: οδοντωτά, σύνθετα εργαλεία, ξέστρα.</i>	
Σπήλαιο Ζαΐμη	<i>Μικρολιθική:</i> <i>Αιχμές βελών, ένας οπέας, λεπίδες, τραπεζοειδή ή τρίγωνα σχήματα.</i>	
Κλεισούρα	<i>Μικρόλιθοι, μικρολεπίδες, απουσία γεωμετρικών μικρόλιθων</i>	Φάση VIII Φράγχθι
Θεόπετρα	<i>Ατυπικοί μικρόλιθοι, όχι γεωμετρικοί,</i>	Φάση VII Φράγχθι

	φολίδες, πυρήνες ραδιολαρίτη. Απουσία μικρολεπίδων	
Σπήλαιο Σαρακηνού	Μικρολεπίδες, φολίδες, πυρήνες ασβεστόλιθου	
Σπήλαιο Σχιστού	Πλήρης απουσία μικρόλιθων. Λεπίδες, φολίδες, ξέστρα, σύνθετα εργαλεία.	Ανώτερη Παλαιολιθική Φράγχθι (φάσεις IV-V-VI), Κλεισούρας και Μποΐλας.
Θεσπρωτία	<i>Ατυπικοί μικρόλιθοι,</i> πυρήνες με φλοιό, φολίδες με δευτερογενή επεξεργασία, ξέστρα, οπείς, λεπίδες, μικρολεπίδες, σύνθετα εργαλεία	Συσχέτιση ατυπικών μικρόλιθων με Σιδάρι και Ανώτερη Μεσολιθική Φράγχθι και Κλεισούρας.
Γρεβενά	Μικροί πρισματικοί πυρήνες, μικρολεπίδες	
Αργολικές θέσεις	<i>Γεωμετρικοί μικρόλιθοι,</i> ξέστρα, εγκοπές, λεπίδες, φολίδες με επεξεργασία, τερματικά ξέστρα, σύνθετα εργαλεία.	Όλες οι μεσολιθικές φάσεις του Φράγχθι (περισσότερο Κατώτερη Μεσολιθική) και μεσολιθικά στρώματα Κλεισούρας
Σιδάρι	<i>Μη γεωμετρικοί μικρόλιθοι,</i>	Μεσολιθικά στρώματα

	φολίδες, μικρές και μεγάλες αιχμές, πυρήνες, πυρήνες με φλοιό	Κλεισούρας, Τελική Μεσολιθική Φράγχθι, Αλβανία, βόρεια Αδριατική
Σπήλαιο Κύκλωπα	Φολίδες, λεπίδες, λίθινα με δευτερογενή επεξεργασία, τερματικά ξέστρα. <i>Μικρολιθικά:</i> Τραπεζιόσχημα, ημισεληνοειδή, αιχμές βελών.	Κατώτερη και Ανώτερη Μεσολιθική Φράγχθι (VIII-IX)
Αλόνησος	<i>Γεωμετρικοί μικρόλιθοι, μεσαίοι και υπερμικρολιθικοί πυρήνες, μικρολεπίδες, μικροφολίδες, ξέστρα</i>	
Κύθνος	<i>Μικρόλιθοι, μεσαίοι και υπερμικρολιθικοί πυρήνες, λεπίδες, μικρολεπίδες, φολίδες, εργαλεία με δευτερογενή επεξεργασία, τερματικά ξέστρα, γλυφίδες, οπείς, γουδιά τριπτήρες, μυλόλιθοι</i>	Αιγαιακή μεσολιθική παράδοση
Ικαρία (Κεραμέ Ι)	Πυρήνες, φολίδες, ελάχιστες λεπίδες	Αιγαιακή μεσολιθική παράδοση

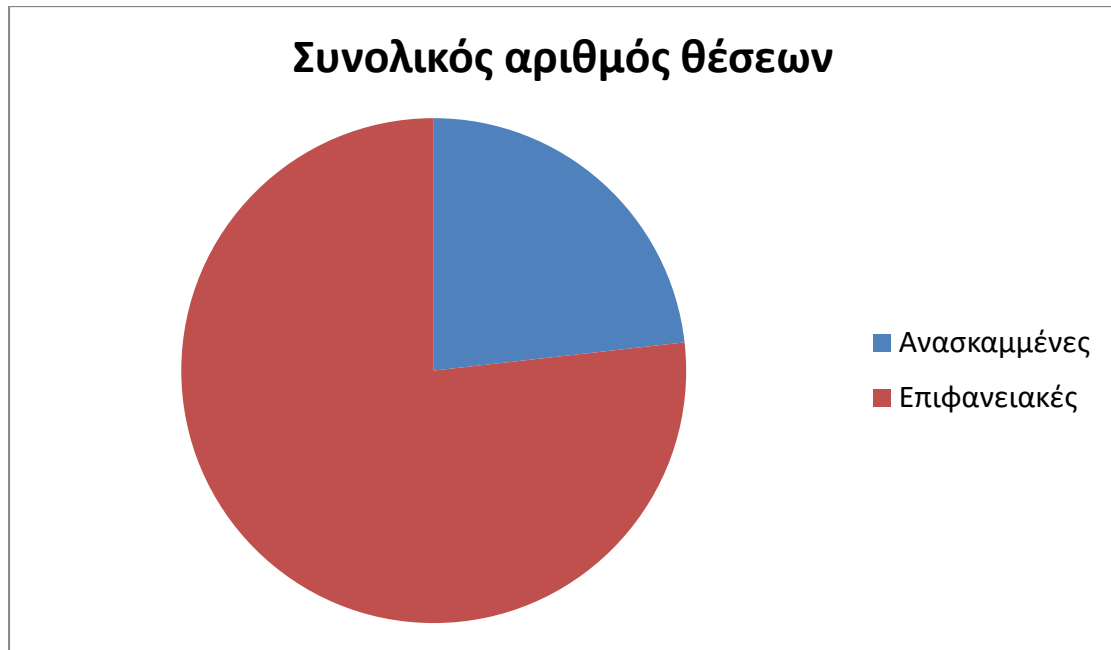
Νάξος (Στελίδα)	<i>Μικρόλιθοι:</i> Πυρήνες, μικρολεπίδες, μικροφολίδες, οδοντωτά, εγκοπές, τερματικά ξέστρα. <i>Ελάχιστοι</i> <i>γεωμετρικοί</i> <i>μικρόλιθοι.</i>	Αιγαιακή μεσολιθική παράδοση, φάσεις VII-VIII Φράγχθι
Νάξος (Ροός)	Φολίδες με επεξεργασία, οπείς, οδοντωτά, εγκοπές	Ακεραμικά στρώματα Κνωσού
Λιβάρι-Σκιάδι	Φολίδες, μικρολεπίδες. Μαρτυρούνται όλα τα στάδια της εγχειρηματικής αλυσίδας.	Όλες οι φάσεις της Μεσολιθικής του Φράγχθι
Δαμνόνι	<i>Τυπικοί</i> <i>μικρόλιθοι</i>	
Πλακιάς	<i>Μικρόλιθοι:</i> Πυρήνες, φολίδες, εργαλεία με δευτερογενή επεξεργασία, οπείς, σύνθετα εργαλεία, τερματικά ξέστρα. <i>Γεωμετρικοί</i> <i>μικρόλιθοι.</i>	Φάσεις VII-VIII Φράγχθι, Σιδάρι, Κλεισούρα, Μαρουλάς, Θεόπετρα
Χάλκη (Αρέτα)	<i>Μικρόλιθοι και</i> <i>γεωμετρικοί</i> <i>μικρόλιθοι.</i> Πυρήνες οψιανού από το Γυαλί, ένας πυρήνας οψιανού από τη	Αιγαιακή μεσολιθική παράδοση

Μήλο, λεπίδες,
φολίδες,
τερματικά ξέστρα

Πίνακας 4

Θέση	Προέλευση οψιανού
Φράγχθι	Μήλος
Κλεισούρα	Μήλος
Σπήλαιο Σαρακηνού	Μήλος
Σπήλαιο Κύκλωπα	Μήλος
Κύθνος	Μήλος
Σπήλαιο Σχιστού	Μήλος
Ικαρία	Μήλος, Γυαλί
Λιβάρι-Σκιάδι	Μήλος
Νάξος	Μήλος
Χάλκη	Μήλος, Γυαλί
Δαμνόνι	Μήλος

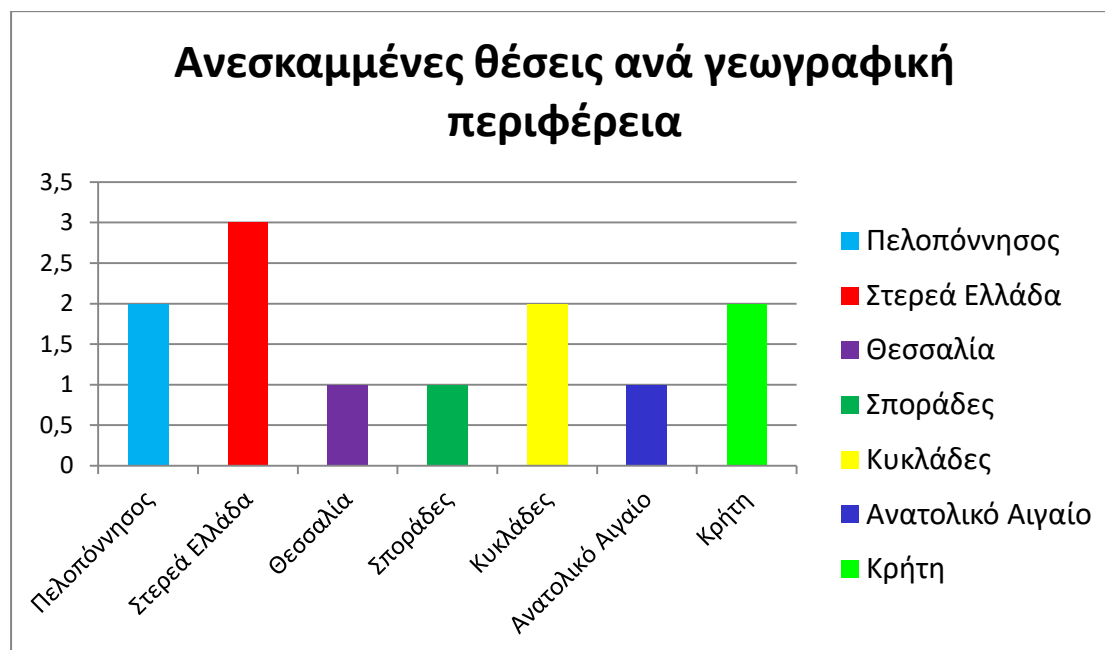
Πίνακας 5

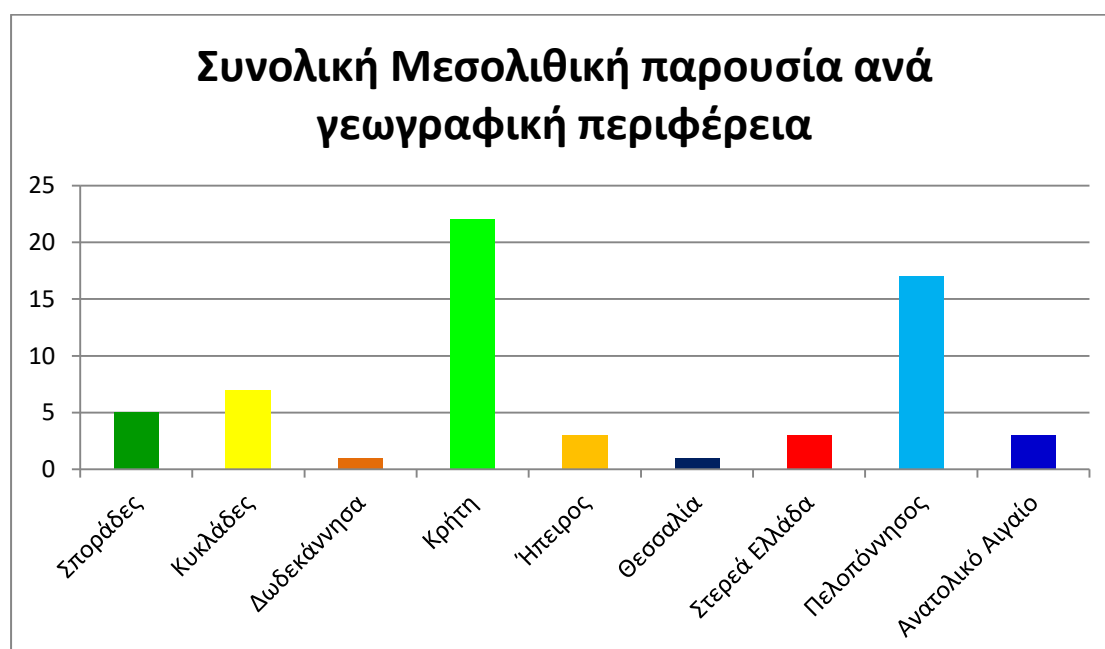
Διάγραμμα 1

Διάγραμμα 2

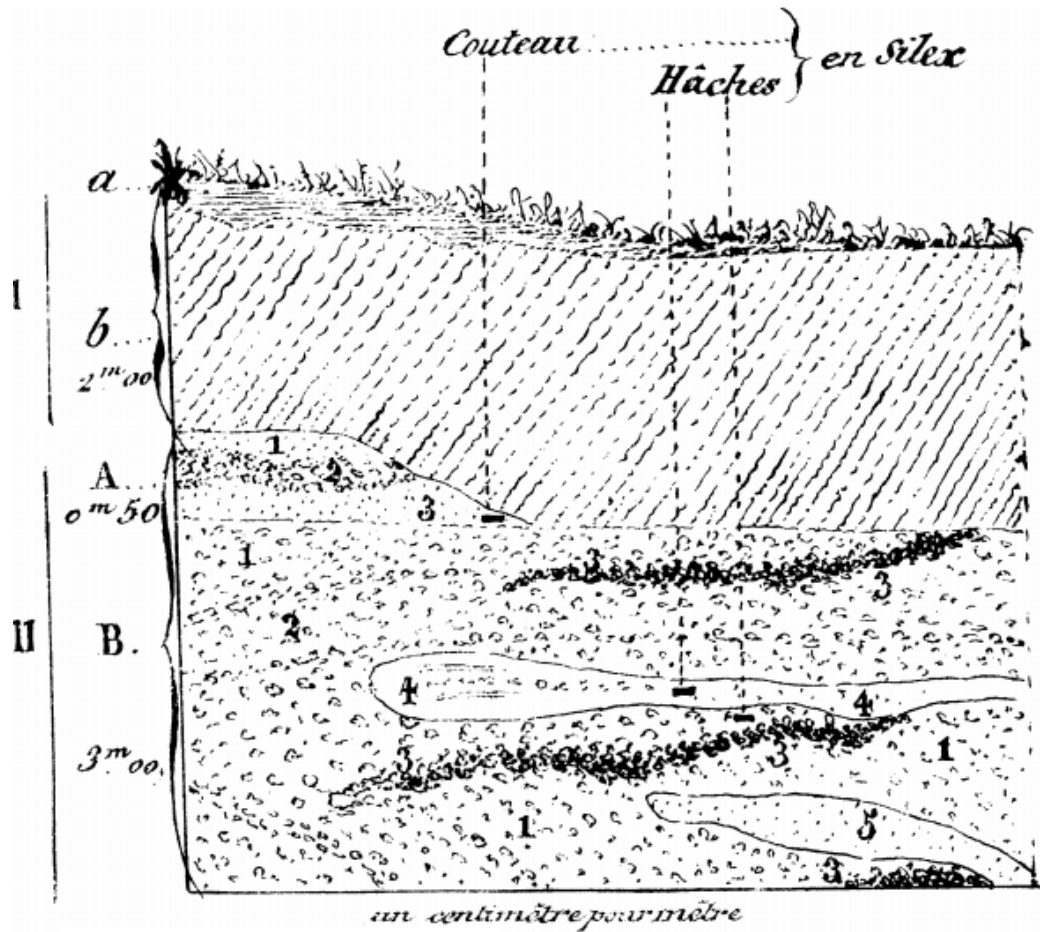

Διάγραμμα 3

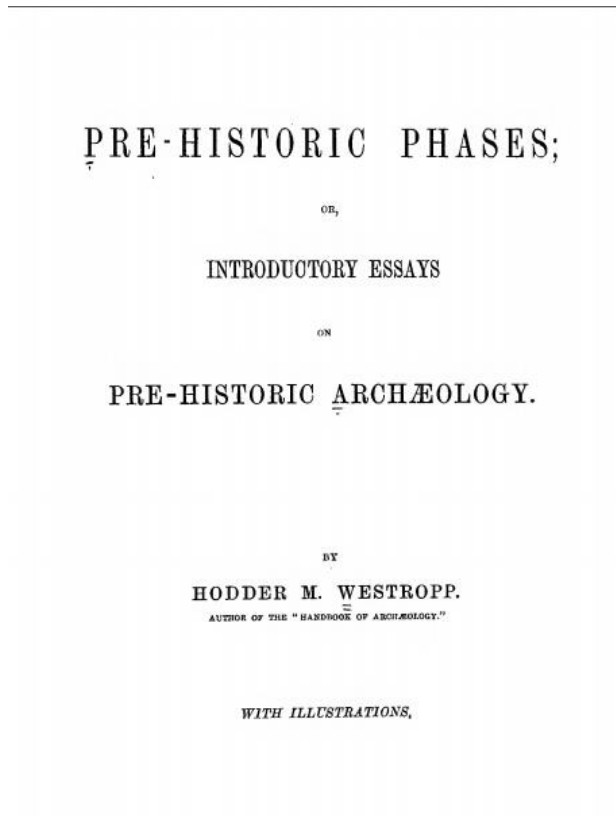

Διάγραμμα 4

ΕΙΚΟΝΕΣ

Εικ. 1 Η στρωματογραφία από τις ανασκαφές του Boucher de Perthes στην κοιλάδα του Abbeville

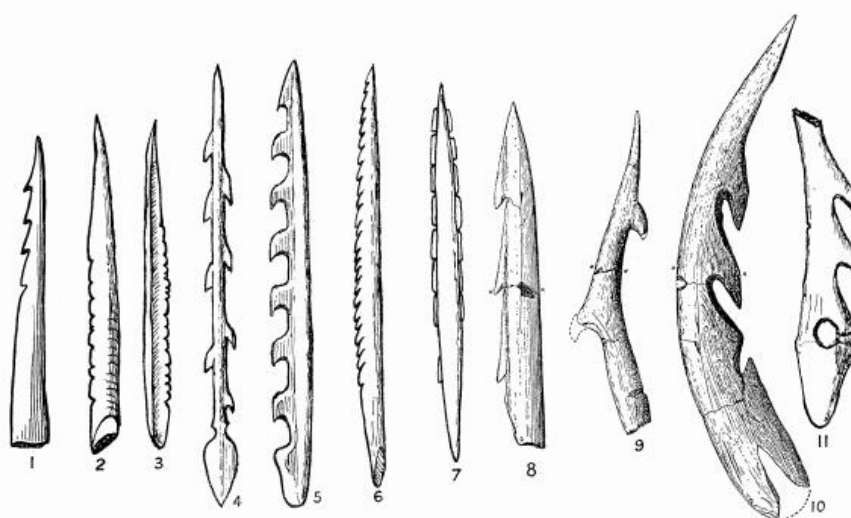
Εικ. 2: Το εξώφυλλο του έργου του Hodder Westropp, *Pre-historic Phases*

Quaternaires actuels	Protolithoriques.	du Bronze.	Galatienne.	Marnienne. (Département de la Marne.)
				Hallstattienne. (Hallstatt, haute Autriche.)
			Tsiganienne.	Larnaudienne. (Larnaud, Jura.)
Quaternaires anciens.	Préhistoriques.	de la Pierre.	Néolithique.	Morgienne. (Morges, canton de Vaud, Suisse.)
				Robenhausienne. (Robenhausen, Zurich.)
				Campignyenne. (Campigny, Seine-Inférieure.)
Tertiaires.			Paléolithique.	Tardenoisienne (Fère-en-Tardenois, Aisne.)
				Tourassienne. (La Tourasse, Haute-Garonne.) Ancien Hiatus.
				Magdalénienne. (La Madeleine, Dordogne.)
				Solutrénne. (Solutré, Saône-et-Loire.)
				Moustérienne. (Le Moustier, Dordogne.)
				Acheuléenne. (Saint-Acheul, Somme.)
				Chellénne. (Chelles, Seine-et-Marne.)
			Éolithique.	Puycournienne. (Puy-Courny, Cantal.)
				Thenaysienne. (Thenay, Loir-et-Cher.)

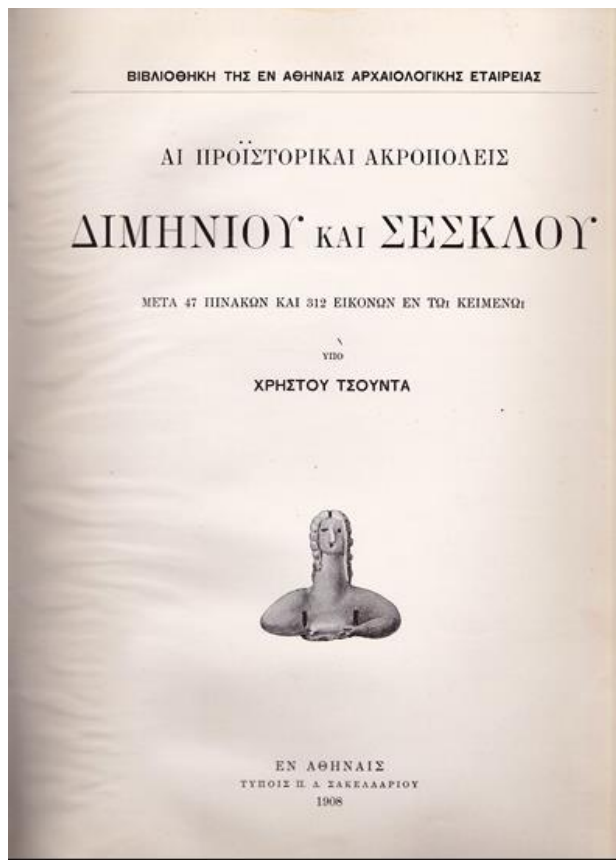
Εκ. 3: Ο χωρισμός των
φάσεων της εποχής του λίθου,
από τον Gabriel de Mortillet

Stages of the development of Man.	Stages of the development of Implements.	Contemporaneous Animals.	Contemporaneous Trees in Denmark.	Contemporaneous Burials.
Barbarous . . .	Palæolithic . . . Rough Flints.	Mammoth. Rhinceros Tichorinus. Cave Bear, Hyena. Reindeer.		
Hunting . . .	Mesolithic . . { Flint Flakes. Flints chipped into shape.	Red Deer. Wild Boar. Wild Ox.	} Fir.	Tumuli. Stone circles. Body in a sitting posture.
Pastoral . . .	Neolithic . . { Stone implements ground at edge. Stone implements all ground and polished.	Sheep. Ox. Goat.		
Agricultural .	Bronze . . . { Arrow-heads. Spear-heads. Swords. Flat celts. Palstaves. Socketed celts.	Sheep. } Ox. } Domesticated. Horse. } Pig. }	Oak.	Tumuli. Cremation.
State	Iron { Celts. Spears, swords. Arrow-heads.	Cereals. { Wheat Barley	Beech.	Tumuli. Cremation. Inhumation.

Εικ. 4: Ο διαχωρισμός των
φάσεων της Εποχής του Λίθου
από τον Westropp και
αντιστοίχιση με τα
οικονομικά στάδια

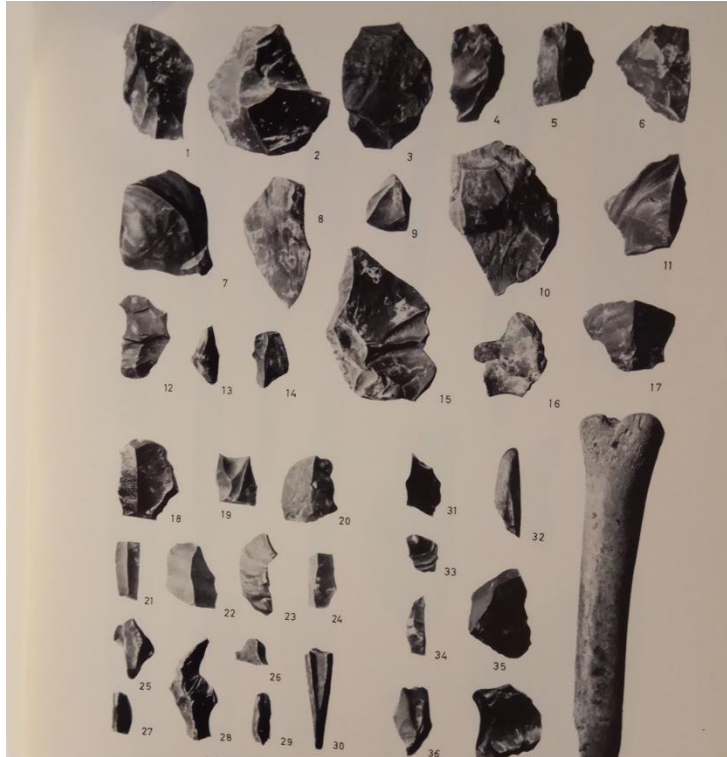
Εικ. 5: Οστέινα καμάκια, από
μετα-Παλαιολιθικές θέσεις της
Δανίας

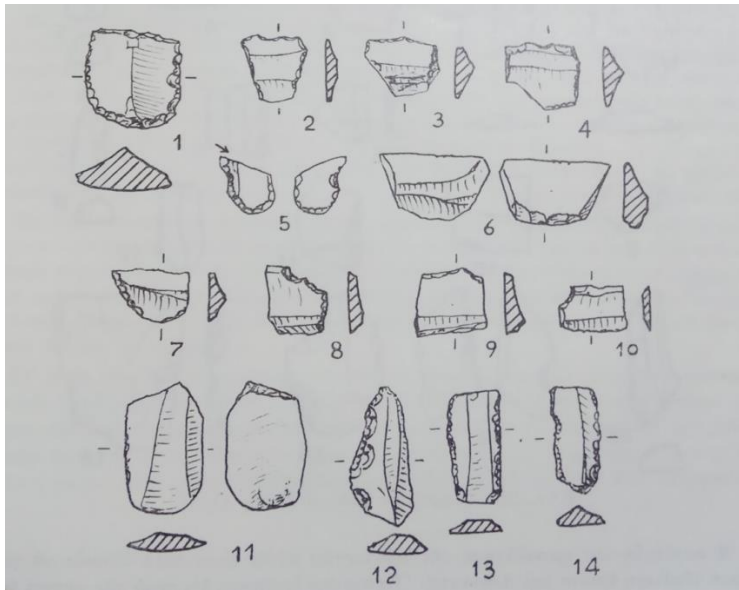
Εικ. 6: Η εμβληματική δημοσίευση του Χρήστου Τσουντα

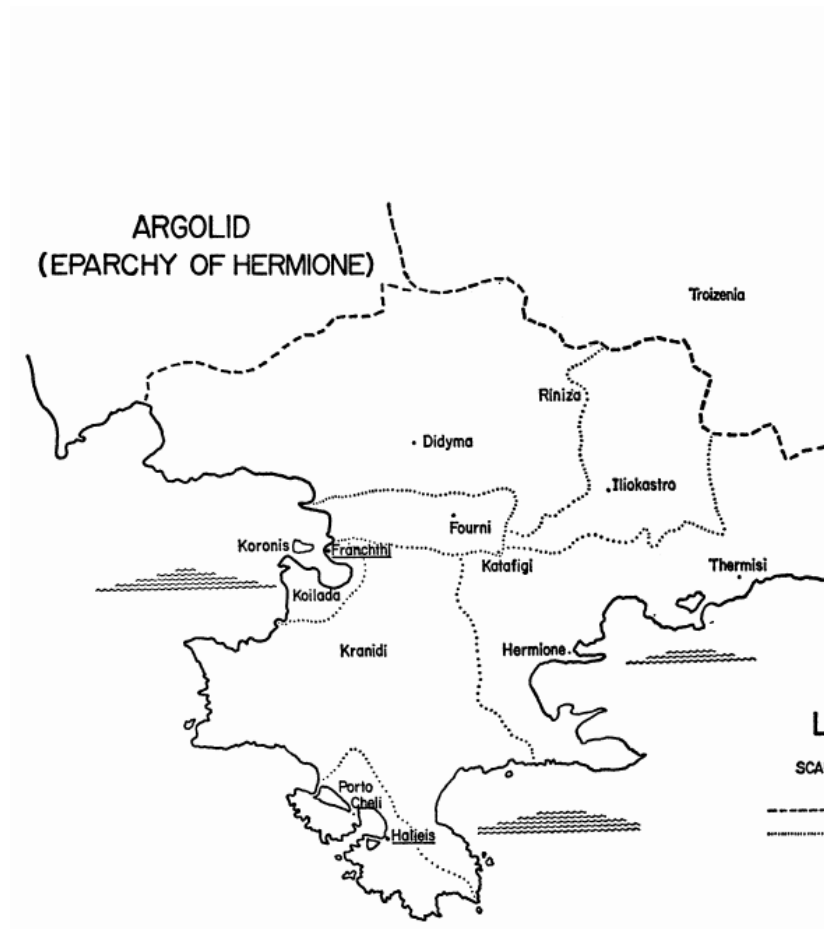
Εικ. 7: η είσοδος του σπηλαίου Ζαΐμη, από φωτογραφία του Adalbert Markovits

Εικ. 8: Λίθινα από τις
ανασκαφές του Milošćic στην
Άργισσα, στα οποία
περιλαμβάνονται μικρόλιθοι

Εικ. 9: Μικρόλιθοι από την
επιφανειακή έρευνα στην
λίμνη Βοιβήδα

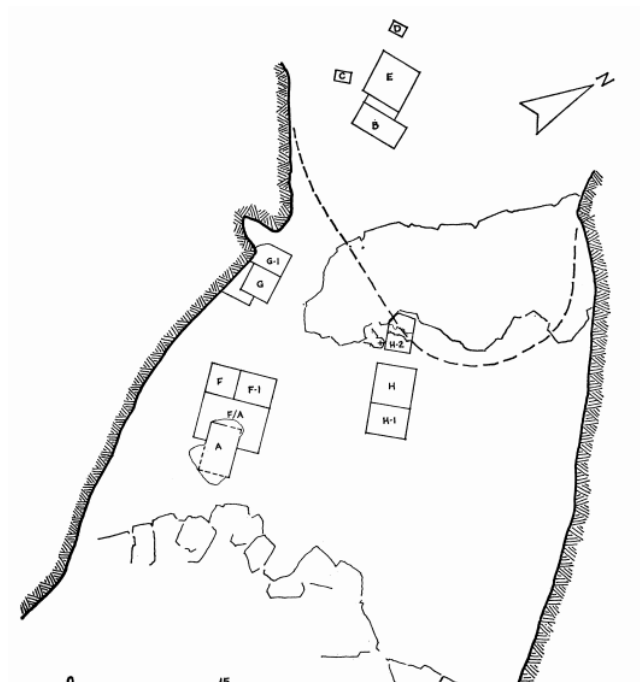
Εικ. 10: Η θέση του σπηλαίου
Φράγχθι στην Αργολίδα

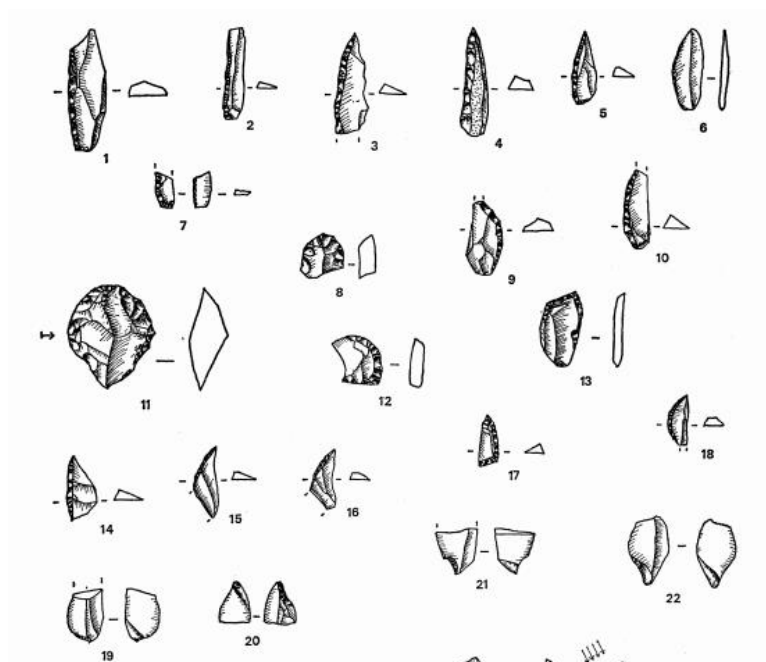
Εικ. 11: η ευρύτερη περιοχή
του σπηλαίου Φράγχθι

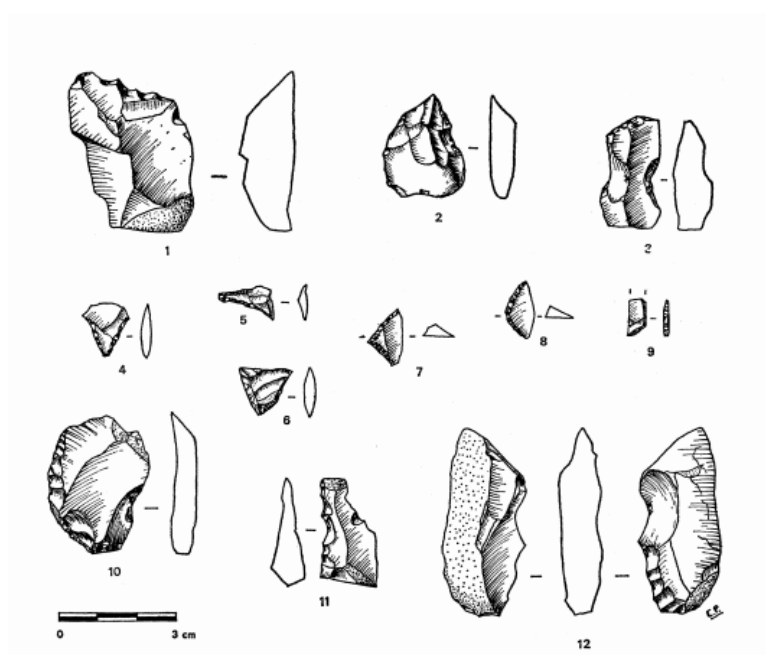
Εικ. 12: Όψη από το εσωτερικό του σπηλαίου, προς την είσοδο

Εικ. 13: Οι τομές που ανοίχτηκαν στο σπήλαιο

Εικ. 14: Μερικά από τα τέχνεργα των φάσεων V-VI, της Ανώτερης Παλαιολιθικής του Φράγχθι. Τα κομμάτια 14-16 είναι γεωμετρικοί μικρόλιθοι

Εικ. 15: Τέχνεργα της Κατώτερης και Ανώτερης Μεσολιθικής

Fr	context	age	sex	phase
001	G1:60	adult, 25–29 years	m	Lower Mesolithic
002	G1:65	adult, 32–36 years	m	Lower Mesolithic
003	G1:65	adult, 35–45 years	f	Lower Mesolithic
004	G1:65	adult, 20 years	f	Lower Mesolithic
005	G1:65	adult, 20+ years	f	Lower Mesolithic
006	G1:65	infant, 9 months	n/d	Lower Mesolithic
007	G1:65	young adult	m	Lower Mesolithic
008	G1:65	young adult	f	Lower Mesolithic
401	FAN:179	infant	n/d	Upper Mesolithic

Εικ. 16, Η ηλικία και το φύλο
των ενταφιασμένων στο
σπήλαιο

Εικ. 17: Ταφή ενήλικα με
κάλυψη λίθων από το Φράγχθι

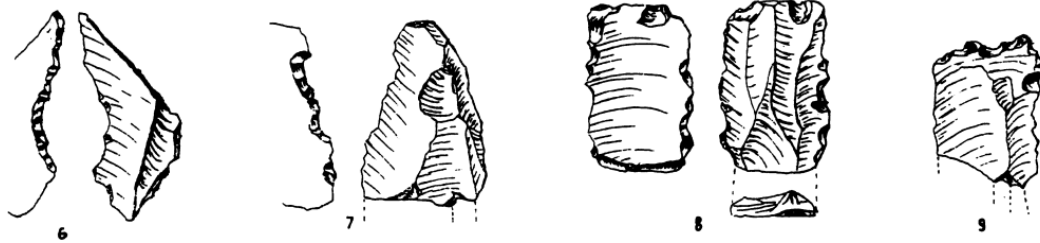
Εικ. 18: Ο βραχώδης όγκος,
στον οποίο ανοίγεται το
σπήλαιο της Θεόπετρας

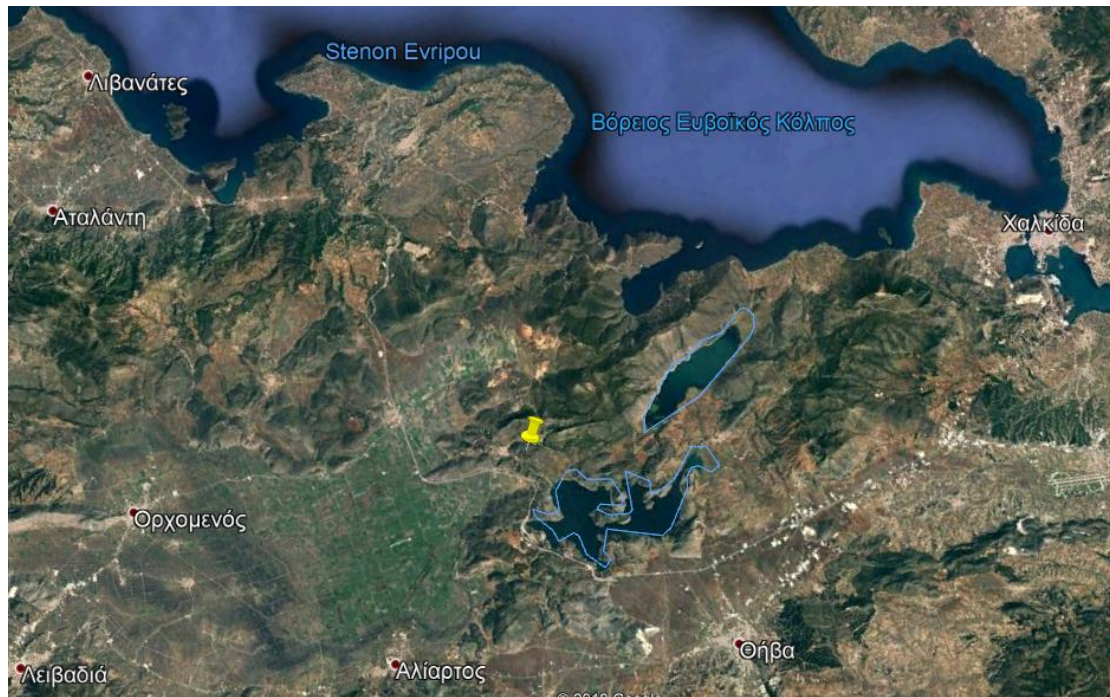
Εικ. 19: Η μεσολιθική ταφή
της Θεόπετρας

Εικ. 20: Το πρόσωπο της «Αυγής», της κοπέλας που βρέθηκε στο σπήλαιο της Θεόπετρας, όπως ανασυστάθηκε από την εικόνα του σκελετού

Εικ. 21: Μεσολιθικά τέχνηρα από το σπήλαιο της Θεόπετρας

Εικ. 22: Το σπήλαιο του Σαρακηνού, κοντά στο χωριό Ακραιφνίο. Η θέση σημειώνεται με την κίτρινη ένδειξη

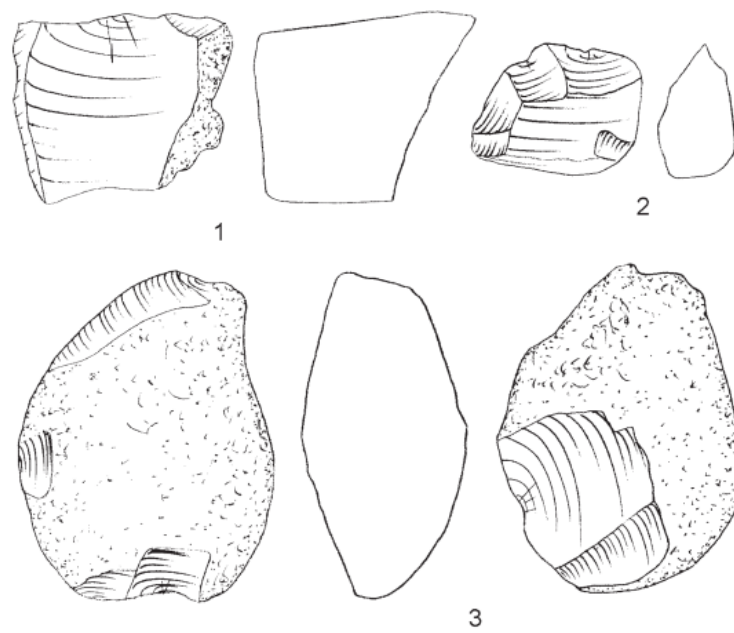
Εικ. 23: Η πεδιάδα που απλώνεται μπροστά από το σπήλαιο

Εικ. 24: Η είσοδος του σπηλαίου του Σαρακηνού

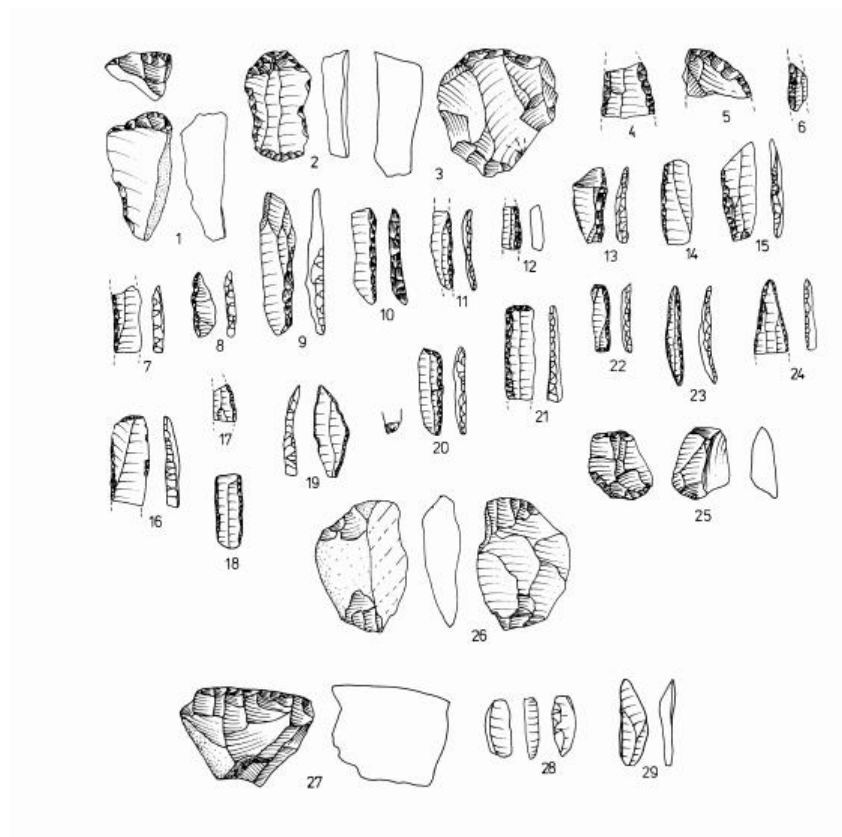
Εικ. 25: Εικόνα από το εσωτερικό του σπηλαίου

Εικ. 26: Ασβεστολιθικά
τέχνηρα, από το unit 4, του
σπηλαίου του Σαρακηνού

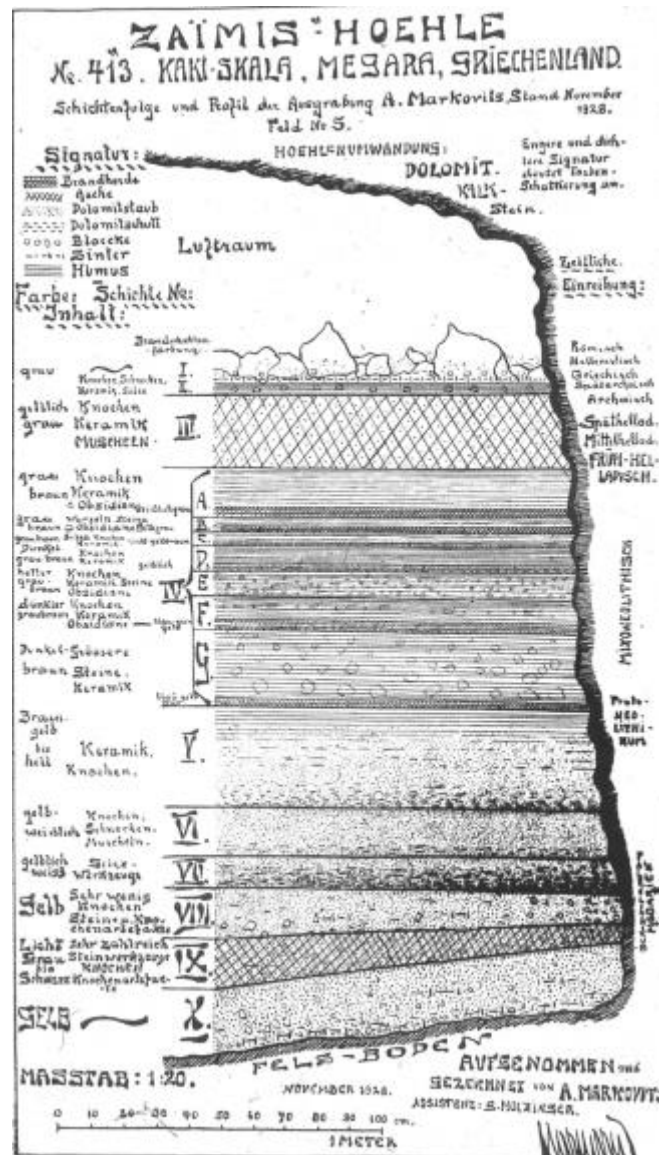
Εικ. 27: Το σπήλαιο της
Κλεισούρας, στην κοιλάδα του
Μπερμπατίου

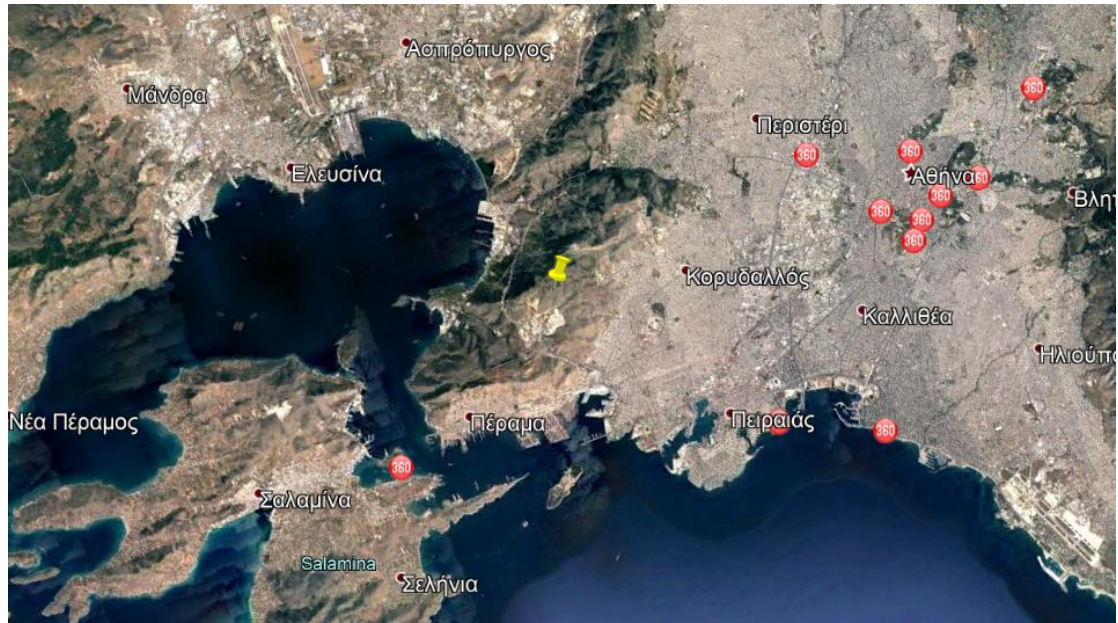
Εικ. 28: Μεσολιθική
 λιθοτεχνία από το
 Σπήλαιο της
 Κλεισούρας

V	Yellowish/brown, lower part dolomitic scree	30	Upper part: bones and pottery, lower part: sterile	Early Neolithic
VI	Yellow/white lime dripstone, lower part of high stone content, fine dolomitised weathered	8–15	Land and sea molluscs, a few bones, no artefacts	
VII	Yellow/white, high stone and boulder content, much dripstone in upper part	8	Upper part: sterile, lower part: land molluscs, flint artefacts and bones of domesticated sheep and goats	Tardenoisian Late Megarian
VIII	Yellowish, containing ash, charcoal, fine-grained detritus and medium-sized stones. Areas of dripping water in places.	8–15	Stones altered by heat, the occasional burnt bone, molluscs, bones, stone tools (jasper, flint, chert)	Azilio-Tardenoisian Late Megarian
IX	Light grey/black, weathered dripstone containing charcoal and ash, stony near walls	5–15	Series of superimposed hearths, molluscs, bones (amongst them <i>Ovis</i>) and stone tools (as above)	Azilian Early Megarian
X	Yellow, dripstone, small to medium-sized angular rock rubble lying above bedrock	20	Sterile	

Εικ. 29: Τα ευρήματα από τα στρώματα της Ανώτερης Παλαιολιθικής και της Μεσολιθικής του σπηλαίου Ζαΐμη

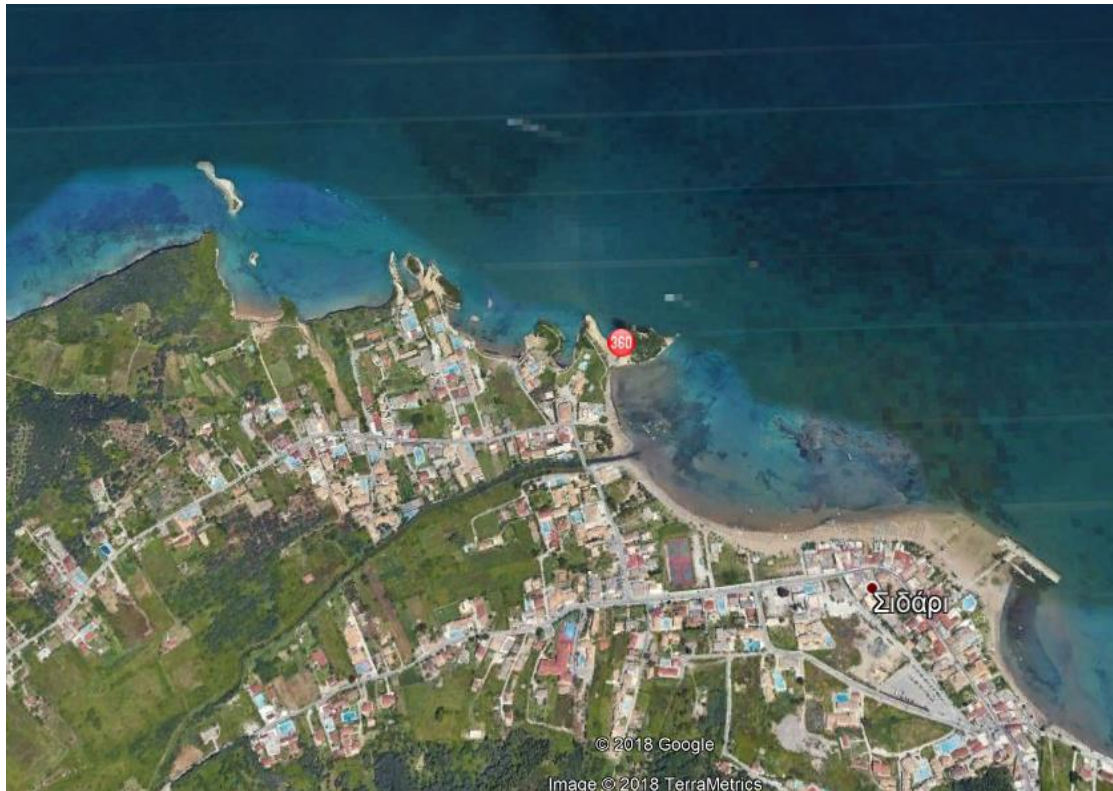
Εικ. 30: Η στρωματογραφία από τη διατριβή του Markovits

Εικ. 31: Σημείωση της θέσης
του Ανώνυμου Σπηλαιού
Σχιστού στην Αττική, με
κίτρινη ένδειξη

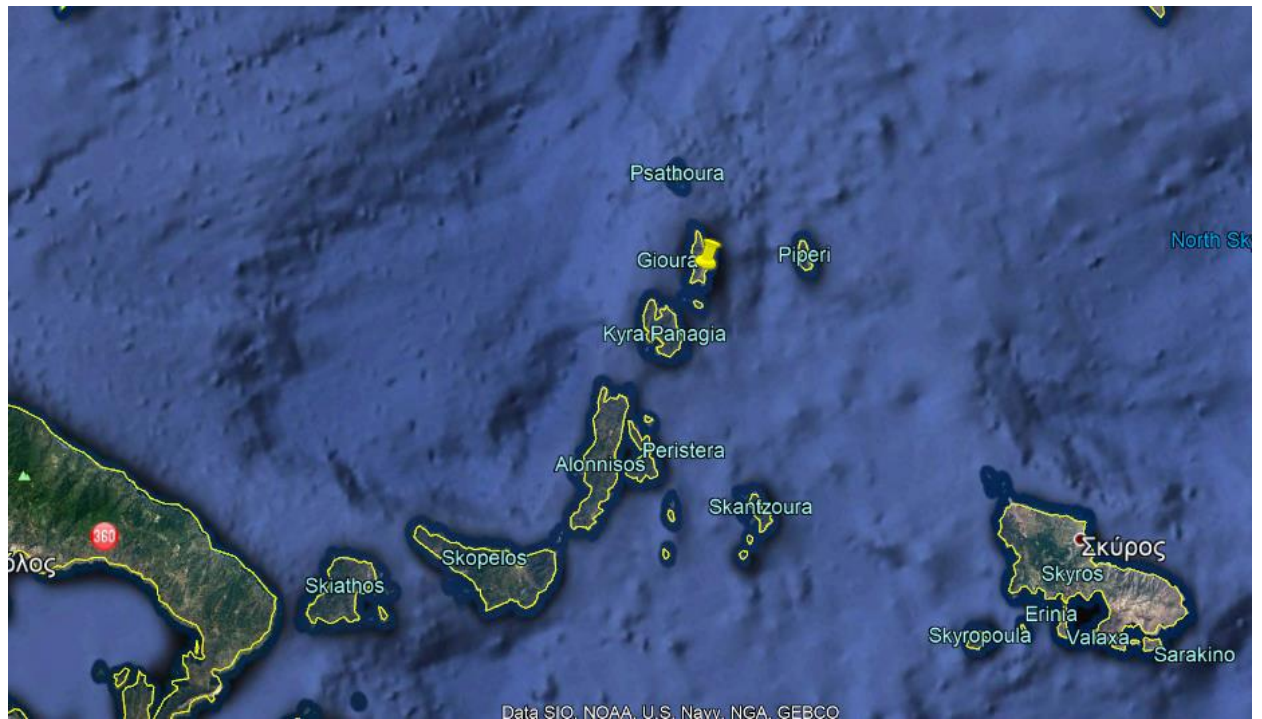
Εικ. 32: Η είσοδος του
σπηλαιού Σχιστού

Εικ. 33: Η ευρύτερη περιοχή του Σιδαρίου στην Κέρκυρα

Εικ. 34: Μικρόλιθοι από το μεσολιθικό στρώμα D στο Σιδάρι

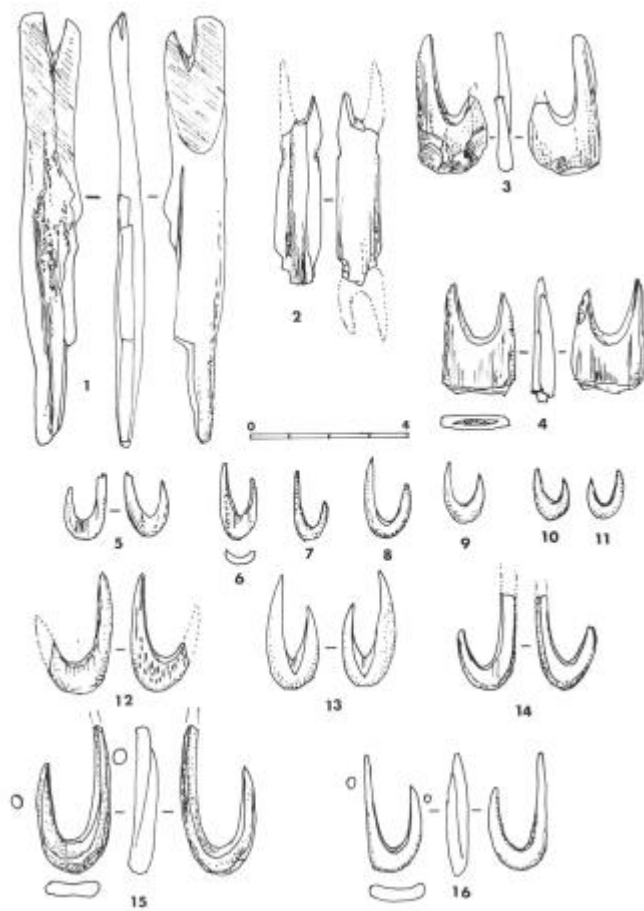
Εικ. 35: Το νησάκι Γιούρα
των Σποράδων

Εικ. 36: Το σπήλαιο του
κύκλωπα στα Γιούρα

Type of siliceous stone		Flakes	Blades	Chips	Chunks	Tools	TOTAL	%
F1	Brown opaque flint	57	4	3	1	23	88	53.66%
F2	Silicified limestone	7	—	—	—	1	8	4.88%
F3	Black opaque flint	16	1	1	—	1	19	11.59%
F5	Brown transparent flint with white spots	—	—	—	—	1	1	0.61%
F6	White coarse flint with intrusions	—	—	—	—	1	1	0.61%
F7	Reddish-brown opaque coarse flint	2	—	—	—	—	2	1.22%
F8	Buff opaque homogeneous flint	12	1	—	—	5	18	10.98%
F9	Beige flint (Cretaceous)	3	3	—	—	—	6	3.66%
F10	Black transparent flint	1	—	—	—	—	1	0.61%
FB	Burnt flint	5	—	2	1	3	11	6.71%
Ch3	Violet chalcedony with dark veins	—	—	—	—	1	1	0.61%
Q	Quartz	3	—	—	—	1	4	2.44%
G	Greenstone	1	—	—	—	—	1	0.61%
A	Brown andesite	3	—	—	—	—	3	1.83%
TOTAL		110	9	6	2	37	164	100.00%

Εικ. 37: Η εκπροσώπηση των
πρώτων υλών, ανά
τεχνολογική κατηγορία

Εικ. 38: Μεσολιθικά οστέϊνα αγκίστρια από το σπήλαιο του Κύκλωπα. Κατώτερη Μεσολιθική: 2-14. Ανώτερη Μεσολιθική: 1,15,16

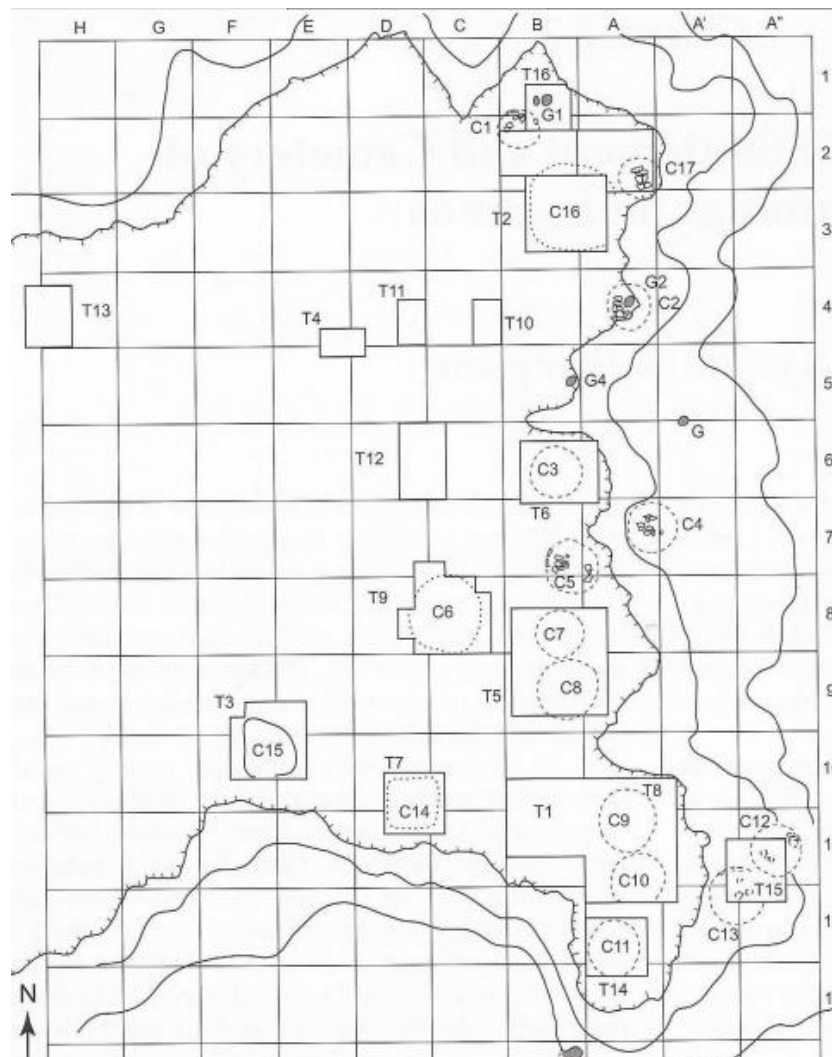
Εικ. 39: Η Κύθνος και η σημείωση της θέσης του Μαρουλά

Εικ. 40: Το ακρωτήριο στο οποίο τοποθετείται η θέση του Μαρουλά, δίπλα από τον σημερινό οικισμό Λουτρών

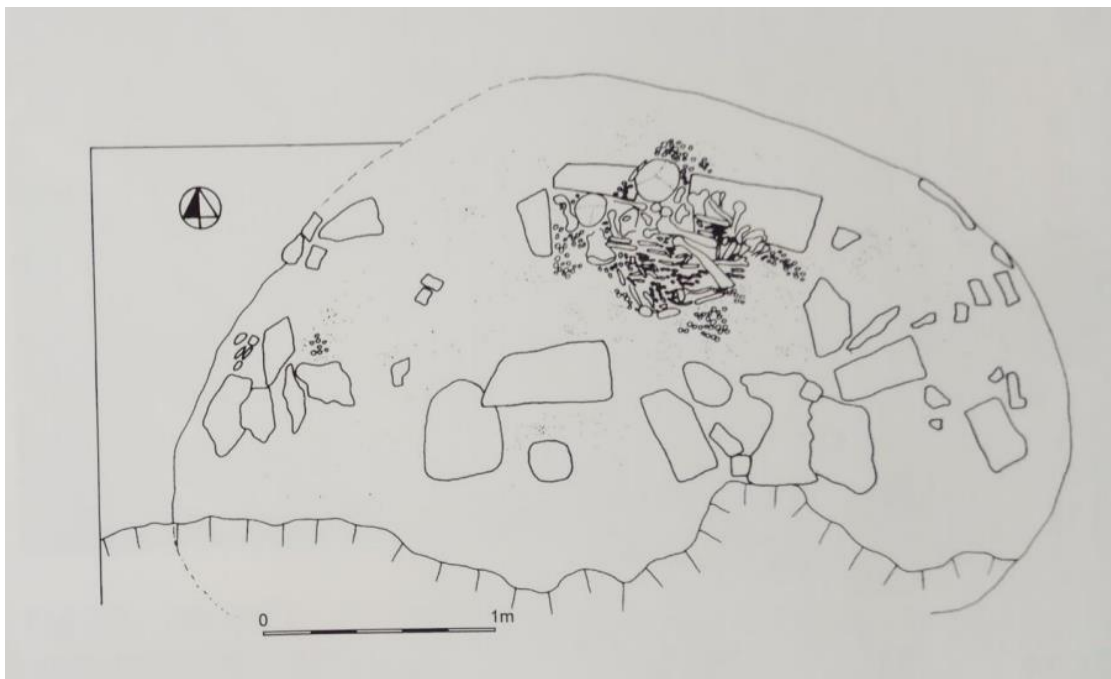
Εικ. 41: Ο Μαρουλάς

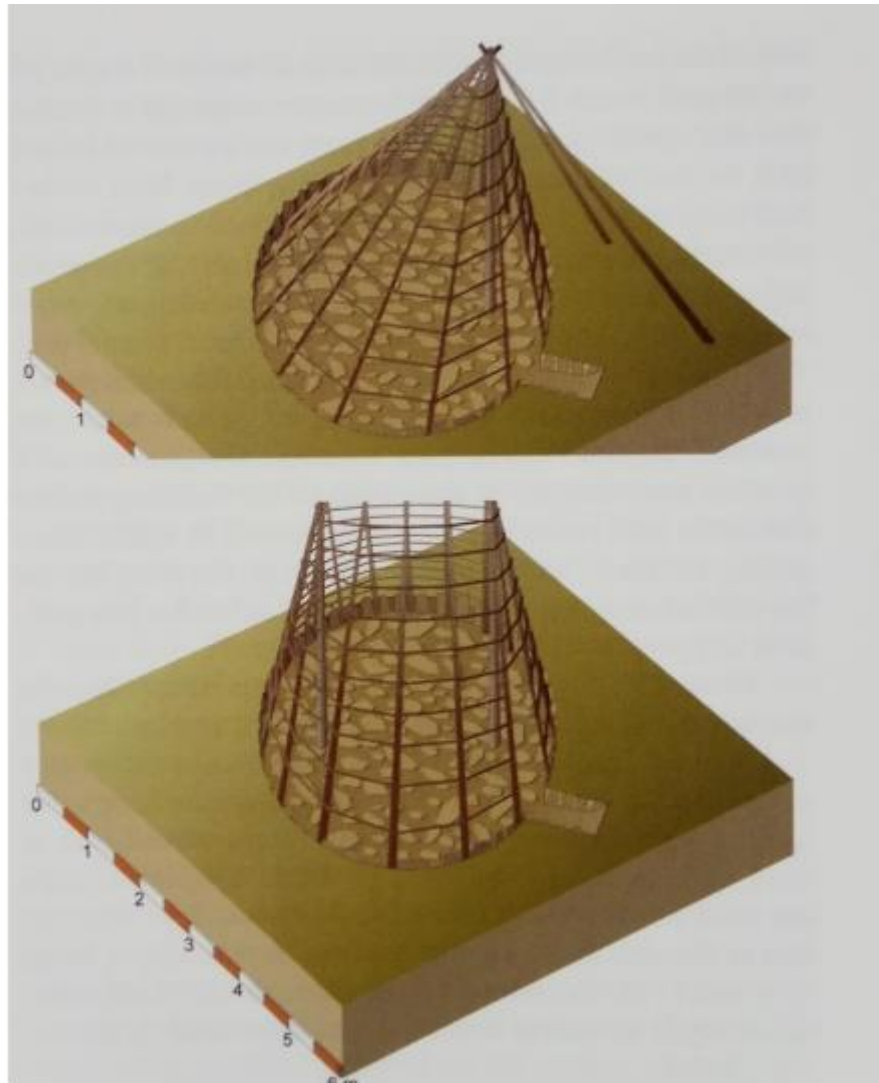
Εικ. 42: Ο κάρναβος της ανασκαφής του Μαρουλιά. Διακρίνονται με διακεκομμένο περίγραμμα, οι κυκλικές κατασκευές.

Εικ. 43: Κυκλικές και
ελλειψοειδείς κατασκευές στο
Μαρουλά

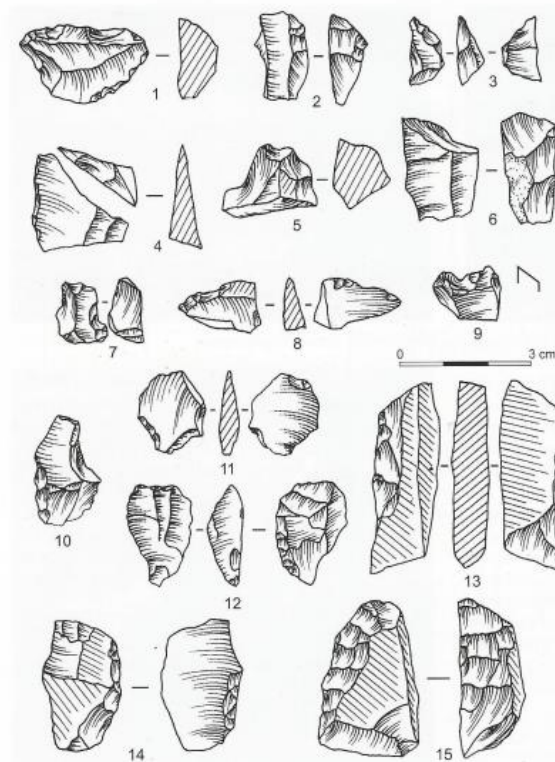
Εικ. 44: Ελλειψοειδής
κατασκευή στο Μαρουλά.
Κάτω από το δάπεδο
διαπιστώθηκε ταφή.

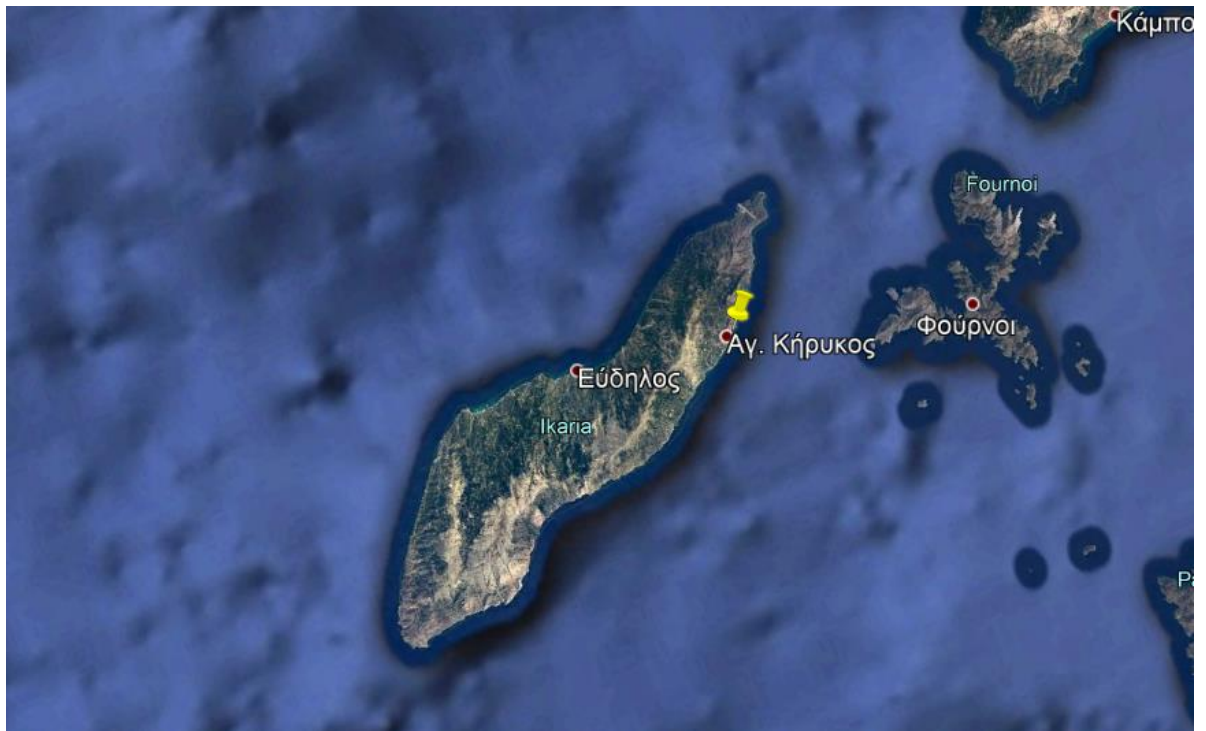
Εικ. 45: Ψηφιακή
αναπαράσταση της ανωδομής
των κυκλικών κατασκευών

Εικ. 46:
Μεσολιθική
ταφή από το
Μαρουλά

Εικ. 47: Μεσολιθικά λίθινα
τέχνηρα από τον Μαρουλά

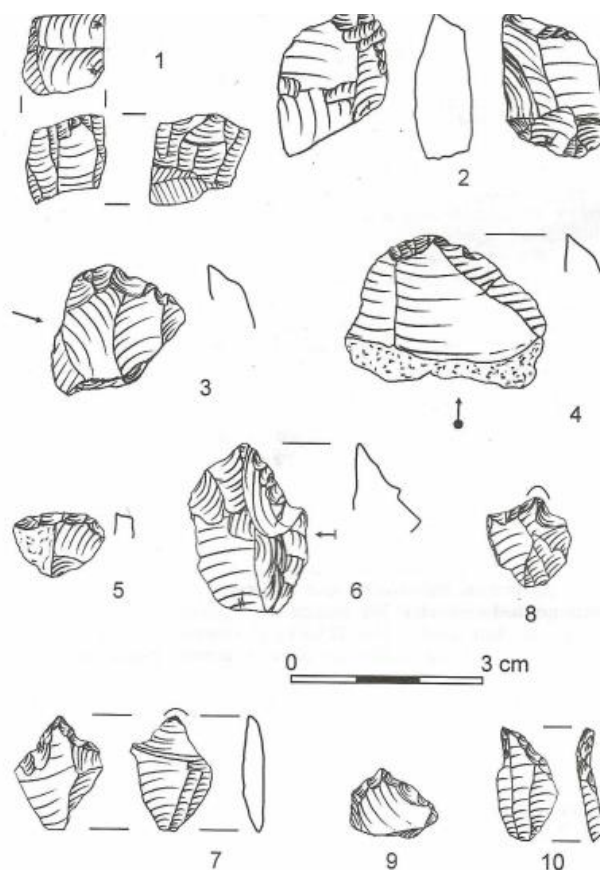

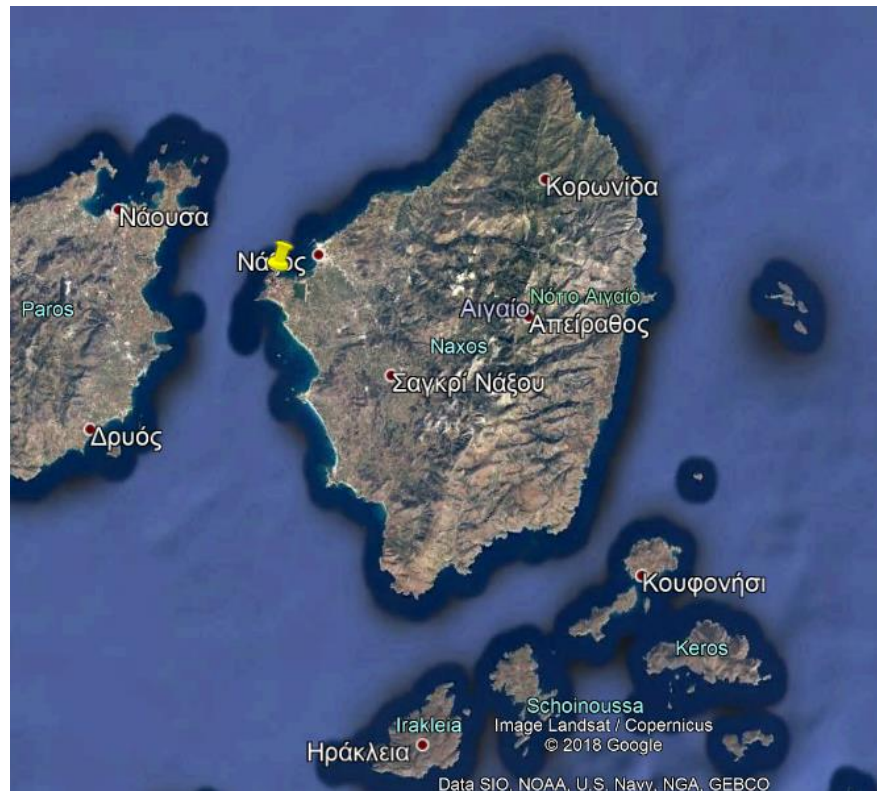
Εικ. 48: η θέση Κεραμέ στην
Ικαρία

Εικ. 49: Κεραμέ: Η θέση της ανασκαφής

Εικ. 50: Μεσολιθικά λίθινα
από την Κεραμέ

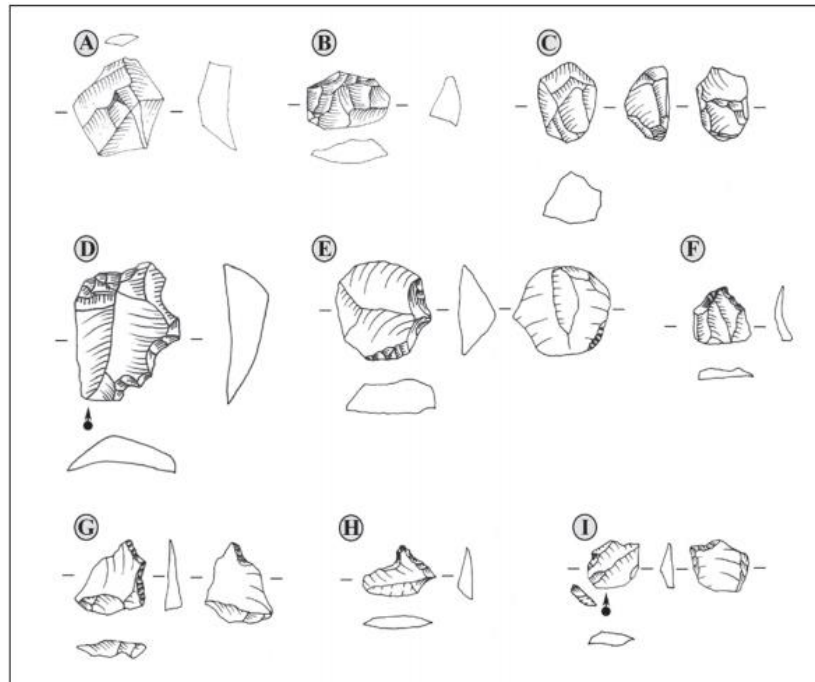

Εικ. 51 Η θέση της Στελίδας στη Νάξο (με κίτρινη ένδειξη)

Εικ. 52: Ο λόφος της Στελίδας

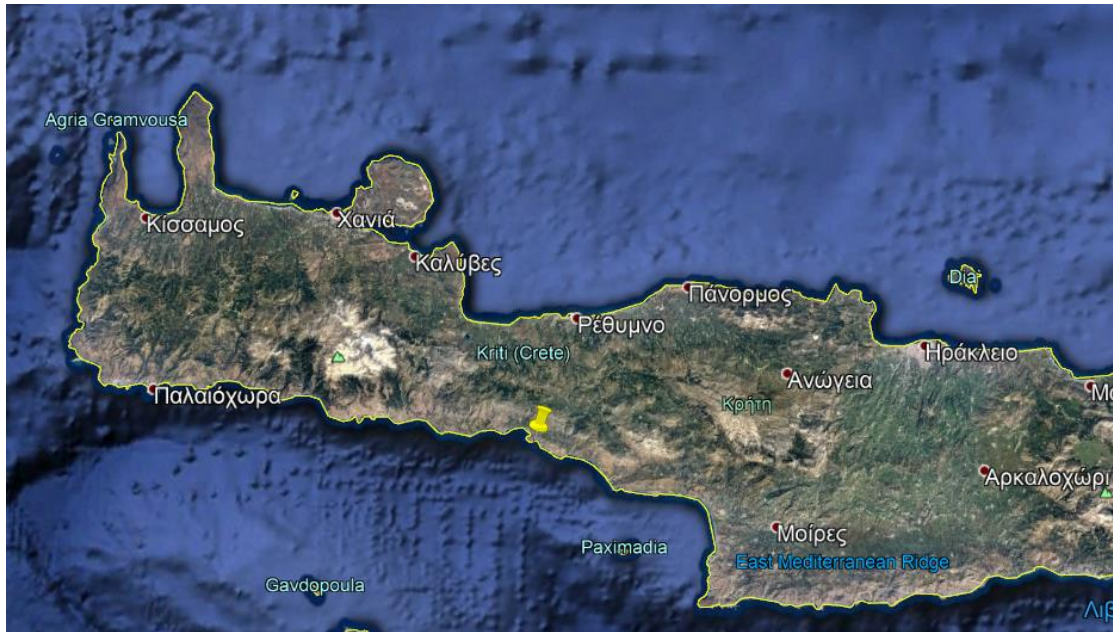
Εικ. 53: Μερικά από τα λίθινα
των μεσολιθικών στρωμάτων
της Στελίδας

Εικ. 54: Σημείωση της θέσης
Λιβάρι-Σκιάδι στην Κρήτη

Εικ. 55: Ο θολωτός τάφος (δεξιά) και ο τάφος-οικία
(αριστερά), κατά την ανασκαφή των οποίων ήρθαν στο
φως τα μεσολιθικά τέχνηρα

Εικ. 56: Η θέση Δαμόνι

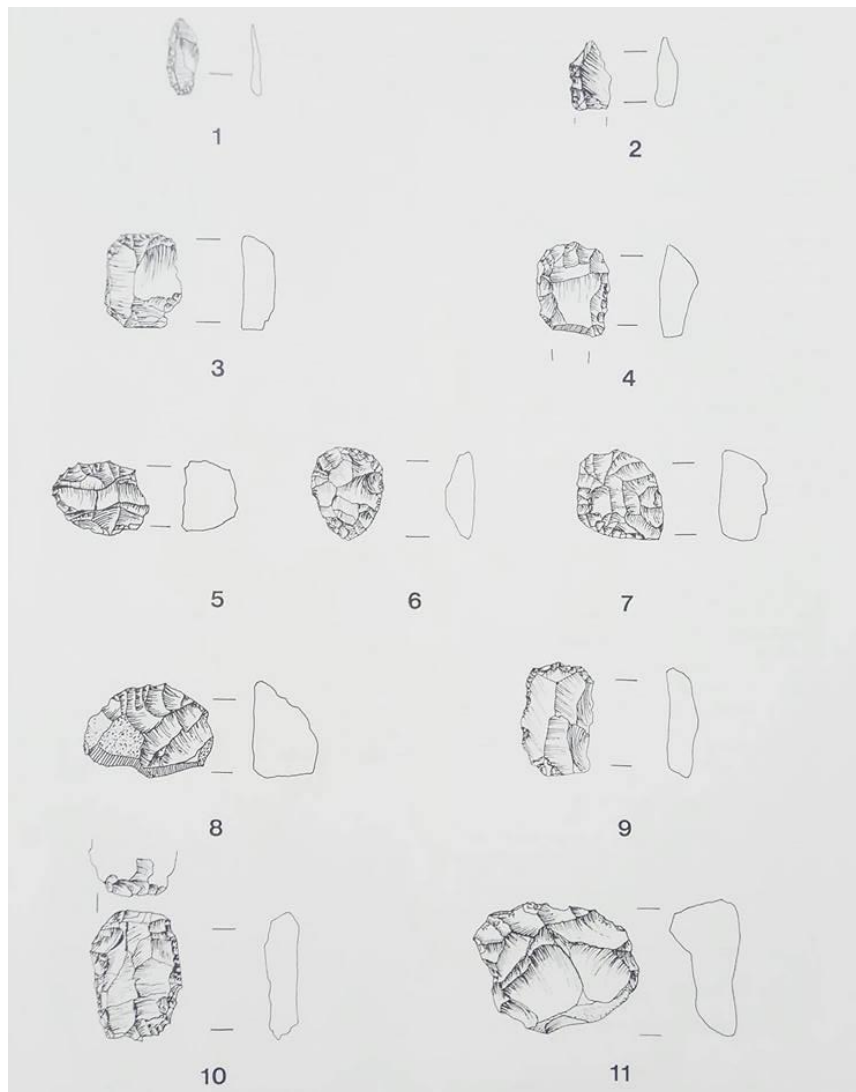
Εικ. 57: Φωτογραφία του σπηλαίου (μέση)

Εικ. 58 Η θέση PS 3 στο
χάρτη

Εικ. 59: Η θέση
PS 3

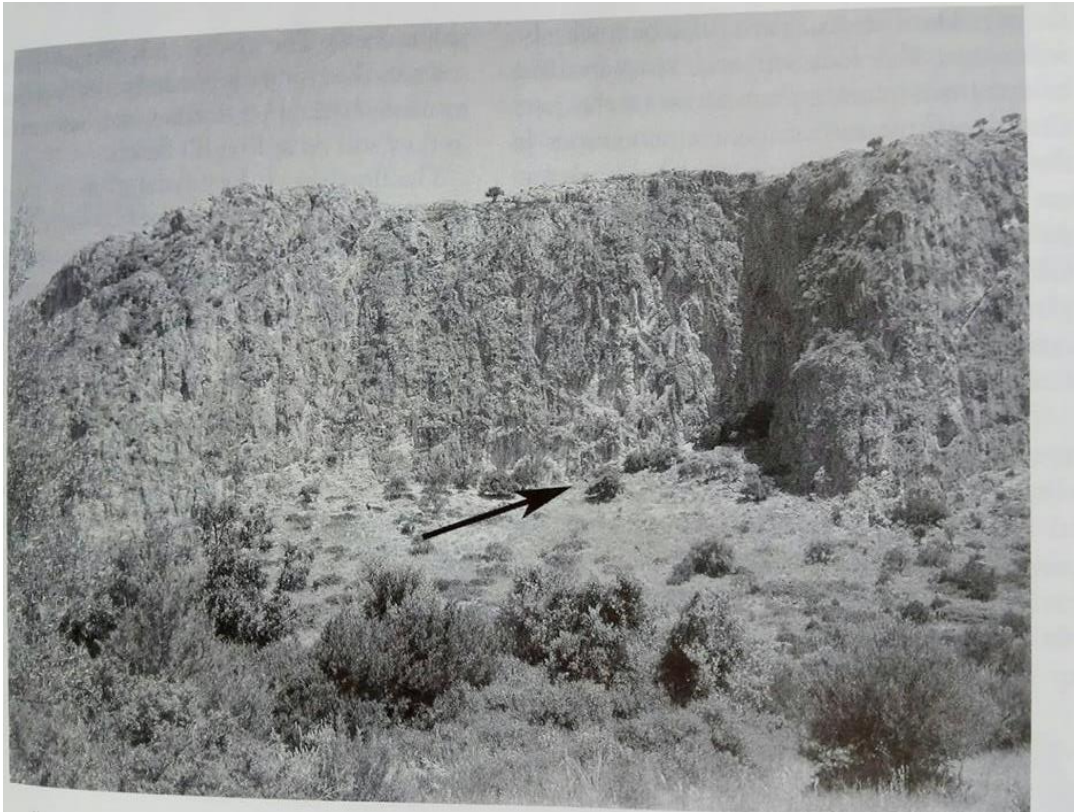
Εικ. 60: Λίθινα
από την
επιφανειακή
έρευνα στο
Μπερμπάτι

Εικ. 61: Λίθινα
από την
επιφανειακή
έρευνα στην
Αργολίδα

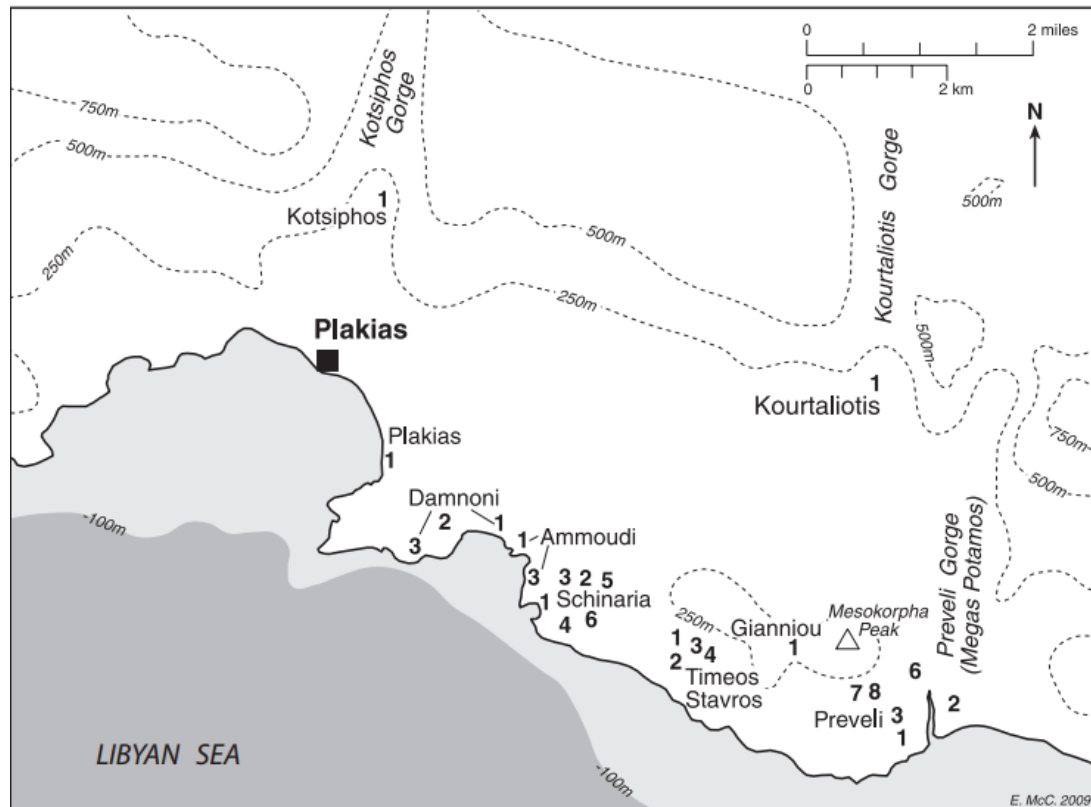
Εικ. 62: Μία από τις θέσεις
επιφανειακής έρευνας στην
Αργολίδα

Εικ. 63: Βραχώδες έξαρμα, στη βάση του οποίου έγινε συλλογή λίθινων

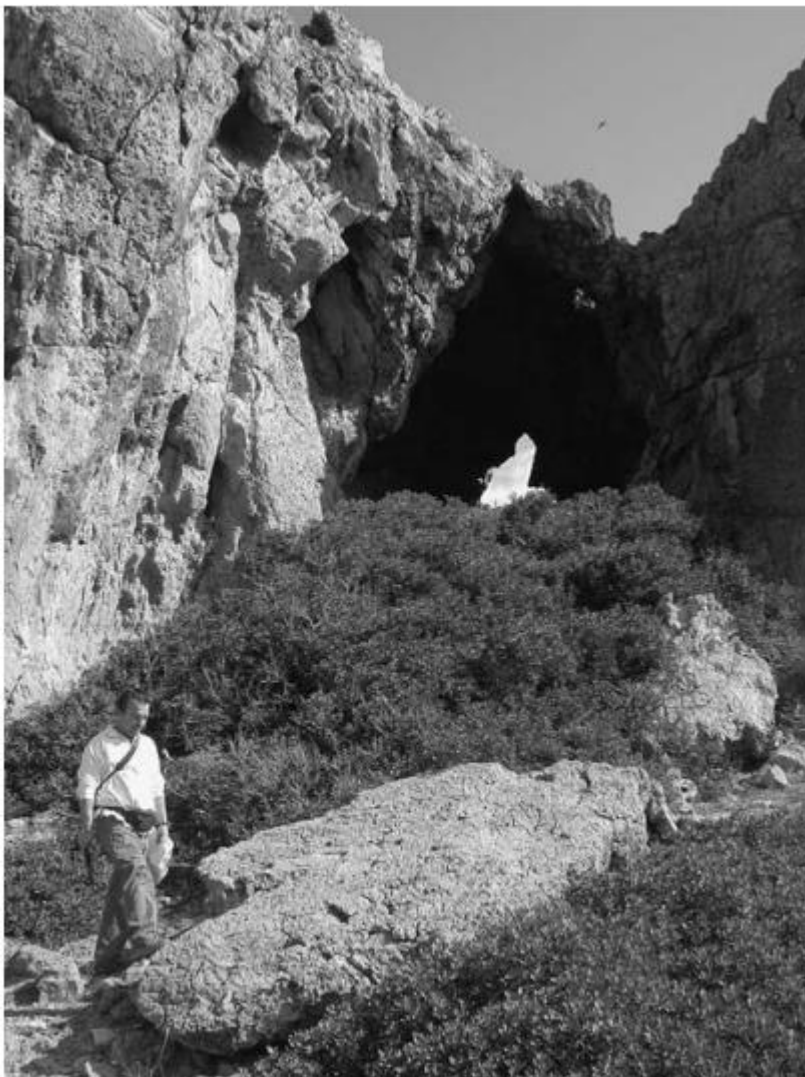
Εικ. 64: η παραλία της Αρέτας στη Χάλκη, στην οποία έγινε επιφανειακή έρευνα

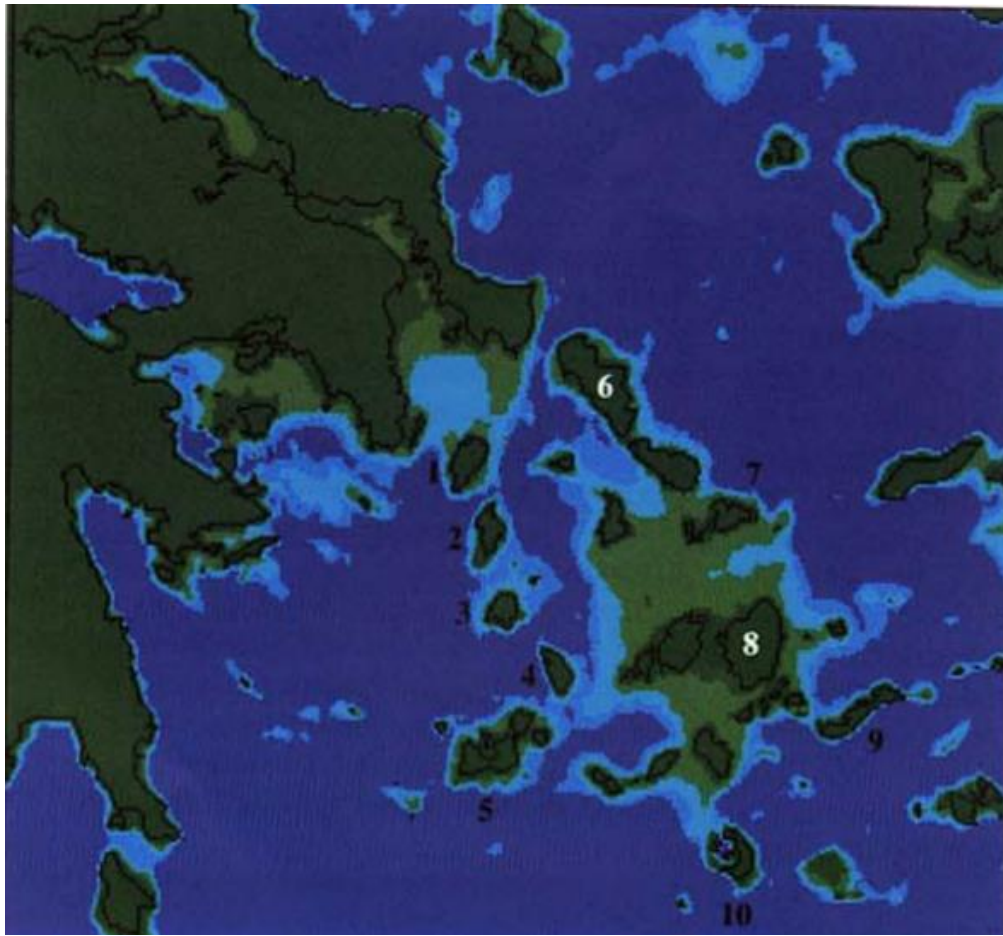
Εικ. 65: Η περιοχή
επιφανειακής έρευνας στη
νότια Κρήτη

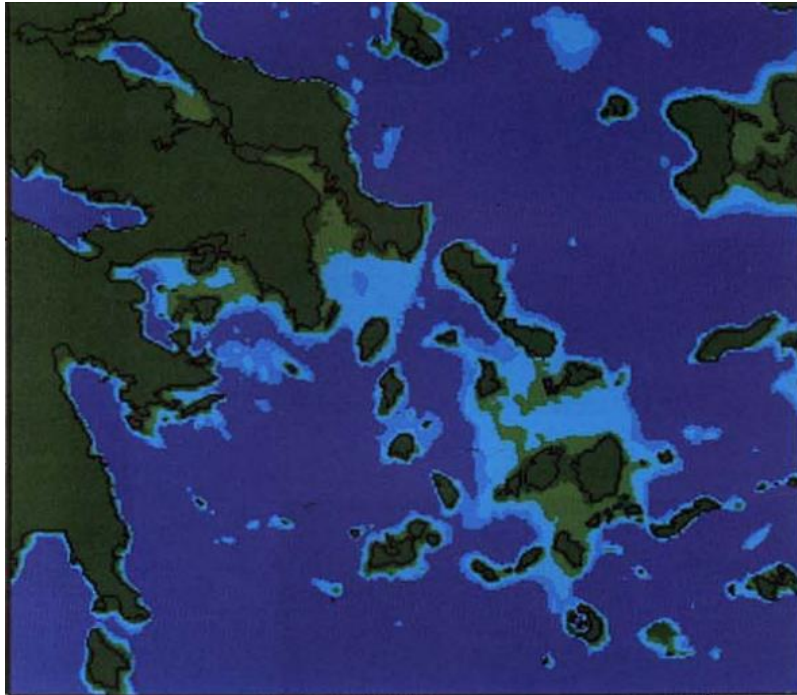
Εικ. 66: Το φαράγγι της Πρέβελης

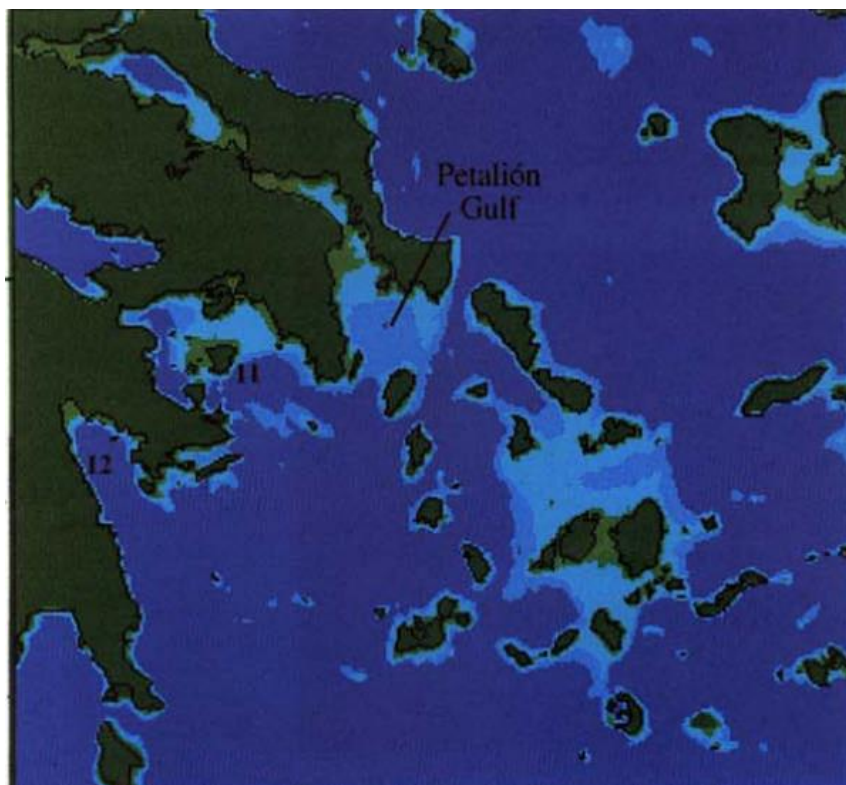
Εικ. 67: Μία από τις διαβρωμένες βραχοσκεπές, μπροστά από την οποία συλλέχθηκαν μεσολιθικά τέχνηρα

Εικ. 68: Η ακτογραμμή κατά
το 14000 BP

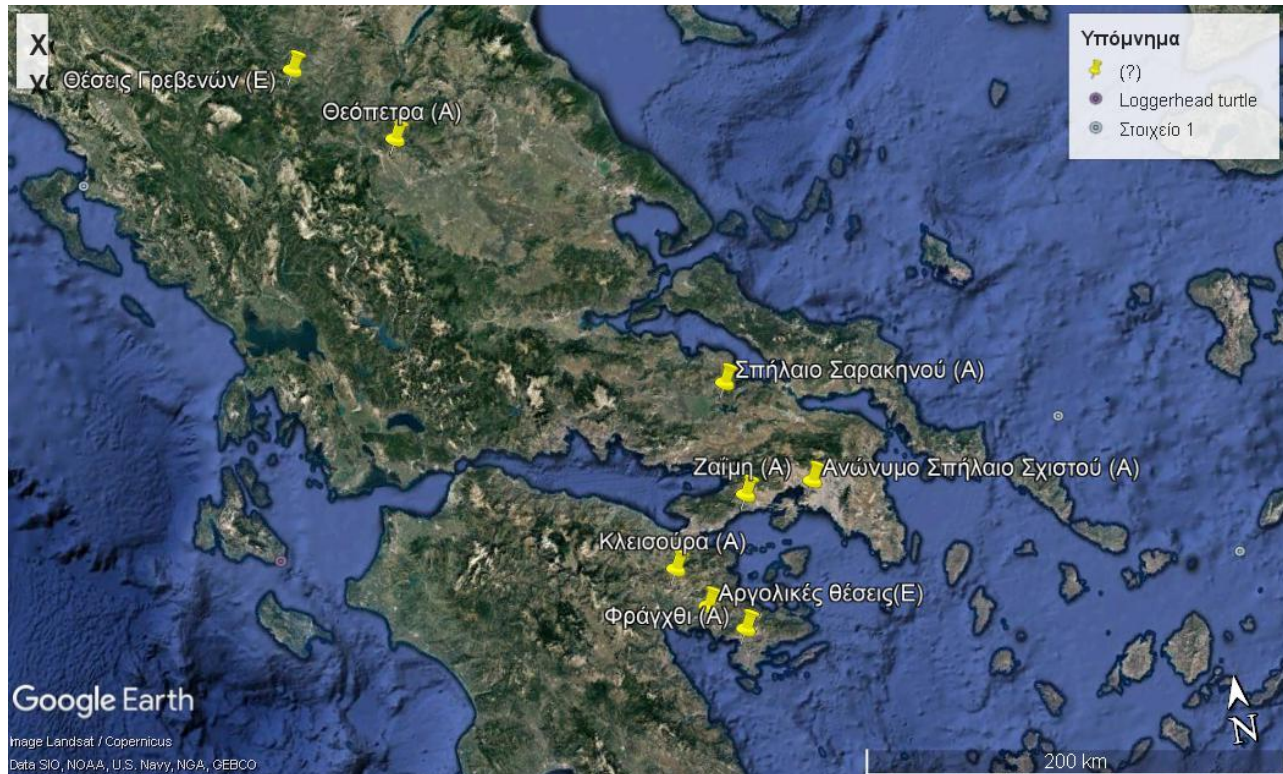

Εικ. 69: η ακτογραμμή κατά το 12500 BP

Εικ. 70: Η ακτογραμμή κατά το 10000 BP

ΧΑΡΤΕΣ

Χάρτης 1

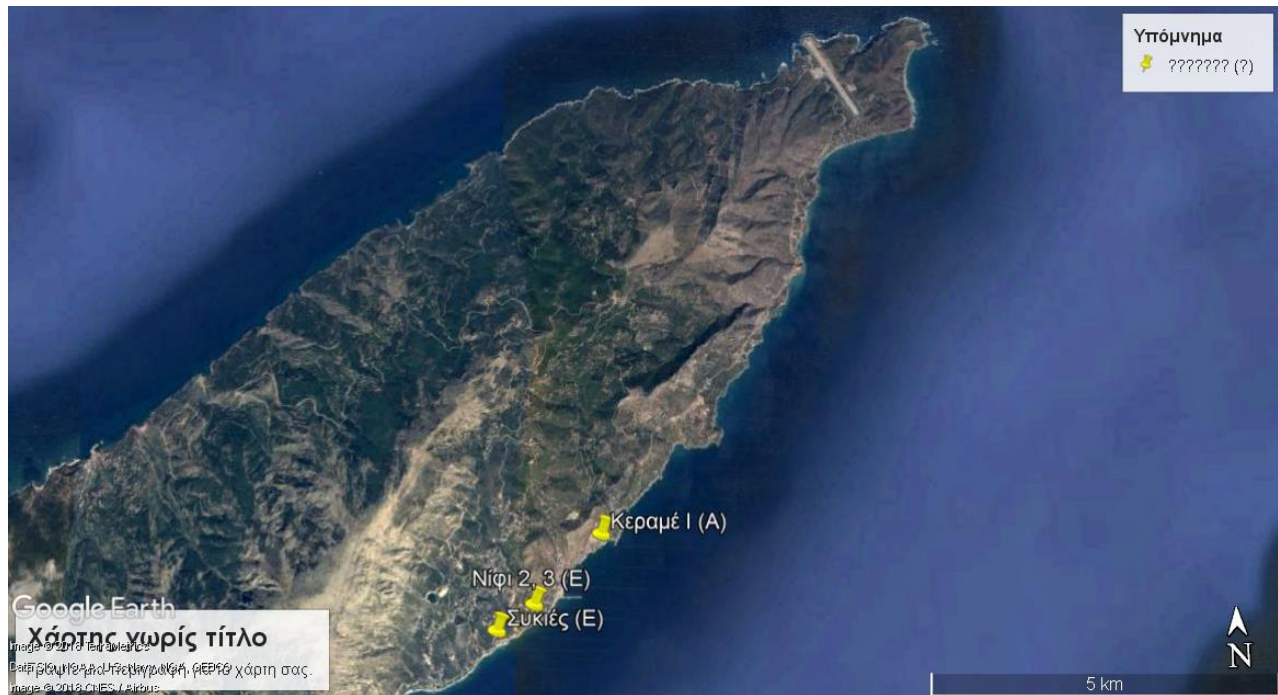
Χάρτης 2

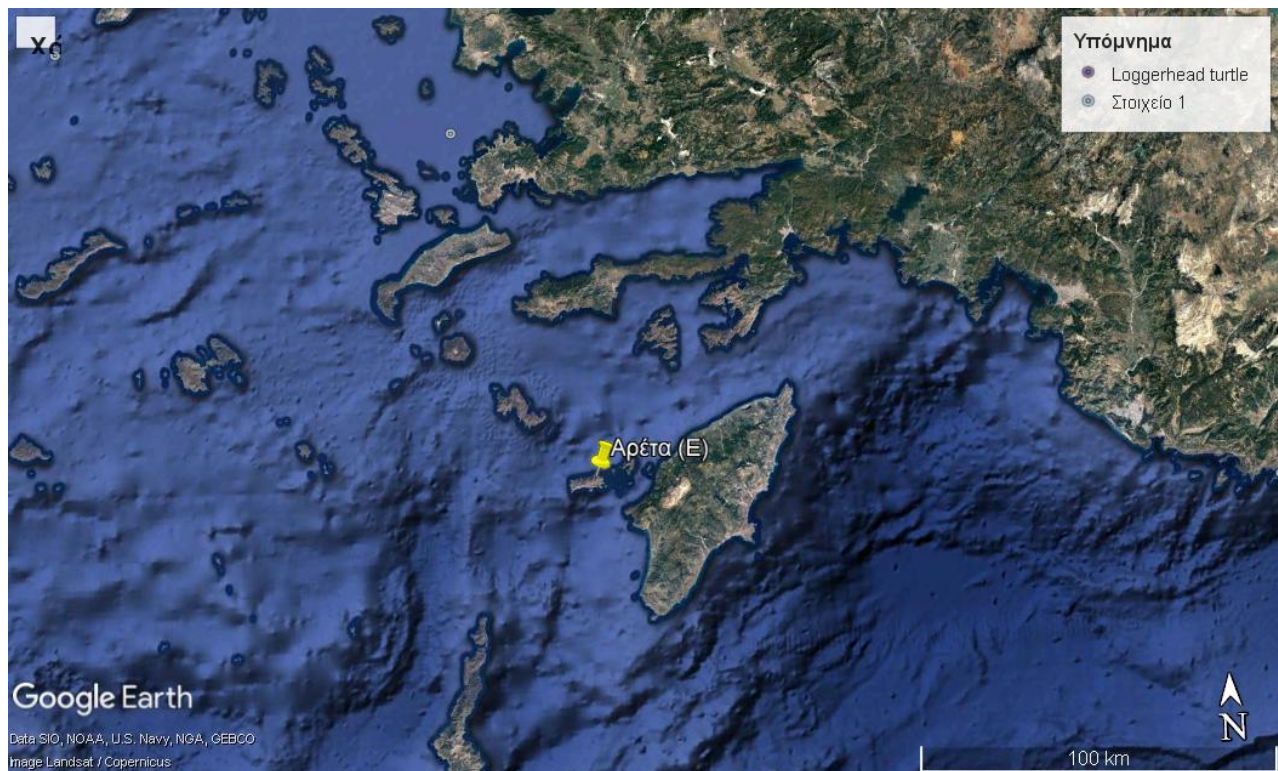
Χάρτης 3

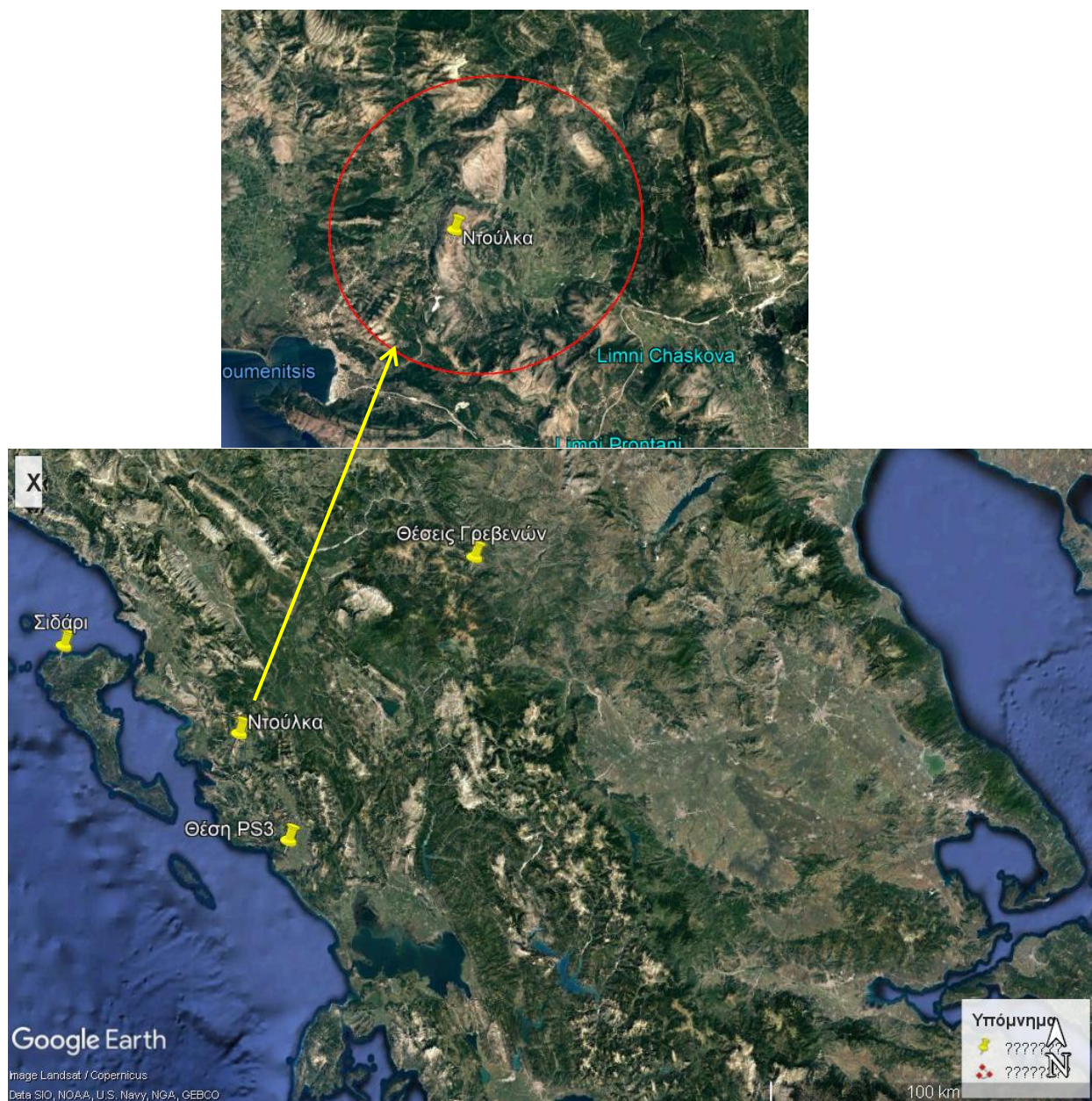
Χάρτης 4

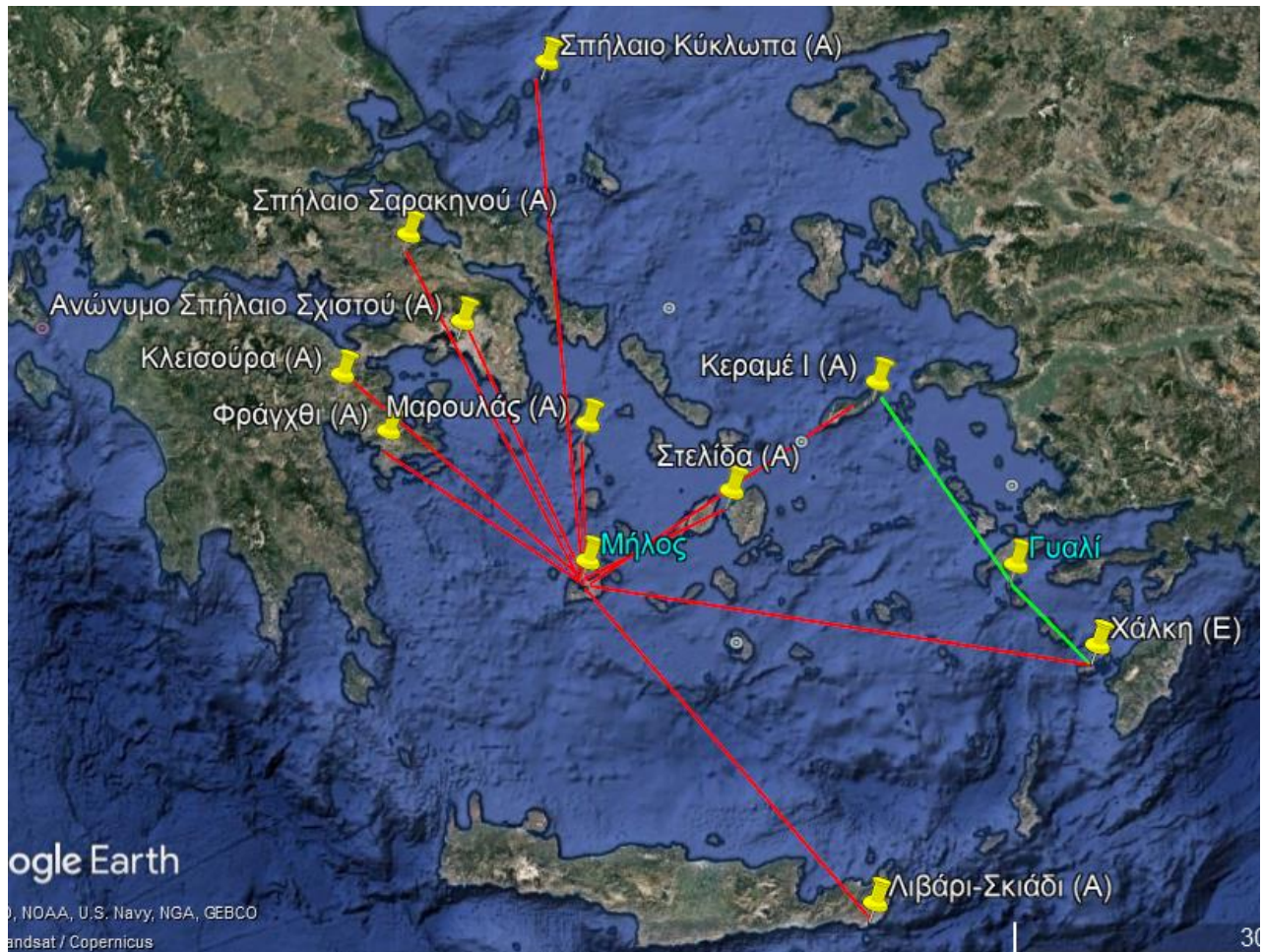
Χάρτης 5

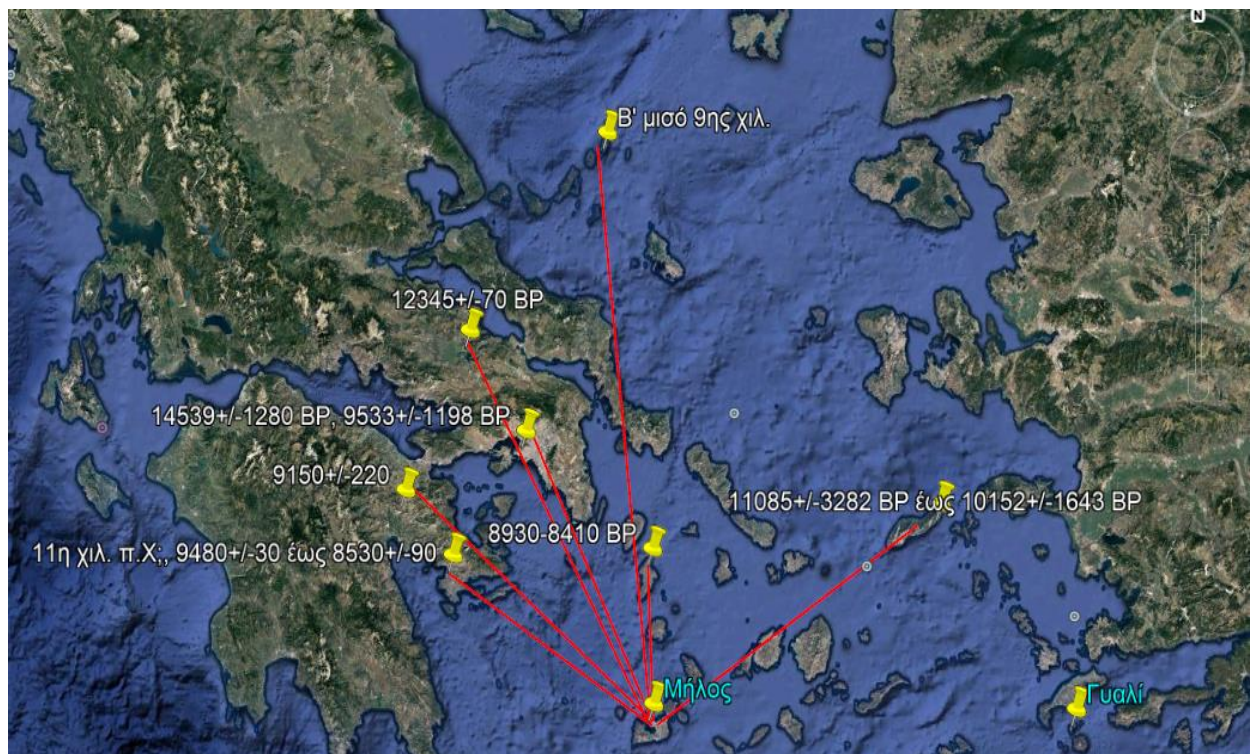
Χάρτης 6

Χάρτης 7

Χάρτης 8

Χάρτης 9

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

- 1) Trigger 2005, fig 4.5
- 2) Westropp, 1972, εσώφυλλο
- 3) Trigger 2005, fig. 4.6
- 4) Westropp 1972, εσώφυλλο
- 5) Gordon Childe 1931, fig. 2
- 6) Αι Μυκηναϊκαί Ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου, εξώφυλλο
- 7) Παπαγεωργίου και Μελέντης 1996, εικ. 3
- 8) Milojcic 1961, Tafel 7
- 9) Θεοχάρης, 1967, σ. 41, εικ. 24
- 10) Galanidou 2003, T. 7.1
- 11) Galanidou 2003, fig. 7.2
- 12) Google Maps
- 13) Sordinas 2003, fig. 6.2
- 14) Google maps
- 15) Google maps
- 16) Google Maps
- 17) Jacobsen 1973, fig. 3
- 18) Jacobsen 1973, fig. 8
- 19) Jacobsen 1973, fig. 9
- 20) Cullen 1995, T. 1
- 21) Cullen 1995, fig. 3
- 22) Κουμουζέλη και Kozlowski, 1996, εικ. 1

- 23) Koumouzelis et al, 2003, fig. 8.5
- 24) Google Maps
- 25) Stravopodi et al, 1999, fig. 24.5
- 26) ψηφιακή αναπαράσταση
- 27) Adam, 1999, fig. 23.1
- 28) Google maps
- 29) Google maps
- 30) Sampson et al, 2009, fig. 4
- 31) Sampson et al, 2009, fig. 19
- 32) Sampson et al, 2009, fig. 10
- 33) Google maps
- 34) Sampson 2008a, Plate 1.1a
- 35) Sampson 2008a, Table 8.2
- 36) Mylona fish hooks 2003, fig. 10.4
- 37) Google maps
- 38) Google maps
- 39) Sampson 2008γ, fig. 2.1
- 40) Sampson 2008γ, fig. 2.2
- 41) Sampson et al, 2010, p. 28, fig. 48
- 42) Sampson et al, 2010, p. 14, fig. 22
- 43) Sampson 2008γ, fig 2.6
- 44) Sampson 2008γ fig 2.7

- 45) Google maps
- 46) Μαυρίδης και Κορμαζοπούλου, εικ. 1
- 47) Sampson 2008β, photo 1
- 48) Google maps
- 49) Sampson 2008β, Photo 1
- 50) Sampson 2008β, fig. 1
- 51) Google maps
- 52) Carter et al, 2016, fig. 2
- 53) Carter et al, 2016, fig. 4
- 54) Google maps
- 55) Carter et al, 2017, fig. 3
- 56) Google maps
- 57) Strasser et al, 2015, fig. 3
- 58) Runnels 1996, fig. 6
- 59) Runnels et al, 2005, fig. 9
- 60) Runnels et al, 2005, fig. 3
- 61) Runnels et al, 2005, fig. 5
- 62) Sampson et al, 2016, fig. 3
- 63) Strasser et al, 2010, fig. 2a
- 64) Strasser et al, 2010, fig. 4a
- 65) Strasser et al, 2010, fig. 7
- 66) Tourloukis and Palli, 2009, fig. 1

67) Turloukis and Palli, 2009, fig. 2

68) Lambeck, 1996, fig b

69) Lambeck, 1996 fig c

70) Lambeck, 1996, fig d

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

Πίνακας 1: Απόλυτες χρονολογήσεις της Μεσολιθικής

Πίνακας 2: Οι τελευταίες απόλυτες χρονολογήσεις της Ανώτερης Παλαιολιθικής

Πίνακας 3: Οι θέσεις επιφανειακής έρευνας ανά περιοχή

Πίνακας 4: Βασικότεροι τύποι και βασικότερα είδη λίθινων ανά θέση. Στην τρίτη στήλη καταγράφονται οι τεχνολογικές ομοιότητες με άλλες θέσεις, όταν αναφέρονται από τους μελετητές

Πίνακας 5: Η προέλευση του οψιανού ανά περιοχή

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΧΑΡΤΩΝ

Χάρτης 1: Θέσεις Πελοποννήσου και ηπειρωτικής Ελλάδας

Χάρτης 2: Θέσεις Σποράδων

Χάρτης 3: Θέσεις Κύθνου

Χάρτης 4: Θέσεις Νάξου

Χάρτης 5: Θέσεις Ικαρίας

Χάρτης 6: Θέσεις Δωδεκανήσων

Χάρτης 7: Θέσεις Ηπείρου και δυτικής Ελλάδας και η ακτίνα επιφανειακής έρευνας στην περιοχή του Μέσου Καλαμά

Χάρτης 8: Διακίνηση οψιανού από τη Μήλο και το Γυαλί

Χάρτης 9: Χρονολογήσεις του οψιανού ανά θέση